

**Boqijon To‘xliyev, Bahodir Karimov,
Komila Usmonova**

ADABIYOT

O‘rta ta’lim muassasalarining 11-sinfi va
o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalarining
o‘quvchilari uchun darslik-majmua

Birinchi nashr

O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi tasdiqlagan

I QISM

«O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Davlat ilmiy nashriyoti

Toshkent—2018

UO‘T: 821=512.133(075.3)

KBT: 83.3ya72

A 29

Taqrizchilar:

- N. Rahmonov** — filologiya fanlari doktori, professor;
X. Hamraqulova — Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi;
Sh. Toshmirzayeva — filologiya fanlariga ixtisoslashgan davlat umumta’lim maktabining ona tili va adabiyot fani o’qituvchisi;
O. Musurmonqulova — Respublika Ta’lim markazi metodisti.

Mas’ul muharrir:

- V. Rahmonov** — filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Xalqaro Bobur mukofoti laureati.

To’xliyev, B.

- A 29** **Adabiyot** [Matn] 11-sinf: darslik-majmua /
B. To’xliyev [va boshq.], — Toshkent: «O’zbekiston
milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2018.
— 200 b.

**Respublika maqsadli kitob jamg’armasi
mablag’lari hisobidan chop etildi.**

UO‘T: 821=512.133(075.3)

KBT: 83.3ya72

ISBN 978-9943-07-618-1

© B. To’xliyev va boshq.

© «O’zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Davlat ilmiy nashriyoti, 2018

KIRISH

Assalomu alaykum, qadrli o'quvchi!

Siz umumiy o'rta ta'lim maktabi, akademik litsey yoki kasb-hunar kollejini bitirish davriga ham yetib keldingiz. Yoshingiz ancha ulg'aydi, hayotda biroz tajriba ham ort-tirdingiz. Muhimi, kitob bilan, ayniqsa, badiiy adabiyot bilan qadrdon bo'lib qoldingiz. Badiiy adabiyotning sirli olami sizni o'ziga chorlab turibdi. Siz yaxshi kitob, betakror badiiy asar inson ma'naviyatini shakllantirish va boyitishdagi eng asosiy manbalardan biri ekaniga ishonch hosil qildingiz. Darhaqiqat, umrboqiy kitoblarda olam va odam haqidagi hamma bilimlar jamlangan bo'ladi. Ulardan har kim o'z qiziqishiga mos mavzularni, ehtiyojlariga ko'ra ma'lumotlarni topadi. Zero, kitoblar siz-u bizni ezgulik va yaxshilikka, mehr va muruvvatga, ijod va ijodkorlikka undaydi.

Hayotning turli bosqichlarida insonning olamga qarashlari, qiziqish va ehtiyojlari ham o'zgarib, takomillashib boradi. Uni inson va jamiyat, muayyan shaxs ruhiyati kabi masalalar ko'proq qiziqтира boshlaydi. Yaxshi kitoblar qiziqishlarga munosib javob beradigan eng muhim manba sanaladi. Aslida, kitob o'qishni bolalar ham, kattalar — hamma yaxshi ko'radi. Chunki kitob har bir inson hayotida, dunyoqarashining shakllanishi va kengayishida alohida o'rin tutadi; undan har bir tafakkur egasi o'ziga mos va munosib bo'lgan ma'naviy ozuqa oladi.

Siz, azizlar, haqiqiy badiiy adabiyot hayotning o'ziga xos in'ikosi sifatida ong-u tafakkurga beqiyos ijobiy ta'sir o'tkazishini, o'ylashga, qiyoslash va xulosalar chiqarishga undovchi kuch-quvvat berishini aslo inkor etmasangiz kerak.

Hozirgacha xalq og'zaki ijodi, o'zbek adabiyoti tarixi, mumtoz Sharq va jahon adabiyotidan tanlangan namunalarni o'qib tahlil qildingiz. Va bu jarayonda olamdagi rang-barang hodisalar-u millati, yoshi, kasb-kori, qiziqishlari, tasavvur va dunyoqarashlari bir-biriga o'xshamaydigan Hazrat Odam avlodlarining yashash tarzi, tarixi, favqulodda vaziyatlardagi ruhiyati hamda kayfiyatidagi o'zgarishlar tasvirlari bilan atroflicha tanishdingiz.

Ajdodlarning vatan, millat ravnaqi, erk-u ozodligi yo'lidagi fidoyiliklari, mardonavorliklari, jasoratlari bayonidan, mehnatsevar va tadbirkor, aqlli, dono, ijodkor, kamtar, yuksak insoniy fazilatlar bilan ziynatlangan odamlar tasviridan qanchalik mamnunlik tuygan bo'lsangiz, aksincha, qo'rqqoq va xiyonatkor, johil va nodon, ishyoqmas va tanbal, loqayd va madaniyatsiz kimsalar obraziga duch kelganda ichingizda bir afsus-nadomat va ranjishlar paydo bo'lgandir, ehtimol. Bu hol Sizning ko'nglingizda o'zbekona milliy-ma'naviy hayot tarzimizga mos va munosib fazilatlar shakllanib borayotganidan darak beradi. Hadisi sharifda aytilganidek, «... agar siz yaxshi narsalarni ko'rib xursand bo'lsangiz va, aksincha, yomon narsani ko'rib ranjisangiz, haqiqiy mo'min ekansiz». Bu yaxshi insonga xos xislat belgisidir.

Kitobxonlik madaniyatining kamol topishi bu adabiy didning, badiiy-estetik zavqning, nutqiy aniqlikning, demak, go'zallik va xunuklik haqidagi qarashlarimizning teranlashib borishi demakdir. Bu yo'ldagi tahsilda Sizga xalq og'zaki ijodi, qadimiy adabiyotimiz, Sharq va G'arb xalqlari adabiyotining go'zal namunalari yordam berishi tabiiy. Badiiy asarlarni o'qimay, go'zal adabiyot bilan oshno tutinmay yashayotgan odam hayotda eng nochor va achinarli holga tushib qoladi. Bilib qo'yingki, kitobxonlik tug'ma xususiyat emas, demak, komillikni istagan har kim uni o'zida shakllantirishi va rivojlantirishi mumkin.

Ko'p kitob o'qigan odam tez fikrlashi, xotirasining kuchliligi, muhim bilan nomuhimni ajrata olishi, voqelikka ijodiy

yondashishi, tashabbuskorligi, hodisalarga tanqidiy nuqtayi nazardan fikr bildirishi, fikr-mulohazalarini aniq ifodalashi, ayniqsa, ogʻzaki va yozma nutqining ravonligi bilan ajralib turadi. Mustaqil kitob oʻqishda tushunib, anglab oʻqish; oʻqiganlarni uqish, matndagi muhim oʻrinlarni ajrata olish va ayrim zarur gaplarni maxsus daftarchaga koʻchirib olish oʻquvchiga katta foyda beradi.

Aziz oʻquvchi! Kitob oʻqishda asar tanlashga qiynalsangiz, albatta, kattalardan, ota-onangiz yoki ustozingizdan yordam soʻrashni unutmang. Ayni damda oʻz istak va qiziqishlaringizga mos kitob tanlash sizga koʻproq naf keltiradi. Biror matndagi qiyin va tushunarsiz soʻzlarni toʻgʻri anglashda sizga maxsus lugʻat kitoblari, elektron lugʻatlar, maʼlumotnoma va fan sohasiga doir qomuslar yordam beradi. Sir emaski, hozirgi davrda bunday manbalarni topish imkoniyatlari kun sayin ortib bormoqda.

Kitobxonlik madaniyatining yuksalishida oʻz ustida ishlashning, mustaqil va ijodiy faoliyatning ahamiyati beqiyos. Shuningdek, ulugʻ ajdodlarning hayoti va ijodidan saboq olish, ular yozib qoldirgan hayotiy hikmatlardan bahramand boʻlish ham lozim.

Mahmud Koshgʻariy «Qut belgusi — bilig» degan maqolning turkiy xalqlar ogʻzaki ijodida juda qadim davrlardan boshlab faol isteʼmolda boʻlganini yozadi. Bu har qanday fazilatning boshlanishi bilimdir degan maʼnoni anglatadi. Bilimning manbayi esa, tabiiyki, kitob boʻladi.

Yusuf Xos Hojib oʻzining bosh qahramoni — Eligni kitobning doimiy yoʻldoshi sifatida tasvirlaydi:

Elig bir kun oʻldurdi yangluz oʻzun,
Kemishti kitab, oʻtru baqti koʻzun

Mazmuni:

*Elig bir kun yolgʻiz oʻzi oʻtirdi,
Kitobni qoʻydi, koʻzini uzoqqa tikdi.*

Adibning nazarida, elchi — diplomat lavozimidagi kishi uchun ham asosiy fazilat koʻp kitob oʻqish va soʻzning mohiyatini bilishdan iborat.

Yaxshi bilasizki, Alisher Navoiy asarlarining asosiy qahramonlari bilimi, shijoati, go'zal xulqi bilan ajralib turadi. Zero, Hay qabilasining boshlig'i qizi uchun maktab ochib bergani, Farhodning turli fan sohalaridan boxabarligi, Shirin atrofidagi qizlarning barchasi hayoli va oqila, har bir san'atda mohir bo'lgani tasodifiy emas. «Hayrat ul-abror»da insonni ulug'laydigan imon, karam, adab, qanoat, vafo, rostlik, ilm kabi fazilatlar haqida alohida fikrlar bayon qilinadi. Hazrat Navoiy «Lison ut-tayr» dostonida yozadi:

O'z vujuding'a tafakkur aylagil,
Har ne istarsen — o'zungdin istagil.

Bu martabaga esa faqat kitob o'qish bilan erishish mumkin. Zotan, Alisher Navoiy inson ma'naviyatini boyitishga har qanday adabiyot emas, balki yuksak badiiyat talablariga javob bera oladigan asarlarga xizmat qila olishini ham alohida ta'kidlaydi.

Zahiriddin Muhammad Bobur g'azallarida ifodalangan tuyg'ular qalbga zavq bag'ishlaydi; «Boburnoma»da aks etgan hayot hodisalari o'quvchini o'yga toldiradi, unda insonning kuch va qudrati ulug'lanadi, ishonch va e'tiqodini mustahkamlaydigan voqealar bayon qilinadi; odamning yuragida maqtovg'a loyiq xislatlarni paydo qilishga rag'bat uyg'onadi. Bobur otasi haqida yozganida, uning botirligi, shijoati kabi fazilatlar bilan birga, ayniqsa, kitobsevarligiga, xususan, «Xamsa» dostonlarini zo'r ishtiyoq va qiziqish bilan o'qiganiga alohida urg'u beradi.

Umuman olganda, adabiyot tarixidagi iste'dodli adiblar va adabiy qahramonlar tanlagan yo'l, ularning kechinmalari, his-tuyg'ularining betakror tasviri asrlar bo'yi hammani o'ziga maftun qilib keladi. Bosh qahramonlar tabiatidagi kurashuvchanlik, beg'uborlik, pokizalik bizning qalbimizga, ruhimizga o'rnashadi. Tabiiyki, ayrim qahramonlarning murakkab taqdiriga nisbatan ham bizning loqayd va e'tiborsiz bo'lishimiz mumkin emas. Badiiy adabiyotni barcha ma'naviy qadriyatlar va yuksak insoniy fazilatlar bilan uyg'un tarzda talqin etish mumkin. Shunda odamning olamdagi moddiy va ma'naviy hodisalarga yaxlit munosabati namoyon bo'ladi.

Har bir insonning o'z ongi, tasavvuri, tafakkur tarzi, dunyoqarashi bilan belgilanadigan ichki dunyosi bor. Uning «yaxshi» yoki «yomon» deb nom olishi mana shu ichki dunyoning mazmun-mohiyatiga bog'liq. Agar u jamiyatning tegishli bosqichdagi talablariga, jamiyat a'zolarining umumiy axloqiy-madaniy qarashlariga uyg'un bo'lsa, yaxshi, aks holda esa yomon degan nom oladi. Ikkinchidan, har bir inson jamiyat a'zolari bilan birga yashaydi. Demak, u atrof-dagilarning qiziqishlari, o'zi to'g'risidagi fikrlari va boshqa ta'sirli hollarini ham his qiladi. O'zbek adabiyoti durdonalari, G'arb va Sharq adabiyoti namoyandalarining asarlari ana shu hissiyot takomilida katta ahamiyatga ega. Nafaqat mumtoz yoki dunyo, balki zamondosh ijodkorlar, xususan, mustaqillik davri adiblari yozgan asarlar ham bizni o'zlikni anglashga, el-yurtni sevishtga, erkinlikning qadriga yetishga, umuman, har tomonlama ma'naviy yuksalishga chorlab turadi.

Muhtaram o'quvchi! Bir so'z bilan aytganda, badiiy adabiyot inson kamolotida asosiy vosita sanaladi. Bu haqiqatni anglash va mustahkamlashga qo'lingizdagi ushbu «Adabiyot» darsligida jamlangan adabiy manbalar, o'ziga xos talqinlar hamda siz uchun tayyorlangan savol va topshiriqlar yordam berishi shubhasiz.

Savol va topshiriqlar

1. Yozgi ta'tilda qanday badiiy asarlar o'qidingiz? Ulardan olgan taassurotlaringizni sinfdoshlaringiz bilan o'rtoqlashing.
2. Ular orasida sizga eng kuchli ta'sir qilgani qaysi asar bo'ldi? Nega shunday bo'lganini izohlang.
2. Asar tanlash va uni mutolaa qilishda, asosan, nimalarga e'tibor berdingiz?
3. Ko'p kitob o'qigan inson ma'naviyatiga qanday baho berasiz? Fikringizni hayotiy misollar asosida izohlang.
4. O'zbek adiblarining ma'naviyatga, adabiyotga doir qaysi hikmatli so'zlarini bilasiz?
5. Badiiy adabiyotning inson qalbi va jamiyat hayotiga ta'siri to'g'risida misollar asosida fikr bildiring.
6. Ta'til davomida o'zingiz o'qigan badiiy asarlarga annotatsiya (qisqacha izoh) yozing.

XALQ OG‘ZAKI IJODI

GO‘RO‘G‘LINING TUG‘ILISHI

(Dostondan olingan parcha ayrim qisqartishlar bilan berildi)¹

Burungi zamonda Yovmit degan el, Taka turkman degan yurt, Mari degan yana bir qo‘rg‘on bor edi. Yovmit yurtining Odilxon degan podshosi bor edi. Odilxon podshoning ikki o‘g‘li bo‘lib, kattasining oti Urayxon, kichinasining oti Ahmadbek edi. Bibi Oysha degan bir qizi ham bor edi. Mari yurtining Qovishtixon degan xoni bor edi. Qovishtixonning To‘liboy sinchi² degan bir o‘g‘li bor edi. Ko‘p esli, aqlli, tamizli, farosatli odam edi. Marining begi Qovishtixon Yovmit elining xoni Odilxon podshoning bozorchi savdogarlarini yo‘lda talab oldi. Shunda molini oldirgan odamlar «dod!» deb Odilxon podshoga arzga keldi. Odilxon podsho buni eshitib, achchig‘i kelib, birdan sarboz askar chiqarib, to‘p-to‘pxonasi bilan Mari yurtini tep-tekis qilib yubordi. Qovishtixon bekni to‘pga solib otib yubordi. Haligi bozorchi savdogarlarning mollarini olib berdi. Qovishtixonning yetti yoshli o‘g‘li — To‘liboy sinchini bandi qilib olib keldi. Lekin otasining qilgan ishidan buni gunohsiz bilib, o‘z oldiga xizmatkor qildi. To‘liboy sinchi xizmat qilib yuraverdi. O‘n to‘rt yashar bo‘ldi. O‘n to‘rtga kirguncha o‘qib, xat-savodi chiqdi. Lekin o‘zi ajab bir odobli, chiroyli, yaxshi yigit bo‘ldi. Otlarning yaxshi-yomonini biladigan sinchi bo‘ldi. «Bul otingiz yaxshi, bul otingiz yomon», — deb podshoning tablada turgan otlarini saralab, ajratib beradigan bo‘ldi. Bir kunlari To‘liboy sinchining xizmati yoqqanligidan: «Bu ham o‘zimning suyagim-da», — deb Odilxon podsho Bibi Oysha qizini unga nikohlab berdi. Bibi Oyshaning bo‘yida bo‘lib, oy-kuni to‘lib o‘g‘il tug‘di, otini Ravshanbek qo‘ydi. Shunda Ravshanbek besh yashar bo‘ldi, uni maktabga berdi. Ravshanbek o‘zi tengi bolalar bilan maktabda o‘qib yuraber-

¹ Dostondan parcha va rasmlar G‘afur G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyotida chop etilgan nusxasidan olindi (Toshkent, 1967).

² Sinchi — otlarning zotini, naslini, yoshini, fe‘l-atvorini yaxshi biladigan odam.

di. Sakkiz yashar boʻlganda xat-savodi chiqdi. Taka turkman degan yana bir yurt bor edi. Bu yurtda Jigʻalixon degan bek bor edi. Jigʻalixonning Gajdumbek degan oʻgʻli, Bibi Hilol degan qizi bor edi.

Ana endi gapni Zargar degan shahardan eshiting:

Zargar shahrining Shohdorxon degan podshosi bor edi. Kunlardan bir kuni Shohdorxon ikki yuz guburlarini yigʻib, maslahat qildi:

— ...Mening bir oʻyim bor: Yovmit yurtidan Odilxon podshoni yoʻq qilaman, qoʻrgʻonini qulataman, oʻligini sulataman, xazina-pazinasini oʻlja qilib, sizlarga talataman, — dedi.

Shunda Shohdorxonning vaziri Holmon aytdi:

— E podsho, soʻzingiz maʼqul, lekin elchi yubormoq lozim. Elchi yubormay birdan zoʻrlik qilib yov yubormoq podsholardan lozim emas...

Shunday boʻlsa ham, Holmonning soʻzi yaylovga chiqmadi¹, bir oʻzi boʻlib qoldi. Boshqasi buning soʻziga quloq solmadi. Esli, aqlli Holmon buni bilib, nochor indamay qoldi. Shunda Shohdorxon podshoning askar boshliqlari, maslahat beruvchi donolari birdan urush qilib, Odilxonni yurti Yovmitdan koʻtarib, yoʻq qilib, oʻldirib, mollarini oʻlja qilib olmoqchi boʻlib, maslahat qildilar.

Bularni bu soʻzda qoʻying, endi podshodan eshiting:

Podsho: «Yovmit yurtiga lashkar joʻnatinglar!» — deb amr qildi. Lashkarining orqasidan podsholik saltanati bilan Shohdorxon ham noibi Subyon deganni oʻzining oʻrniga oʻtqazib, Holmon vazirdan tortib, barcha maslahat beruvchilari bilan bul ham keta berdi. Shohdorxonning lashkari uch oy yoʻl yurib, uch oy deganda Taka-Yovmit Urganch yurtining Asqar degan togʻiga yetib qoʻndi. Shu kuni payshanba edi...

Taka-Yovmit elining oʻquvchi bolalari har kuni oʻqib, payshanba kuni tushdan keyin ozod boʻladigan rasmi bor edi. Shu kuni Taka-Yovmit madrasalaridagi katta-kichik mullavachchalar togʻda sayohat qilmoqchi boʻlishib, Toʻli-boy sinchining oʻgʻli Ravshanbek ularning kattasi boʻlib, togʻga chiqdi. Bolalar togʻni sayohat qilib, buloqlar, koʻkalam yerlarni tomosha qilib yurgan edilar, birdan quloqlariga

¹ Eʼtiborga olinmadi maʼnosida.

otlarning dupuri keldi. Qarasalar, qirning boshini to'zon olibdi, qo'llarida yalang'och qilich, multiqalari o'qlangan lashkar bularga qarab daf qilib, to'rt tomonini qurshab olibdi. Mullalar buni ko'rib qo'rqib, yuraklari yorilib ketdi. Shunda askarlar bularni bandi qilib haydab Shohdorxon podshoga to'g'ri qildi. Shohdorxon qarasa, hammasi yosh bola ekan, ularni o'ldirmoqqa ko'zi qiymadi...

Shohdorxon esli podsho edi, bularning qo'rqqanini bildi.

— Bularga ozor bermanglar, — dedi. Bularni qo'rqmoqda, Shohdorxonni Asqar tog'iga kelmoqda qo'yib, ana endi Taka-Yovmit elidan eshiting:

Mullavachchalarning kelmaganidan Taka-Yovmit eli qo'r-qishib, axtarib, har tarafga qarab, bular ham shu tog'ga, qo'shinning ustiga kelib qoldi. Bularning kelganini bilib, Shohdorxonning qo'shini quvib yarmini bandi qilib oldi, yarmi qochdi. Qochganlar qochib, Odilxon podshoning oldiga bordi. Bo'lgan voqealarni: «Bir cherik — lashkar Asqar tog'ga keldi, yulduzdan ham ko'p», — deb arz qildi. Odilxon podsho bu so'zni eshitib, bu ham cherik lashkar yig'moqchi bo'lib, har tarafga, qo'rg'on-qo'rg'onga xat yubordi. Beklariga: «Darrov yig'ilinglar!» — deb qattiq amr qildi. Oqshom bilan chopishib, erta bilan har tarafdan to'zonlar paydo bo'lib, qo'rg'onning atrofini lashkar tutdi. Odilxon podsho:

— Kelgan lashkar kim ekan, bilib kelinglar! — deb o'zining Taka begi Zamon degan lashkar boshlig'ini bir necha odamlarga qo'shib, elchi qilib yubordi. Elchilar Shohdorxon podshoning oldiga borib, qo'llaridagi elchilik ariza-xatlarini ko'rsatdilar. Shohdorxon mirzalariga:

— O'qib ko'ringlar, nima xat ekan, — dedi. Mirzalar o'qib ko'rdi. Xatda:

«Bu qanday behurmatlik, podsholardan bunday behurmatlik lozim emas edi-ku. Podsholar yurishni, turishni oldin elchilar bilan bildirib, elchiga ko'nmasa, so'ngra safar qilib kelar edi. Bu rasm avvaldan oxir qoida bo'lib kelayotgan edi...» — deb yozibdi. Shohdorxon bu so'zlarni eshitib, Holmon vaziriga qaradi. Holmon vazir:

— O'zingiz bilasiz, men bir farmonbardorman. Siz har nima amr qilsangiz, shuni qilaman, — dedi. Podshoga maslahat bermadi.

Shunda Shohdorxon elchilarga qarab:

— Borib Odilxon podsholaringga aytinglar, kelib menga fuqaro bo'lsin, boj-xiroj bersin! Bermasa, fuqaro bo'lmasa, yurtini, elini yer bilan yakson qilib, hammasini to's-talqon qilib, o'zlarini o'ldirib, mollarini o'lja qilib, lashkarlarimga talatib yuboraman! — dedi.

Elchilar Shohdorxonning qog'ozini Odilxon podshoga olib kelib ko'rsatdilar. Ana shunda Odilxon podsho:

— Unday bo'lsa, dushman tog'dan oshmay, uning ustiga bizlar ham boraylik, — dedi.

Hamma lashkar jam bo'lib, bular ham Asqar tog'dan oshib qo'sh tashladi.

Bularni Shohdorxonga ko'rinish berib, qo'nmoqda qo'yib, endigi gapni Holmon vazirdan eshiting: Holmon vazir, podshohimning tuzini ko'p yeganman, har nima bo'lsa ham bir so'z aytayin deb, Shohdorxon podshoga qarab aytdi:

— E podsho, «Dushmaning xas bo'lsa qo'rq» degan ekan. Sen ham butunchiligingning fikrida bo'l!

Shohdorxon podsho:

— Urushga tayyorlik qilinsin, — deb amr qildi. Urush nog'orasini urdi, karnay-surnaylarni chaldirib, lashkarini otlariga mindirib, miltiqni o'qlab, piltani choqlab, choq bo'ldi.

Odilxon podsho ham urush nog'orasini chaldirib, lashkarlarini choqlab otga mindirib, urushmoqqa choq bo'ldi, ko'ngillari to'q bo'ldi. Ikki taraf podsholarining urush uchun qilgan shon-u shuhratlariga yer tebrandi. Surnay-karnay, sibizg'a tortganiga barcha polvonlar simobday erib, yo'lbarsday g'arqirab, g'ayrati jo'sh urib, bir-birlariga qarshi turdi. Podshohi haqiqiy — Xudoning o'zi. Bular podshohi majoziy — Xudoning yaratgan maxluqi. Bularni ham Xudo podsho qilib qo'yibdi. Shu sababdan podshohi majoziyini fuqaro yomonlasa, podshohi haqiqiyning achchig'i kelib, Xudoga malol kelar ekan. Shohdorxon podshoning hech kimning so'ziga kirmay, Holmon vazirning so'zini olmay: «Yovmitlarni darrov o'ldiraman, yurtini olaman, molini o'lja, ayollarini yebir-yesir qilaman», — deb yovmitlarni ko'zga ilmay manmanlik bilan kelgani Xudoga xush kelmadi. Buni manmanlikda qo'yib, Odilxondan eshitaylik:

Birdan Odilxon podshoning lashkariga Nazar degan kishi boshchiligida ko'p lashkar kelib qo'shildi. Uni ko'rib Shohdorxon podshoning rangi o'chdi. Nimagaki, podsho xalqi xoh kofir, xoh musulmonmi, nazarkarda bo'lar ekan. Shohdorxon podsho Odilxonga g'aybdan qo'shin kelib qo'shilganini ko'zi bilan ko'rib qo'rqdi. «Hay attang, Holmon vazirning so'ziga kirmaganim yomon bo'lgan ekan, aytgani keldi», — dedi. Shunday bo'lsa ham, qochmoqqa nomus qildi. Ko'p ishlarining bo'lishini, odamlarning o'larini bildi, bilsa ham, kishilarning qoniga jabr qildi:

— Har nima bo'lsa bo'lar, urush qilinglar! — dedi.

Shunda ikki tarafdin «Ur-ho!» degan ovozlari chiqdi. Birdan bir-birlariga ot qo'yishib, tala-to'p bo'lishib, bir-birlari bilan aralashib qoldi. Ajal yomg'iri yog'di. Nayzabozlik, qilichbozlik, bir-birovining jazosini bermoq sarbozlarga bo'ldi ermak. Hech kim ko'rmagan, hech bir quloq eshitmagan katta urush bo'ldi, o'liklar to'ldi, o'liklarning ostidan sizot-sizot qon ketdi. Shu kun to'qqiz soat urush bo'ldi. Undan keyin urushni yotqizmoqqa nog'ora chalindi. Urush yotib, har qaysi taraf lashkarlari o'z taraflariga qarab qaytdi. Shunda Odilxon podsho Shohdorxon podshodan g'olib keldi. Bu ish Shohdorxon podshoning manmanligidan bo'ldi. Shohdorxon podsho o'zini mag'lub ko'rib, Odilxondan muhlat so'radi. Shunda Odilxon podsho:

— Asqar tog'ida qo'lga tushgan mullavachchalarni qo'yib yuborsin, — dedi. Shohdorxon podsho hammasini qo'yib yubordi. Lekin Shohdorxonning Hamza degan bir odami bor edi. Shohdorxondan yashirib, Ravshanni bir sandiqqa solib oldi, uni o'g'il qilib olmoqchi bo'ldi. Tashqaridan Odilxonning beklaridan Jig'alixonning o'g'li Gajdumbek bilan qizi Bibi Hilol ham bularning ichiga qo'shilib o'lja bo'lib ketdilar.

Shunda urush tamom bo'ldi. Har ikki taraf podsholar o'z taraflariga qaytdilar.

Odilxon: «Ravshanxon o'lgan ekan-da», — deb undan umidini uzdi, afsuslar qildi.

Bularni bunda qo'ying, Shohdorxondan eshiting:

Shohdorxon uch oy yo'l yurib, o'z yurti Zargarga yetdi, taxtiga mindi. Erta bilan tong otdi, Shohdorxonning xos xizmatkori kelib arz qildi.

— E podshohim, Odilxon odamlaridan bir ayol, bir erkak bandi bo‘lib kelibdi, — dedi. Shohdorxon podsho:

— Unday bo‘lsa, bunda olib keltir, — dedi. Olib kelib Shohdorxonga to‘g‘ri qildilar.

Shohdorxon ularni ko‘rib, vaqti xush bo‘lib, mehri yon-boshga kelib:

— E mehmonlar, mendan maqsad tila! — dedi. Qo‘rqqan, gapiga tushunmagan Gajdumbek indamadi. Shunday bo‘lsa ham, Shohdorxon Gajdumbekka yasovul boshliq amalini berdi. O‘z oldida saqladi. Gajdumbek kamsiz bo‘ldi, davlati juda katta, o‘ziga bir yaxshi joy solmoqchi bo‘lib, shahardan uzoqroq yerdan sakkiz oshyonlik imorat soldi. Imorat bitdi, oradan yetti yil o‘tib ketdi. Gajdumbekning singlisi Bibi Hilol bo‘yi yetib qoldi. O‘zi o‘n beshga kirgan, lekin boshi bo‘sh edi. Shuytib bular yura bersin, endigi so‘zni Ravshanbek bilan Hamzadan eshiting:

Hamza Ravshanbekni o‘g‘il qilib olaman deb, har kuni tong otguncha uning kokilini yetti marta o‘rib, har o‘rgan-da mushkning¹ suvini berar edi. Ravshanxon ham bir bola bo‘ldiki, ko‘rganlar havasda, ko‘rmaganlar armonda, kamsiz, suluv-xushro‘y.

Ana endi, Shohdorxon podshodan eshiting:

Shohdorxon podsho bir kuni yomon tush ko‘rdi, tushida bir ajoyib ish ko‘rdi. Shunda qurandoz² — munajjimlarini, hukamo-ta‘bircilarini yig‘di. Yig‘ilganlarga qarab, Shohdorxon podsho bir so‘z aytdi:

Guburlarim³, bugun uxlab tush ko‘rdim,
Men tushimda ko‘p qabohat ish ko‘rdim,
Yo bilmayman, o‘zi manglayning sho‘ri,
Yovmit eldan keldi ikkita bo‘ri.
Kelgan bo‘ri, qurandozlar, kim bo‘ldi?

Davlatli qul odam yugrukni mindi,
Ikki bo‘ri tog‘da ikki sher quvdi.

¹ Mushk — qora tusli va xush isli suyuq modda.

² Qurandoz — aslida qur’aandoz, ya’ni qur’a tashlovchi, fol ko‘ruvchi, tush ta’bir qiluvchi demakdir.

³ Gubir — aslida «gubernator» so‘zining qisqargani. Bu yerda hurmat ma’nosida qo‘llangan.

Sherbachchalar qo'yga oralab qoldi,
Qo'yimning o'ligin har yoqqa otdi,
Tutunim burnimdan chiqib ketdi.
Bu tushimning ta'birlari ne bo'ldi?

Tepamdan bir lagan tillam sochildi,
Og'zimdan bir tolg'ir qushim uchildi,
Imoratim bari tekis bo'ldi,
Bir oy elima paydo bo'ldi,
Shu'lası olamni yop-yorug' qildi.
Qurandozlar, ayting, ta'bir na bo'ldi?

Bir chinor elimdan ko'karib ketdi,
G'alt urib, shoxasi¹ osmonga yetdi,
Fuqaromning bari soyalab yotdi,
Qur'a ko'ring, soyalagan kim bo'ldi?

Sochlaringni tol-tol qilib taranglar,
Bu gaplarni kim ko'rgandan so'ranglar!
Tushi qursin, ta'birlari ko'p yomon,
Bu tushimning ta'birini yo'ringlar!
Munajjimlar, ayting, ta'bir ne bo'ldi?

Barcha hukamo, qurandoz — munajjimlarning ichida Yusuf degan bir qurandozi bor edi. Yusuf podshoga qarab, tush ta'birini aytib, bir so'z dedi:

Bilmaganing bildirayin bilmasang,
Podshohim, maqsadga yetgin o'lmasang!
Bu tushingning ta'birini aytayin,
Tag'in-a, ko'nglingga og'ir olmasang.

Zimiston ayrilmas tog'larning qori,
Tushing qursin, bildim, manglayning sho'ri!
Yovmit eldan kepti ikkita bo'ri:
Ikkovidan yaxshi farzandlar bo'lar,
Qo'yingni o'ldirgan bo'ri — ikkovi.

Boshlaringga necha savdolar solar,
Fuqarongning ko'ngli qop-qora bo'lar.

¹ Shoxa — shox va novdalar, shox-shabba.

Tushingning ta'biri shuldir, podshoyim.
 Shu birov elatingga shoh bo'lar,
 Tushingning ta'biri shuldir, podshoyim!

Tepangdan sochilgan tillang — qoningdir,
 Og'zingdan uchgan qush — joningdi(r),
 Qulagan imorat — sening taningdi(r),
 Tushing qursin, ta'birlari shu bo'ldi!

Ko'chalarga yaxshi raislar qo'yar,
 Masjid-madrasa elingda qilar,
 Lashkariy qomatni joriy qilib,
 Barcha odam jamoat namoz qilar.
 Savobi osmonga g'alt urib ketar,
 Savobini Arsh-u Kursiga yetkarar,
 Fuqaroning bari masjidda yotar,
 Ko'kargan chinor Haqning kal(i)masi,
 Fuqarongning bari musulmon bo'lar,
 Tushingning ta'biri shuldir, Shohdorxon.

Shohdorxon qurandozlardan bu so'zni eshitib, jallod-mir-g'azablarga¹ buyurdi:

— Darrov shu ikkovini topib kelinglar!

Ana endi, Hamza Ravshanxonni podshoga bildirmasdan boqib yurar edi. Buni ham qurandozlar bildi. Qurandozlar aytganidek, Ravshanxonni, Gajdumbekni olib keldi; podshoga to'g'ri qildi. Shohdorxon podsho bu ikkovining qaddi-qomatini ko'rib, o'ldirmoqqa ko'ngli bo'lmay, ko'zi qiymadi. Men bo'lsam o'lar ekanman. Mendan qolgan bolalarim taqdiridan ko'rsin», — dedi.

— Bor, ikkovingni ozod qildim, oyog'ing borganicha yura ber, o'limlaringni o'tdim, — dedi. Buni eshitib Hamzaning dimog'i chog' bo'ldi, Ravshanbekni uyiga olib keldi...

* * *

Hamzabek Ravshanxonni har kuni tomoshaga olib chiqdi, bayramlarni ko'rsatdi. Shuytib Ravshanbek har kuni o'zi tomoshaga chiqmoqni o'rganib qoldi.

¹ Mirg'azab — «amiri g'azab» so'zlarining qisqargani. Jazo beruvchilarning boshlig'i.

Kunlardan bir kuni ko'chalarda tomosha qilib yurib, bu yurtda yurganiga xafa bo'lib, yurak-bag'ri ezilib, ko'zidan yoshi oqib kelayotib edi, yo'li Gajdumbekning ko'chasiga tushib qoldi. Shu vaqtda Hiloloy sakkiz oshyonlik imoratning yuqorisidan ko'chaga qarab o'ltirar edi. Ko'zi Ravshanga tushdi. Farosat bilan bildi, bu yigit bu shahardan emas, musulmonga o'xshaydi. Shunda Hiloloy Ravshanbekka qarab, to'xta, deb bir so'z dedi:

Suluv qizlar burab qo'yar sochini,
Mard yigit g'animdan olar o'chini.
Bag'ring kuygandayin bo'zlab yig'laysan,
Menga aytgin yig'laganing vajini!

Qizil gul ochilar g'unchadan g'uncha,
Toqatim yo'q, shu kun gul ochilguncha.
Sen yig'lading, menda toqat qolmadi,
Ot boshini picha to'xtat, bekbachcha!

Shunda Ravshanbek qanday ekanini bilmay, u yoq-bu yoqqa qarab, asta-asta Hiloloyga bir so'z dedi:

Quloq solgin, so'zning yolg'on-rostiga,
Quloq solgin, so'zimning payvastiga!
Bu shaharda menda oshna yo'q g'ayridin,
Ko'p dard qo'shding yana dardning ustiga...

Ajal yetib shu vaqtlarda o'lmadim,
Yovmit elning qadrini hech bilmadim,
Kim ham bo'lsang bir ko'rayin, qaddingdan,
Do'stmi-dushmanmisan — seni bilmadim!

Shunda Bibi Hilol Ravshanbekning turkman ekanligini bilib, derazani ochib, tashqari ayvonga chiqdi. Ravshanbek tiklab qarasa, hur tal'atli, maloyika kelbatli, shirin so'zli, jodu ko'zli, zulfi tol-tol bo'lib betiga tarmashgan, latibasi labiga tushgan, munchoqlari kindikdan oshgan. Buni ko'rib Ravshanbekning og'zi angrayib, burni tangrayib, Bibi Hilolga

«Go'ro'g'lining tug'ilishi» dostoniga ishlangan rasm

qarab qoldi. Bibi Hilol Ravshanbekning asli zotini so'rab, bir so'z dedi:

Yaxshi ko'rdim yosh bachcha sumbatingni,
Ne urug' der sening o'sgan yurtingni?
Bayon qilgin avlod-u ajdodingni!

Har bir gaplaring sening bomaza¹.
Aftingga qarayman — o'zing xonzoda,
Avlod-ajdodingni aytgin o'zima!
Ko'zingga qarasam tarzing bekdoda,
Qanday elda, qaysi odam o'g'liman?

Bu so'zni eshitib, Ravshanbek oh tortdi. Yuragi ezildi, og'zidan buroq-buroq² tutunlar chiqib ketdi, Bibi Hilolga qarab, bir so'z dedi:

Bek bo'lib qildim elda havomni,
Topolmayman bu dardimga davomni,
Musofirman Shohdorxonning shahriga,
Yovmitda Odilxon deydi bobomni,
Aslim so'rsang, yaxshi odam nasliman!

Belimga boyladim zarli po'tamni,
Firoqimda bolamlatdim otamni,
Otimni so'rasang, deydi Ravshanbek,
To'liboy sinchi der mening otamni,
Yovmit elda xonzodaning o'g'liman!

(Shundan so'ng) Ravshanbek Hamzaning uyiga kelib, dod deb bo'zlab yig'lab, ovqat yemay, Hamzaga qarab bir so'z dedi:

Eshitgin sen, Hamza, mening tilimni,
Yo javob ber, ko'ray Yovmit elimni!
Yo bozor sol, etaklab ol pulimni,
Arqon bilan boylab olgin qo'limni,
Ozod qilgin, Yovmit elga ketaman!..

¹ Bomaza — mazali.

² Buroq-buroq — burqsib-burqsib.

Bu soʻzni Hamza eshitib, oh tortdi. Oʻzing tugʻmay, ul boʻlmas, sotib olmay, qul boʻlmas ekan. Oʻzingniki oʻzagiga tepsang ham, ketmaydi ekan, kishining bolasiga kishmish bersang ham, turmaydi ekan, dedi. Erta bilan tong otdi. Ravshanbekni qul bozoriga olib bordi...

Gajdumbek bozorga borsa, qul bozorida Hamza bir qulni bozorga solib oʻtiribdi. Bibi Hilolning aytganidan yuz barobar ziyoda suluv, qoshi qora, zulfi boʻyniga tushgan, kokili oʻziga juda ham yarashgan, bodom qovoq, koʻrganlar boʻlur aftoda. Hamza qulning bahosini ming tanga deb aytdi. Hamzabekning ming tillasini sanab berdi. Gajdumbek qulni olib uyiga qaytdi.

Gajdumbek Bibi Hilolni Ravshanbekka nikohlab berdi. Ravshanbek borligi uchun Gajdumbekning uyidan koʻngli toʻlib, yor-joʻra, oshna-ogʻaynisinikiga borib, sayr-tomosha qilib yura berdi. Qayoqqa borsa bora berdi. Xazina-dafinasini Ravshanbekka topshirib, xizmat ishlarini buyurib yura berdi.

* * *

[Bu orada Gajdumbek bilan Ravshanbek Bibi Hilolni keyin olib ketish oʻyi bilan oʻz yurtlarini koʻrib kelishga ketishadi.]

Gajdumbekning Rustambek degan bir xizmatkori bor edi. Gajdumbekning choʻldagi yilqisini boqib yuradigan yilqiboqar bolalarning oldida hamma vaqt: «Unday qilinglar, bunday qilinglar», — deb aytib xizmat buyurib yurar edi. «Men borib, xoʻjayinlarni koʻrib, salom berib, yillik pullarni olib, kiyim-kechak qilib kelayin», — deb Zargar shahriga yetdi. Koʻchadan kelayotsa, Zargar shahrining xalqi toʻp-toʻp boʻlishib, har yerda maslahat qilib yotishibdi.

Rustambek:

— Bu elda nima gap bor? — dedi. Turganlarning birovi:

— Buni soʻrab nima qilasan. Gajdumbek bilan Ravshanbek qochib ketibdi. Ketsa-ku, mayliga-ya, Shohdorxonning koʻnglini qora qilib ketibdi. Orqasidan bir ming amaldor quvib ketgan edi, hammasi choʻlda otidan ayrilib, piyoda boʻlib oʻlibdi. Endigi maslahat Bibi Hilolni kuydirib, kulini elakdan oʻtkarib yubormoqchi boʻlib yotibdi, — dedi.

Birovlar Rustambekni Gajdumbekning quli der edi, birovlar o'g'li der edi. Bu gapni eshitib Rustambekning yuragi «jiz» etib ketdi, ildam-ildam yurib, tikka Bibi Hilolning oldiga yetdi.

Rustam qarasa, Bibi Hilol cho'pday qotib, somonday sarg'ayib ketibdi. Buni ko'rib, Gajdumbekning tuzini hurmat qilib, Bibi Hilolga qarab, bir so'z dedi:

Xudoning ishini endi netayin,
Kechasiman necha changdan o'tayin?
Haq hurmati singlim dedim, Hiloloy,
Yurgin, Yovmitga eltib borayin!

Sen yo'liqding dushmanlarning qahriga,
Ot chidamas achchiq qamchi zahriga.
Eson-omon mingashtirib, Hiloloy,
Yurgin, op ketay Yovmit shahriga!

Hiloloy bu so'zni eshitib:

— Bir kun o'lmoq, bir kun tug'ilmoq. Men bir xizmatkorim bilan mingashib borsam, odamlar, qarindoshlarim Gajdumbekka: «Sen o'zing qochib kelib eding, sening singling Bibi Hilol begona bir odam bilan mingashib keldi», — deb aytar. Akamning va yorim Ravshanbekning yuzi tuman bo'lar. Bu bilan borganimdan bormaganim yaxshiroq. Men qarindoshlarimning ma'raka-o'ltirishlarda yuzini tuman qilganimdan, shu yerda g'arib bo'lib o'lganim yaxshi, — dedi. Buni eshitib Rustambek aytdi:

— Erta bilan seni Shohdorxonning odamlari so'yib o'ldiradi.

Hilol:

— O'ldirsa — Xudoning ishi-da. Men o'limga roziman, qazo degan Xudodan bo'ladi, — dedi.

Rustambek:

— Xayr, sening ishing. Sen boshqa kishining bolasisan, senga men hech nima deya olmayman. Agar o'z singlim bo'lganingda olib ketar edim. Endi o'zing bilasan, — deb Rustambek yo'lga qarab chiqib ketdi.

Kun xufton boʻldi. Bibi Hilol xufton namozini oʻqib, «Meni Shohdorxon oʻldirar ekan», deb boʻyniga kalom rabbonini solib, Xudodan oʻziga oʻlim tilab: «Meni Shohdorxon odamlarining qoʻlida oʻldirma, har nima qilsang oʻzing qil», — deb Xudoga yolbarib, barcha paygʻambarlar, oʻtgan azizlarni shafe keltirib, yigʻladi.

Ana endi azizlarning ruhi, paygʻambarlarning duolari mustajob boʻlib, Bibi Hiloloy Xoliqqa jonini topshirdi. Bunda barcha azizlar hozir edilar. Bibi Hilol dunyodan oʻtdi. Tong otdi. Shohdorxonning amaldorlari, qurandozlari, munajjimlari: «Bibi Hiloldan sohibqiron chiqadi ekan, oʻldiramiz, kuydirib kulini elakdan oʻtkazamiz, undan keyin sohibi xurush yoʻq boʻladi, yurt bizlarga qoladi. Hamma yurtga shahanshoh boʻlamiz», — deb koʻcha-koʻyda yigʻilishib, but Lot, Manot, tilla paygʻambar, kumush chahoryordan fotiha olaylik deb bordilar. Qarasalar, butlarning hammasi butxonada yoʻq. Shunda bular: «Xudo bizlardan paygʻambarlarimizni ergashtirib, arazlab ketibdi», — deb koʻcha-koʻchada Xudoy urganday boʻlib yigʻlashib ketayotibdi. Hammasi yigʻilib Bibi Hilolning ustiga keldilar. Koʻrdilarki, Lot, Manot, tilla paygʻambar, kumush chahoryorlar Bibi Hilolni oʻrtaga olib turibdi. Buni koʻrib hammalarining vaqti xush boʻldi. Shunda qarasalar, Bibi Hilol oʻlgan. Buning oʻlganini lotdan, butdan koʻrib: «Bizlar Bibi Hilolni oʻldiramiz deganimizni bilib, Bibi Hilolni butlar boʻgʻib oʻldiribdi, endi har nima boʻlsa ham, Bibi Hilolga qoʻllaringizni tegizmanglar, Xudoyning achchigʻi keladi», — dedilar. Bunga bir maqol bordirki, «Haq saqlasa, balo yoʻq, Haq qargʻasa, davo yoʻq». Hammasi chuvullashib, vaqtlari xush boʻlib, karnay-surnaylarni chalib, qoʻngʻiroqlarni urib, shaharni bezab, suvlarni septirib, oynabandlik qildirdi. Buni eshitib, Shohdorxon va barcha amaldorlarning vaqti xush boʻlib, dimogʻlari chogʻ boʻlib, «Sohibqiron yoʻq boʻldi», — dedi.

* * *

Ana endi bularni vaqtlari xushlik, dimogʻlari choqlikda qoʻyib, soʻzni Rustambekdan eshiting:

Rustambek Bibi Hilolga nasihat qilib edi. Bibi Hilol «taqdirimdan ko‘raman», deb Rustamning aytganiga ko‘ngan emas edi. Shunday bo‘lsa ham Rustambek aytdi: «Har nima bo‘lsa ham, singlim deb edim, akasining tuzini ko‘p yeb edim, bir borib xabar olayin. Shohdorxon Bibi Hilolga qanday jabrlarni qildi ekan», – deb keldi.

Kelib ko‘rsa, Bibi Hilol bechora cho‘zilib yotibdi. Shunda Bibi Hilolga qarab, Rustambek bir so‘z dedi:

Oqizma, chirog‘im, ko‘zdan yoshingni,
Qochirmagin aql bilan hushingni.
Qiyomatlik singlim dedim, Hiloloy,
Och ko‘zingni, ko‘tar aziz boshingni.

To‘rg‘ay chullab tong sarg‘ayib otibdi,
Bek Rustambek xunobalar yutibdi.
Shunday borib Hiloloyga qarasa,
Bu dunyodan safar qilib ketibdi.

Qoshin kerib, qovog‘ini uydirdi,
O‘lim qursin, yurak-bag‘rin kuydirdi,
Bir kampirni olib kelib Rustambek,
Hiloloyni xo‘p yaxshilab yuvdirdi.

Rustambek Bibi Hiloloyni go‘riga qo‘yib, Gajdumbekning hovlisiga keldi. Gajdumbekdan qolgan barcha hovli-haram, mol-pullarga ega bo‘lib qoldi. Rustam: «Endi davlatga ega bo‘ldim, xotin olmasam sira ham bo‘lmaydi», – deb Badgir deganning singlisini oldi. Xotinidan bir bola bo‘ldi. Shuytib, bularni goh dimog‘ chog‘liklarda, goh xafaliklarda qo‘yib, endi so‘zni go‘rda o‘lib yotgan Bibi Hiloldan eshiting:

Bibi Hilolning o‘lganiga uch oy, to‘qqiz kun, to‘qqiz soat, to‘qqiz daqiqa o‘tdi. Ravshanbekdan olti oylik gumona qolgan edi. Bibi Hilol o‘lgan bo‘lsa ham, bolasi o‘lmagan ekan. Xudoning rahmati bilan asrovda edi. Shu vaqtda tug‘moqchi bo‘ldi. Momo Havo, Anbar ena, Fotma buvi keldi. Bibi Hilolning o‘ligi go‘rda tebrandi, o‘lik badanini

toʻlgʻoq tutdi. Shu toʻlgʻoq tutganiga, Bibi Hilol ahvoliga shoirlarning taʼriflab aytgan soʻzi:

Mavj urib misli bir daryoday toshdi,
Hay attang-a, dardlar dardga ulashdi.
Chaqaloq qimirlab ena qornida,
Hiloloyning farzandi shu goʻrga tushdi.

Har ish, yoronlar, boshdan boʻladi,
Bachaning yuzining oydinligʻiga,
Barq urib goʻr yop-yorugʻ boʻladi,
Hilol bibi bir nozanin ul tugʻdi.

Shunda turib yigʻilgan azizlar bolaning otini Goʻroʻgʻli qoʻydi. Barcha abdal, ovtar, qirq chiltanlar bir-bir olib suydi. Hazrati Xizr ham farzandim dedi. Har nima boʻlsa shu kuni Goʻroʻgʻliga yaxshilik bilan tamom boʻldi. Lekin Hiloloyga jon kirmadi, ammo bolaga sut kelib yotdi. Shu orada oʻrtadan uch yil oʻtdi. Uch yil oʻtib tursin, endi Rustambekdan eshiting:

Rustambek uylandi, xotini homilador boʻlib, oyi-kuni toʻlib oʻgʻil tugʻdi. Otini Qoʻngʻirboy qoʻydi. Qoʻngʻirboy ikki yoshga kirdi. Bu ikkiga kirib turaversin, Goʻroʻgʻlidan eshiting:

Goʻroʻgʻli tugʻilgandan beri goʻrda chiroq yonib turar edi. Bir kuni lip etib oʻchib qoldi. Yana uch kun oʻtdi. Hiloloyga sut kelmay, badani koʻmirday choʻykab ketdi. Ana shunda Goʻroʻgʻli och qoldi, lekin shu vaqtgacha azizlar ham xabar olib yurgan edi.

Ana endi Bibi Hilolning arvohining dod, deb yigʻlagan dovushini hazrati Xizr bilib, eshitib, goʻr ustiga keldi. Asta goʻrning tuprogʻini pichigina teshdi. Shu teshikdan goʻrning ichiga kunning shuʼlasi tushdi. Goʻroʻgʻli kunning tushganini koʻrib, qoʻli bilan ushlab olaman deb kunga qoʻl urdi, ushlay olmadi, ushlayman deb qoʻli goʻrning tepasiga yetdi. Tirmalab-tirmalab teshikni katta qilib, goʻrdan tashqari chiqib, hayron boʻlib qoldi. «Bu nima degan sir boʻlur?» — dedi. Och qoldim deb goʻrga suyanib, yotib qoldi. Buni ochlikdan yigʻlab yotmoqda qoʻyib, endi gapni Rustambekning baytali-

dan eshiting: bir baytalning bolasi o'lib, bolasining o'lganiga ichi kuyib, kishnab yurar edi. Hazrati Xizr bobo alayhis-salom haligi baytalning bo'yniga qo'riq solib, Go'ro'g'lining oldiga olib keldi. Baytalning ko'zi Go'ro'g'liga tushib, mehri ko'kragiga joy olib, unga suykanib emiza berdi. Ana endi Go'ro'g'li shu baytalni emib, qorni to'yib-to'ymasday bo'lib yura berdi. Baytal har kuni Go'ro'g'lini uch vaqt emizib keta berdi. Buning bilan Go'ro'g'lining kuni o'ta berdi. Go'ro'g'li uch yasharida go'rlarning ustida o'ynab, u yoqdan chiqqa, bu yoqdan chiqqa, «Os!», «Bos!» deb go'rlarni tayoq bilan sanchib, o'ynab yura berdi.

Rustambekning yilqichilari baytalning har kuni go'rga qarab ketganidan xabardor bo'lib yurar edilar. Bir kuni yilqibonlar: «Shu baytal har kuni mozorga qarab ketadi. Buni poylamoq kerak. Mozorga borib nima qiladi?» — dedilar. Shuytib o'ttiz choqli yilqichi baytalning orqasidan poylab go'ristonga keldilar. Haligilar go'rning oldiga borib qarasa, bir bola baytalni emib turibdi. Bir-biriga:

— Ko'rdingmi? Arvoh ham yalang'och yosh bolaga o'xshar ekan, arvoh ko'rgan kasal bo'ladi, — deb, hammasi birdan, bizlar arvoh ko'rdik, endi o'lamiz, deb qo'rqib, kasal bo'lib qoldilar. Bularni bu turishda qo'yib, endi Rustambekdan eshiting:

Rustambek har kuni yilqichilariga non olib kelib berar edi. Bugun ham yilqichilarga non olib keldi. Kelsa, yilqichilaridan bir nechasi yo'q. Qolganidan:

— Yilqichilar qani? — deb so'radi. Ular aytdi:

— Ulkan bir biya har kuni mozorga qarab ketar edi. Shu biyadan xabar olamiz deb, mozoristonga borib edi. Go'ristonga borib, baytalni bir arvohning emganini ko'ribdi. Shuytib, ularni arvoh uribdi. Mana, shu turgan yilqichi qo'rqib, qochib keldi. Bu ham qo'rqib, yuragi yorilguday bo'lib yotibdi, — dedi. Buni eshitib, Rustambekning yuragi «jiz» etdi. Rustam borib haligi yuragi yorilib ketganday bo'lib yotgan yilqichilarni gapga soldi:

— Nima ko'rdinglar? — dedi. Yilqichilar:

— Bizlar yap-yalang'och bir arvohni ko'rdik. O'zi yosh bachchaga o'xshaydi, — dedi. «Es berganga dast berar, Dast

«Go'ro'g'lining tug'ilishi» dostoniga ishlangan rasm

berganga es berar» deganday, Rustambek mozoristonda bir go'ring oldiga borib aytdi: «Bibi Hilol singlimning qornida bolasi bor edi. Shu tug'ib, bola shundan bo'lganmikin? Shu go'r singlim Bibi Hilolning go'ri, o'zim mana bu toshni qo'yib edim. Shundan Bibi Hilolning go'rini topdim», – dedi. Oqshom bo'ldi. Rustambek sahar vaqtida kelib, go'rni poylab yotdi. Qarasa, Bibi Hilolning go'ri yop-yorug' bo'lib ketdi. Shunda bir bola Bibi Hilolning go'ridan chiqdi, juda suluv, quvi o'n to'rt kunlik oyga o'xshaydi. Shunda bir sher mozoristonda yotgan ekan, bolaga qarab tashlandi. Shunda hazrati Xizr kelib sherni bir tarsaki urdi. Sher nimta-nimta bo'lib, tirqirab ketdi. Rustambek qo'rqib arosat qilib:

– Shunday sherni bir tarsaki urib o'ldirib, maydalab yubordi, mening nima jonim bor, – dedi. Uyiga qaytib keldi, kelib o'ylab aytdi: «Kel-e, bu shaharda musofir bo'lib o'lgandan, o'z jiyanimning qo'lida o'lganim yaxshi». Rustambek, kelar oqshomi uch oshiq, bir qizil egar, yana bir-ikkita qo'g'irchoq, bir-ikki ro'mol, uchta bolalar o'ynaydigan soqqa oldi. «Sinab bilayin, shu bola o'g'ilmikin, qizmikin», – deb egar bilan uch oshiqni bir yoqqa qo'ydi. Ikki qo'g'irchoq bilan ro'molni go'ring bir yog'iga qo'ydi. Poylab yotdi.

Go'ro'g'li go'rdan chiqib, ro'mollarga ko'zi tushib, ro'mollarni, qo'g'irchoqlarni yirtdi. Ro'moldan har xil-har xil bayroqlar qildi. Go'ring bu yog'iga o'tdi, uch oshiqqa ko'zi tushdi, qo'lga olib: «Shu mozordagi o'liklarning barini keldim, gartkam», – deb oshiqni yerga tashladi. Egarni minib: «Chuv-ha, chuv-ha, ot qo'y, qaytma, boxabar bo'linglar», – deb egarni asta-asta qimirlatib, go'rdan ancha yerga uzoqlab ketdi. Shunda Rustambek joyidan turib, tez chopdi. Go'ro'g'li ham buni ko'rib, go'riga qarab chopdi. Rustambek Go'ro'g'lining go'rga kiradigan yeriga yetib borib, yota ketdi. Go'ro'g'libek go'rga kirolmay, bir chinqirdi. Rustambekning yuragi yorilib, o'lib qolay dedi. Shunda Rustam bachchaga qarab bir so'z dedi:

Buralib bo'yningga qo'lim solaman,
Harna bo'lsam sening bilan bo'laman.
Yig'lama, chirog'im, ko'nglim buzildi,
Rostin aytsam, sening tog'ang bo'laman.

Yuragimda dard koʻp, dardginam ancha,
Toqatim yoʻq bogʻda gul ochilgancha,
Husningga qarayman, oʻzing bekbachcha,
Boʻzlama, chirogʻim, yurgin uyima!
Haq hurmati, enang mening singlimdir!

Goʻroʻgʻlibek endi goʻriga kirdi, koʻzidan yoshini toʻkib,
zor-zor yigʻlab, Bibi Hilol enasiga qarab, bir soʻz dedi:

Analman¹, Mansurga qurgan dormidi?
Tirik ayrilgan bir koʻrgali zormidi?
Yur, chirogʻim, deydi meni qoʻymaydi,
Senda aka, menda togʻa bormidi?

Gap chiqadi menday erning tilidan,
Qutulmadik bu dunyoning xilidan,
Bitta odam, togʻangman, deb soʻzlaydi,
Oʻzi yolgʻiz kepti Zargar elidan.

Senda aka, menda togʻa bormidi?
Yo boʻlmasa menga kelgan zoʻrmidi?
Bu gaplarni tinglab olib, enajon,
Menga bering bu soʻzlardan xabardi.

Ana shunda Goʻroʻgʻlidan bu soʻzni eshitib, Bibi Hilolning
arvohi Goʻroʻgʻliga qarab, oʻlganidan xabar berib, Rustam-
bekning kim ekanligini bildirib bir soʻz dedi:

Iloyo boʻlgaysan dunyoda omon,
Qarindoshning xili oʻzima yomon,
Togʻangning otini deydi Gajdumbek,
Otangning otini deydi koʻr Ravshan...

Mol boqqanlar seni koʻrib ketgandi,
Shohdorxonga borib birov aytgandi,
Shohdorxondan yomon taraf kelgandi,
Zargar elda doʻst-u dushman bilgandi,
Senga togʻa, menga aka qaydadi!

¹ Aslida «Anal Haq» boʻlishi lozim edi.

Ana shunda buni Rustambek goʻrdan eshitib, goʻrning kavagidan boshini goʻrga suqib, goʻrga qarab bir soʻz dedi:

Tuvmasam ham ey, tutingan akangman,
Sening bilan ahd-u paymon shumidi?
Xudo degan murodiga yetadi,
Tuya mingan odam togʻdan oʻtadi,
Sen singlimsan, u jiyanim, Hiloloy,
Koʻnglim uchun borgin desang qaytadi?!

Buni Hiloloy eshitib, Goʻroʻgʻliga qarab bir soʻz dedi:

Goʻroʻgʻlibek, yuragingda shering bor,
Unib-oʻsar sening turkman eling bor,
Rustambekman keta bergin Zargarga,
Tugʻmasa ham bir tutingan togʻang bor.

Rustambek, oʻgʻlimni senga topshirdim,
Ikkovingni bir Xudoga topshirdim,
Ikkovingning omon qilsin joningni,
Avval Xudo, duyum¹ paygʻambarga topshirdim.

Ana endi, Goʻroʻgʻlibek tiklab qarasa, enasi Hiloloy oʻlib, suyagi shovshib, uch yildan beri yotgan suyakday boʻlib qolibdi. Avvali Goʻroʻgʻlining ozigʻi uchun Hiloloyning badani ilvirab yoʻq boʻlmay, oʻlgani bilinmay, suti kelib yotib edi. Bu kun Goʻroʻgʻliga Rustam yoʻldosh, rahbar boʻlganiga suyagi shovshab qoldi. Goʻroʻgʻli buni koʻrib zor-zor yigʻlab, enasiga qarab bir soʻz dedi:

Otim Goʻroʻgʻlidir olamga doston,
Zarbimdan titraydi barcha Gurjiston,
Ena, ketar boʻldim sendan ayrilib,
Qarchigʻaying boʻlay, chuygin, enajon.

Voy enam, deb oʻpkasini bosolmay,
Yigʻlab chiqdi mozorining boshiga.

¹ Duyum — ikkinchi(dan).

Yigʻlama, chirogʻim, — dedi Rustambek,
Bachchani quchoqlab oldi toʻshiga.
Mozorot titraydi nolishiga...

Ana endi Zargar shahrida odam qurtday qaynab yotibdi.
Rustambek yigʻlay-yigʻlay, Goʻroʻgʻlini olib keldi. Rustambekning xotini erining yuz-xotirini qilib, oʻrnidan turib, «voy bolam», deb bagʻriga bosdi, quchoqlab koʻkragiga oldi.

Esli ekan Rustambekning xotini,
Goʻroʻgʻlini shunday toʻshiga bosib,
Yetti qavat ostiga toʻshak tashladi.

* * *

Oradan toʻrt yil oʻtdi. Goʻroʻgʻli yetti yoshga kirdi. Ana shu kuni Goʻroʻgʻli Rustambekning oldiga keldi, oqshom uning oldida yotdi...

Shunda Hazrat Xizr Goʻroʻgʻlining tushiga kirib, Bibi Hilolning ovozida, xuddi oʻngidagiday gapirgan boʻlib aytgan soʻzlari:

Goʻroʻgʻlibek, gʻam sargʻaytar yuzingni,
Chiroqqinam, dushman bosdi izingni,
Tura solib ketgin Yovmit yurtingga,
Farzandim, uyqudan ochgin koʻzingni.

Sargʻaygandir Hiloloyning siyogʻi,
Sening otang Yovmit shahrining begi,
Bora solib keta bergin Yovmitga,
Rozi boʻlsin Hiloloyning arvohi,
Arvoh rozi, Xudo rozi, farzandim...

Yuzlari hoʻl koʻzdan oqqan yoshiga,
Qonlar toʻlar Zargar elning dashiga¹,
Yaxshi odamdan farzand qolsin, yoronlar,
Ketar boʻldi otasining yurtiga,
Yigʻlab bordi Rustambekning qoshiga.

¹ D a s h — dasht.

Go'ro'g'libek zor-zor yig'lab, mozarotdan qaytib, Rustambek tog'asiga qarab, gardanini xam qilib, qo'lini alif-lom qilib, fotiha bering, deb bir so'z dedi:

Barchaga mehribon qudratli Mavlon,
Zargarning elida bo'ldim sargardon.
Tog'a bo'lsang, aytgin, avlod-ajdodim,
Urug'imni bayon bergin, tog'ajon!

Olisdan ko'rinar bedovning bo'zi
G'anqillab uchadi ko'llarning g'oji.
Ketar bo'ldim endi Yovmit shahriga,
Tog'a, bo'ling Go'ro'g'libekdan rozi!..

Go'ro'g'liga, ketmagin, deb tarmashdi,
Yig'lay-yig'lay barin o'pkasi shishdi.
Buni Rustambek Go'ro'g'lidan eshitib,
Boshdan o'tgan sirlarini aytdi.

Ana endi Go'ro'g'li ketganday, oy botganday, Rustambek dunyodan o'tganday. Rustambek shunday qarasa — Go'ro'g'li o'n besh kunlik oyday, qaddi-qomati, shoni-shavkati, har kishining bo'lar ekan o'ziga yarasha hurmati. Buni bu ahvolda ko'rib, Rustambek Go'ro'g'liga bir so'z dedi:

Bolam, ketsang, aqlimni shoshirdim,
Sirni aytmay g'animlardan yashirdim.
Eson-omon borgin Turkman yurtiga,
Sog'-salomat ko'rgin ota yurtingni,
Safaring, chirog'im, bexatar bo'lsin!

Yig'layman yaratgan Haqqa zor-zor,
Qaytayin, bandada yo'qdir ixtiyor,
Otingdan aylanay, jami buzurglar,
Mag'ribman¹ Mashriqni kezgan eranlar,
Hiloloyning arvohi senga yor bo'lsin,
Xudoga topshirdim, Ollohu akbar.

¹ Mag'ribman — Mag'rib bilan.

Barakalla himmatingga, Rustambek,
Yarim kecha yo'lni o'nglab Zargardan,
Go'ro'g'lini eldan chiqarib ketdi,
Xush borgan deb, Go'ro'g'lini jo'natdi,
Rustambek jo'natib uyiga qaytdi.

Alqissa, Rustambek yarim kechada Go'ro'g'lini jo'natib, uyiga qaytib keldi.

Savol va topshiriqlar

1. «Go'ro'g'lining tug'ilishi» dostonining asosiy mavzusi nimalardan iborat?
2. Yovmit va Zargar yurti o'rtasida nima uchun urush chiqdi? Uning oldini olish mumkin yoki mumkin emasligi haqidagi fikringizni bildiring.
3. Dostonda Hiloloy qanday tasvirlanadi? Uning matonatiga matnga tayangan holda baho bering.
4. Go'ro'g'li qayerda va qanday holatda dunyoga keldi? Matndan aynan o'sha parchani topib qayta o'qing va izohlang.
5. Go'ro'g'liga xos bo'lgan sifatlarni matn asosida tavsiflang.
6. Dostondagi Go'ro'g'lini emizgan biya — G'ivot tasviriga munosabat bildiring.
7. Rustambek Go'ro'g'liga kim edi? Uning fe'l-atvoriga matn asosida tavsif bering.
8. Dostondagi shevaga xos so'zlarni aniqlang, ularning ma'nosini izohlashga harakat qiling.
9. Go'ro'g'lining Yovmit yurtidagi hayoti va undan keyingi taqdiri qanday kechganligini dostonning davomini o'qib bilib oling.
10. Rustamning: «Akasining tuzini yeb edim», — degan e'tirofidan nimalarni angladingiz.
11. «Yaxshiyamki, Rustam Go'ro'g'lini uyiga olib ketdi. Aks holda...» Mulohazani davom ettiring.
12. Dostonda Go'ro'g'lining onasini tashlab ketishga ko'zi qiy-magan holati ham tasvirlangan. Matndan o'sha joyni topib izohlang.
13. «Urush nog'orasini chalmoq»ning o'z va ko'chma ma'no-larini izohlab bering.
14. Odilxon bilan Shohdorxonga berilgan tavsiflarni o'qing. Ularning o'xshash va farqli jihatlarini qanday tasvirlanganini izohlab bering.

15. Dostonda urush dahshati tasvirlangan o'rinlarni toping. Bu lavhalarining qanday maqsad bilan keltirilganini izohlab bering.
16. Gajdumbek bilan Bibi Hilol kimning farzandi edi? Ravshan-chi? Ular qanday qilib yov qo'liga tushib qolishdi?
17. Shohdorxonning tushi va uning ta'birida bir qator ramzlar berilgan. Dostondagi mazkur parchalarni o'qing. Ramzlar talqiniga e'tibor bering. Tush motivining yana qaysi asarlarda uchrashiga misollar keltiring.
18. Bibi Hilol Rustambek bilan ketganida shoh zulmidan qutulib qolar edi. Lekin u bu yo'lni nima uchun tanlamadi?
19. Rustambek bilan Bibi Hilol suhbatini yana bir marta o'qing. Ularning har biriga xos bo'lgan asosiy xususiyatlar tavsifini izohlang.
20. Rustambek go'rdan chiqqan bolaning o'g'il-qizligini qanday aniqladi?
21. Dostonda «Esli ekan Rustambekning xotini» degan misra bor. Uni sharhlab bera olasizmi?
22. Go'ro'g'lini kuzatish marosimidan ruhiy holat tasvirini qayta o'qing. Mulohazalaringizni ayting.

* * *

Go'ro'g'libek Rayhon arabning shahrini izlab, yo'lda jo'nab keta berdi. Lekin qaysi tarafga borishini ham bilmaydi:

Choqmog'iga quv oldi,
Mehtaraga¹ suv oldi,
Choqlamayin Go'ro'g'li,
Qistadi yo'lga tushdi.
Necha qirlardan oshdi,

G'irot tobga kelibdi.
Jonivor og'zin ochdi,
Qo'ltiqdan parqin sochdi.

Chayqalur Oydinning ko'li,
Changiydi yurgan yo'li.

¹ Mehtara — suv solinadigan mesh, sanoch.

Gohi tog‘, gohi ko‘lda,
Ol-ho, ketib boradi.
Kun yoyilib choshgohda,
Kirib bordi bir podshoning eliga.

Go‘ro‘g‘libek ko‘zini ochib qarasa, katta bir shahar ko‘ziga ko‘rindi. Daryolar oqqan, ko‘rgan odamlarning aqli shoshgan, ichida sol, kema, qayiqlar qurtday qimirlab har tarafga kelib, ketib borayotibdi. Shunday tikilib qarasa, shaharning ichida necha bir yerlarda katta machitlar, madrasalar, minoralar ko‘rindi. Go‘ro‘g‘libekning zavqi kelib yurib ketdi. Bir katta saltanatli darvozaga yetdi. Qarasa, darvozaning har chekkasida o‘n yetti joyda qorovulxonasi bor. Shu xonalaridan katta-katta to‘plarni dalaga qaratib chiqarib qo‘yibdi. Juda saltanatli, juda katta joy ko‘rindi. Go‘ro‘g‘li bu joy katta joy ekan, deb darvozadan kirmay, bir Ko‘kbuloq degan buloqqa yetdi. Qarasa, bir xotin o‘ltiripti, o‘sh oriq, ranglari sariq, uzun bo‘yli, sher o‘mganli, qo‘lida ko‘zasi bor. Qo‘lidagi ko‘zasini to‘ldirib, qo‘ltig‘iga tirab, Go‘ro‘g‘libekka qarab: «Bu kelgan qanday ajali yetgan odam ekan?» – deb qarab turibdi. Go‘ro‘g‘libek haligi xotinga qarab, oyog‘ini uzangiga tirab: «Bu qanday shahar, darvoza kimning uyi?» – deb, bir so‘z dedi:

Aqli borning bo‘ladikan ko‘p o‘yi.
Ko‘zasini to‘ldirib turgan mushtipar,
Naqqoshli joy, qanday odam saroyi?
Ado bo‘lmas tor siynamning hasrati,
Saltanatman to‘p qo‘yibdi har yoqqa,
Saltanatli rabot kimning raboti?

Ko‘zangni to‘ldirib turmay qaraysan,
Naqqoshli joy, qanday xonning makoni?
Xudo-yo, ketgay-da yurakning dardi.
Osha yurtdan oshib keldim, so‘rayman,
Mana turgan qanday shohning bog‘oti?

Bechora mushtipar ayol bu so‘zni eshitib, yurak-bag‘ri ezilib, ko‘zidan yoshi tizilib, Go‘ro‘g‘libekka qarab bir so‘z dedi:

Yaxshilik ko'r, yomonlikni ko'rmagin,
Ko'p yilgacha uzoq yasha, o'lmagin!
Meni desang, ketgin kelgan yo'lingga,
Rayhon podsho ko'rib, o'zing o'lmagin!

Bu makkor Rayhon arabning joyi.
Chiroqqinam, ko'rsa seni o'ldirar,
Qizil gulsan, ochilmayin so'ldirar,
Ko'rsatmaydi senga o'z elatingni
Kundan kunga ziyod qip hasratingni.
Rahmi kelmas, Rayhon arab o'ldirar.

O'lja qilar ostingdagi otingni,
Oqizar, chirog'im, ko'zdan yoshingni.
Quzg'unga torttirar sening go'shtingni,
O'lja qilib, kiyim bilan otingni,
Kesib olar shu tanangdan boshingni.

Go'ro'g'libek mushtipardan bu so'zni eshitib, chiroyi
ochilib, og'zidan durlari sochilib, g'ayrati jo'sh qilib, fil-
day bo'lib pishqirib, murod-maqsadimga yetdim deb yuragi
toshib, haligi bechora ayolga qarab, bir so'z dedi:

Bedov mingan tog'dan pastga chopindi,
Yovning kuni botir qalqon yopindi.
Ming martaba shukur qilay, mushtipar.
Izlaganim o'z oldimdan topildi.

Yig'latgan elimda bir nechamni,
Yuraklarda g'am ko'p, dardman anchamdi.
«Baytalingga otimni qo'yaman», — deb,
Op keluvdi Xoljuvonday chechamdi.

Kengash chiqar elning katta biyidan,
Go'ro'g'li toy deb chiqqan Yovmit uyidan.
Voy bolam, deb o'pkasini bosolmay,
Shu ayol chinqirib turdi joyidan.

Sargʻaygan ekan-da bebaxtning yuzi,
Qoshi qaro edi, daryo qunduzi,
Buning oʻzi Turkman elning azizi.
Shundayin Goʻroʻgʻli tiklab qarasa,
Kelayotgan Xoljuvonoyning oʻzi.

Ena, deb Goʻroʻgʻli koʻzin yoshladi,
Qamchisini ogʻziga olib tishladi.
Otining tizginin solib bilakka:
– Voy enam! – deb Gʻirdan oʻzin tashladi.

Tomosha aylang, Xoljuvonning ishiga,
Davlat turmas takobirning boshida.
Bachchajon, deb qulochini yozib op,
Bolam, deb ayqalab oldi toʻshiga.

Toʻxtatolmay Goʻroʻgʻlibek oʻzini,
Merganlar ovlaydi koʻlning gʻozini,
Bu enam deb, u bolam deb yigʻlaydi,
Iskalab yuziga qoʻyib yuzini.

Goʻroʻgʻlibekman Xoljuvonoyim ikkovi bir-biri bilan koʻri-
shib, hol-ahvol soʻrab, Xoljuvonoyim Goʻroʻgʻlibekka qarab,
oh tortib bir soʻz dedi:

Togʻlarning boshini cholgan tumanmi,
Yovmit eli qadimgiday zamonmi?
Oʻlmay koʻrdim, chiroqqinam, oʻzingni,
Saltanatli Ahmad togʻang omonmi?

Yuraklarim boʻlgan toʻla qonmi?
Koʻchalarda necha beklar sarsonmi?
Oʻlmay koʻrdim, sening oyday betingni,
Yovmit podshosi – Urayxon omonmi?

Goʻroʻgʻlibek:

– Ey checha, bu damni gʻanimat bilmoq kerak. Bu
Shirvonning yurti, katta taraf – dushmanimning mamlakati.

Birov Rayhon podshoga borib aytar, burqillab tevaragimni ko'p lashkar olar, vaqtli turing, orqamga mingashing, ketamiz Yovmit eliga, — dedi. Xoljuvonoyim aytdi:

— Chirog'im, mening Shirvon eliga kelganimga uch yil bo'libdi, lekin Rayhon arabga bir kosa suv qo'limdan berganim yo'q. Agar sen meni olib ketsang, Yovmitga yetsang, ma'raka-majlislarda odamlar: «Go'ro'g'libek xo'p ish qilibdi, uch yildan beri Rayhon arab xotin qilib yurgan chechasini olib kelibdi», — deydi. Mening kasofatim senga tegadi. Davlatingiz, martabangiz ellarning ichida past bo'ladi, «Chehangizni Rayhon arab unday qilgan, bunday qilgan», — deb dushmanlaring aytadi. Go'ro'g'libek, endi sizga aytadigan bir gap bor: Rayhon arabning bir qizi bor, yarim belidan past uch botmon, yarim belidan yuqorisi ikki botmon. Shirin so'zli, qizil yuzli, jodu ko'zli, saraton yulduzli, la'l munchoqli, oydan suluv, oftobdan ortiq, oy desa og'zi bor, kun desa ko'zi bor. Har bir narsa deguday, har bir barno ko'rguday, ana shu qizning chin oti Xumoroy, laqabi Zaydinoy. Shuni olib qochib keting. Ertan Zaydinoyini: «Kir yuvaman», — deb qirga olib chiqaman, shuni olib qochib ketsangiz, hamma or-nomusga barobar bo'ladi. Mana, Gulshan chor-bog'da yotib damingizni olib turing, — dedi. Go'ro'g'libek Xoljuvondan bu so'zni eshitib:

— Xayr esa, — deb, Gulshan bog'da yotib qoldi. Shuytib, Go'ro'g'libek yotib tursin, Xoljuvondan eshiting:

Xoljuvon oyim ketdi, o'rdaga yetdi. Xoljuvon uch yildan beri Turkmaning urug'i qurimasa, bir kuni bir turkman o'g'loni kelib olib ketadi, deb Rayhon arab bilan gaplashgan emas, bir kosa suv ham bergan emas edi.

Rayhon arabning oti G'irotning isini olib, bolasi emasmi, egasi Rayhon podshoga savdo tusharini bilib, qoziqda turib tinmasdan kishnab, aylanib yotibdi. Kechqurun bo'lib, tong ham otdi.

Rayhon arabning to'qson turli chitdan bo'lgan bir ko'rpa-si bor edi. Shuni yopinib yotib edi. Shunda Xoljuvon Rayhon arabga qarab:

— Men Ko'kbuloqqa kir yuvishga chiqib kelay, — dedi.

— Zaydinoy qizingni kir yuvishga menga qo'shib yubor. Shunda Rayhon arab:

— Kirni yuvmasang yuviqsiz qolsin, peshonamda bir qiz bor, buning ham qoʻlini qabartirib kir yuvdirayinmi? — dedi. Xoljuvonoyim aytdi:

— Koʻkbuloqda bir oʻzim kir yuvib yurganda bir suv yoqlagan keladi, meni ushlab oladi, dod deganimni kim eshitadi, uyati oʻzingga qoladi, — dedi. Rayhon arab buni eshitib, «rost aytadi», deb qizini oldiga chaqirib olib:

— Zaydinoy, bor, enang bilan kir yuvishib kel, — dedi. Zaydinoy:

— Xoʻsh, — dedi. Xoljuvonoyim bilan Zaydinoy ikkovi bir boʻlib, kirlarni koʻtarib, Koʻkbuloqning oldiga yetdi.

Shu orada Goʻroʻgʻlibek kelib qoldi. Goʻroʻgʻlibek Zaydinoyga qarab, oyogʻini uzangiga tirab, bir soʻz dedi:

Enib keldim togʻlaringdan,
Bir gul uzsam bogʻlaringdan,
Suvsab keldim choʻllaringdan,
Suv ber, oyim, qoʻllaringdan!

Koʻzlaring — tongning yulduzi,
Qoshlaring — daryo qunduzi,
Oʻzing Shirvonning azizi,
Suv bergin, arabning qizi.
Rayhon arabning yolgʻizi,
Ichay sening qoʻllaringdan!

Buni eshitib, Zaydinoy bir soʻz dedi:

Uzun-uzun uvomiz bor,
Elda katta bobomiz bor,
Suv bermakka tovbamiz bor,
Iching kuysa, tushib ichgin.

Gʻoʻnon toyni oʻynatasan,
Sen koʻnglimni qabartasan.
Yuraging kuysa, yoʻlovchi,
Chashmaning boshiga tushib,
Oʻzing suv ichib ketarsan.

Bu soʻzni eshitib, Xoljuvon Zaydinoyga qarab aytdi:

— Yosh boshing bor, senga savob darkor emasmi? Suv bergan savobga botar emish, dilozor tip-tikka imonsiz qotar emish. Sen olma eding-da, uzib ob ketami? Mana, laganga suvni solib uzatib qoʻya qol-da. Bu zamonning bolasining uyati yoʻq-da, uyalmay erkaklar bilan soʻzlashib, gapiga savol-javob qilib turadi.

Zaydinoy enasining soʻzidan oʻtolmay, enasiga qattiq javob berolmay, nochor oʻrnidan turib, mis kosani olib, Koʻkbuloqning suvidan yarim qilib, Goʻroʻgʻlibekka uzatdi. Goʻroʻgʻlibek qoʻlidagi mis kosani urib yuborib, ikki qoʻli bilan ikki qoʻldan ushlab, silkib ilgariga tortdi. Zaydinoy tizza boʻyi baland koʻtarildi. Zaydinoy buni koʻrib, labini tishlab, achchigʻi kelib, soldarini solib, yerga qarab bir tortdi. Gʻirotning tizzasidan pasti yerga kirib ketdi. Goʻroʻgʻlibekning burnidan chak-chak qon ketdi. Goʻroʻgʻlibek Xoljuvon chechasiga qarab, bir soʻz aytdi:

Gʻanqillab uchadi koʻllarning gʻozi,
Sargʻaydi menday yoʻlbarsning yuzi.
Chechajon, oʻzima bergin himoyat,
Qaytayin, zoʻr ekan arabning qizi!

Arab qizi bilmaganim bildirar,
Koʻplab lashkar Shirvon eldan keltirar.
Vaqtli ilojin qilgin, Xoljuvon,
Avval meni, soʻngra seni oʻldirar!

Buni eshitib, Xoljuvon oʻrnidan turib: «Zaydinoyning koʻngli mendan qolmasin», — deb bir soʻz aytib ketib boʻrayotibdi:

Yangi olamday qilganman oʻzimni,
Yoʻlingga toʻrt qildim shahlo koʻzimni.
Sen qanday bemazasan, yoʻlovchi,
Qoʻyib yubor, mahkam ushla qizimni!

Haq kuydirdi mening kulba xonamni,
Rayhon arab kuydirgandi tanamni,

Sen qanday o'larmonsan, yo'lovchi,
Qo'yib yubor, mahkam ushla bolamni!

Bu so'zlarni aytdi, chopqillab Zaydinoyning oldiga yetdi. Yomon kirlarning kirini ketkizmak uchun rasm bo'lgan bir gazcha qo'lida yo'g'on tayog'i bor edi. Shuni qo'lga olib, Zaydinoyning putiga oralatdi. Zaydinoyning yomon qitig'i kelib ketdi, sakrab G'o'ro'g'lidan bir gaz yuqori bo'lib ketdi. Shunda Go'ro'g'libek qo'lini qo'yib yuborib, go'sam¹ serkaday qilib, ikki qo'li bilan belidan, qo'ltig'idan mahkam ushlab, egarning qoshiga ko'pkari chopgan odamday tortib olib, bir bosdi. Zaydinoyning qoburg'asiga egarning qoshi botdi. Ana shunda Xoljuvon Go'ro'g'libekning boshidan sal-lasini olib, Zaydinoyni G'irotning yoliga teng tarozi qilib, egnidan, oyog'idan o'rab egarning qoshiga mahkam qilib boylab berib, bir so'z dedi:

Xudo qilgan ikkovingga marhamat,
Uch yil bo'lmay Xoljuvonga qiyomat.
Zaydinoyjon Ahmadbekka omonat,
Omonatga, qaynim, qilma xiyonat!
Yovmit elga boring sog'-u salomat!
Arab qizi Ahmadbekka omonat.

Go'ro'g'libek, xo'p, deb jo'nab ketdi, G'irotning to'rt oyog'i yerni to'rt qozonday qilib o'yib ketdi. Oyog'idan chiqqan chang tumanday kunning yuzini tutdi. Go'ro'g'li qirq toshcha yo'l yurib ketgandan keyin, Xoljuvon «dod» deb kiyimlarni shu yerga qo'yib, Rayhon arabning oldiga yetdi, hadeb zor-zor yig'lay berdi. Rayhon arab:

- Nimaga yig'laysan? — dedi. Xoljuvon aytdi:
- Aytmabmidim, qizing Zaydinoy qochib ketdi!

Shunda Rayhon arab aytdi:

- Yuvgan kiyimlardan olib keldingmi?

Xoljuvon:

- Hali kiyimlarni yuvganim yo'q edi. Ozmi-ko'pmi mo-jaro bo'ldi. Talashib-tortishib, yiqilib-surilib, sening oldingga keldim. Shunda Rayhon arab aytdi:

¹ Go'sam — qo'y-echkning boqib semirtirilgani; bo'rdoqi.

— Esa biz nima kiyamiz?

Xoljuvon aytdi:

— Endi sen ko'rpaning o'rtasidan teshib, kiyib olmasang, boshqa kiyim yo'q.

Rayhon arab:

— Sen tulpor otni egarla! — dedi.

Rayhonning oti havolab, uchar qushday bo'lib, parvoz qilib, o'zini juftaklab borayotir, oyog'i do'ng yerlarga tegadi, ship yerlarga yetmay yotir. Otning shamoli bilan Rayhon arabning belidagi chilviri uzilib ketdi. Ana endi ko'rpasi havo kemaday havoga olayotibdi, tovushi vor-vor etib kelayotibdi. Rayhon arab terga tushib kelayotibdi.

Endi Go'ro'g'libekdan eshiting:

G'irko'k otning jilovini saqlab, bilagiga solib, tortib, pirlarning bergan sari yoyini qo'liga olib, «otaman» deb kelayotibdi. Zaydinoy «mabodo otmasin» deb kamonining bir chekkasidan ushlab kelayotibdi.

Go'ro'g'libek Rayhonning kelayotganini bilib, Zaydinoyga aytdi:

— Kelayotgan kim?

Zaydinoy:

— Parillagan tovushidan angladim, otam chopib kelayotganga o'xshaydi, — dedi. Zaydinoy Go'ro'g'lining otasidan qo'rqmaydiganini bildi. Shunday bo'lsa ham, go'yo Go'ro'g'liga ichi achiganday bo'lib: «Otam zo'r polvon, o'ldiradi», — deb Go'ro'g'liga qarab, bir so'z dedi:

Otam sening bilmaganing bildirar,
Xanjar chekib qora bag'ring tildirar.
Joningning hiylasin qilgin, yosh bachcha,
Rahmi kelmas, sizday mardni o'ldirar!

Oqizar ko'zingdan qonli yoshingni,
Quzg'unga torttirar sening go'shtingni!
Otam polvon sizday bekni o'ldirar,
Kesib tashlar tanangizdan boshingni!

Go'ro'g'libek buni eshitib, Zaydinoyga qarab, bir so'z dedi:

Ne savdo koʻtarmas mardlarning boshi,
Oʻljasini tashlab ketmas mard kishi.
Oʻljasin tashlamoq — xotinning ishi.
Ot chopsa, shaqirlar togʻlarning toshi,
Oʻladi deb xafa boʻlma, qaddingdan,
Yetsa boʻlsin, er Alining savashi.

Goʻroʻgʻlibek aytdi:

— Sening otang meni oʻldirolmaydi, uning uchun xafa boʻlma! Mening senga ichim achib kelayotibdi. Mabodo otasini oʻldirib qoʻysam, Zaydinoy xafa boʻlib qolmasin, deb. Xayr, nima boʻlsa sening otang-da... Oʻzi indamasa, men indamayman, — deb Gʻirkoʻk otning jilovini shunday boʻshatib, jonivor Gʻirkoʻk ot, karomatingni mana shu yerda koʻrsat, deb bir deysinib yuborib edi, Gʻirkoʻk yashinday boʻlib joʻnay berdi. «Rayhon arabning oti katta, mening otim toy, hali kichik, yetib olib qoʻymasa», — deb Goʻroʻgʻlining xavotiri bor edi. Uzangiga oyogʻini tirab, Gʻirotga qarab, bir soʻz dedi:

Dushman bilan boʻldim taraf,
Arzim aytay senga qarab,
Otim Gʻirot, jonim Gʻirot,
Yeming kishmish, toʻrvang banot,
Tezgir boʻlgin, keldi arab!

Goʻroʻgʻlining bu tilini eshitib,
Gʻirkoʻk ot jonini sotdi.
Yaxshi otdir — mard yigitning qanoti,
Oʻkcha tirab boshin baland qaratdi,
Qoʻltiqda sirillab yashin qanoti,
Jonivor Gʻirkoʻk ot ogʻzini ochdi
Qarchigʻayday boʻp osmonga uchdi.
Goʻroʻgʻlibek koʻzin ochib qarasa,
Yuz quloch daryodan nariga tushdi.

Goʻroʻgʻlibek koʻzin ochib qarasa, Tajan daryosidan oʻtibdi. Shunda orqasiga qarab turdi. Rayhon arab ham tulporini «chuv-ho», «chuv-ho» deb qistab, Goʻroʻgʻlibek bilan izma-iz

kelayotib edi. Bu ham otini Tajan daryosiga soldi. Daryo-
dan o'tolmay otining oldingi ikki oyog'i daryoning berigi
labiga tushdi, orqasidagi oyog'i daryoga botib, Rayhon arab
daryoga «cho'lp» etib tushib ketdi. Oti o'zining tarafiga suzib
o'tdi. Lekin Rayhon arabning bo'ynidagi ko'rpasi daryolar-
dagi namatchilarning namatiday bo'lib suvda aylanib, Ray-
hon arabni botgani qo'ymay oqib borayotibdi. Suv Rayhon
arabni qo'ymay oqizib ketayotibdi. Baliqlar: «Bizga yaxshi
ovqat kelib qoldi», — deb har yer-har yeridan tishlab ke-
layotibdi. Buni shunday holda ko'rib, Go'ro'g'libekning esiga
Rayhonning aytgan so'zi tushib: «Besh kun davron sizniki,
besh kun davron bizniki, Rayhon podsho menga qara, mana
deb... Rayhonning qosh-manglayiga borib: «Mening so'zima
quloq soling», — deb bir so'z dedi:

Tomosha qil, G'irko'k aspi tozimni,
Uch yilda bosdimi sening izingni?
Seldiratib olib qochdim qizingni,
Tuman qildim, arab, sening yuzingni...

Quloq soldi Go'ro'g'lining tiliga,
Talato'p soladi Shirvon eliga.
Dushmanimning biri kam deb Go'ro'g'li,
Sari yoyni¹ sadoqdan oldi qo'liga.

Tarafiga xo'p bemaza so'zladi,
Rayhon arab yurak-bag'rin tuzladi,
O'ldirayin dedi achchig'i kelib,
Ikki qoshning o'rtasidan ko'zladi.

Go'ro'g'libekning yoy bilan ko'zlab o'ldiraman deganini
bilib, Zaydinoy Go'ro'g'libekka yalinib, bir so'z dedi:

Xoljuvon chechangiz sochini yoyib,
Men qolarman davlatingda mung'ayib.
Otamni otma, otni otgin bekbachcha,
Otam o'lsa, eli bo'lar besoyib²!

¹ Sari yoy — pay bilan ishlangan eng yaxshi pishiq yoy.

² Besoyib — sohibsiz, egasiz.

Men boʻlarman bunda dardli devona,
Otamni otma, otin oting, taqsirjon,
Otam oʻlsa, joyi boʻlar sagʻana!
Bedovlar chopildi qulo (keng) dalaga,
Men otamning oʻlim otin tilayman,
Menday xizmatkoring tushdi oʻrtaga.

Kuyganimdan gapni gapga ulayman,
Qora zulfim zarafshonni silayman.
Yolgʻiz oʻlsa, tuxmi qurib ketmaymi?
Men otamning oʻlim otin tilayman.

Mardlar oyimlarni saqlar, oʻdagʻa,
Toʻram, sening mard, nomarding sinayman.
Kuyganimdan gapni gapga ulayman,
Haq hurmati oʻlim otin tilayman.
Otam oʻlsa, xafa boʻlib yigʻlayman,
Sizday marddan mendayin qiz sadagʻa.

(Goʻroʻgʻlibek Zaydinoyning soʻzini olib, Rayhon arabni
yana kalaka qila berdi:)

Iching kuyib oʻlgin, arab,
Endi qoyil boʻlgin, arab.
Yetim toyim yelmadimmi?
Seni sarson qilmadimmi?..
Suvsiz choʻlda yetkizmayin,
Kuchuk bobo qilmadimmi?
Iching kuyib oʻlgin, arab,
Endi qoyil boʻlgin, arab!

Sening soʻzlar soʻzingni oldim,
Kecha-yu kunduzingni oldim,
Bilsang, jodu koʻzingni oldim,
Jondek sening qizingni oldim.
Shunday sarvinozingni oldim,
Shirin-shakar soʻzingni oldim.
Iching kuyib oʻlgin, arab,
Endi qoyil boʻlgin, arab!

Suvsiz cho'lda qolding endi,
Bilsang ado bo'lding endi.
Tulpor oting nima bo'ldi?
Esing bo'lsa, o'lding endi.
Meni ahmoq demabmiding,
Mendan battar bo'lding endi.
Iching kuyib o'lgin, arab,
Endi qoyil bo'lgin, arab!

Zo'rligimni bildirdimmi?
Iching g'amga to'ldirdimmi?
Qizil guling so'ldirdimmi?
Olmadimmi quvvatingni,
Qiz oyim suyukligingni?
Iching kuyib o'lgin, arab,
Endi qoyil bo'lgin, arab!

Bu so'zlarni Rayhon arab eshitib, suvning ichidan Go'r-o'g'libekka bir so'z dedi:

Eshitgin, yetimak¹, aytgan so'zimni,
O'lmasam bir kun bosarman izingni!
Men senga bir nasihat aytayin,
O'zing olgin Zaydinoyday qizimni!

Borib obod qilgin Yovmit yurtingni,
Olib ketding menday marddan lotingni²!

Rayhon arab aytdi:

— Har nima bo'lsa, o'ljangni birovga berma, mard ekan-san, sen ham o'g'il ekansan, mendan lotingni olding, halo-ling bo'lsin! O'z yo'lingni bilib, endi yurar yeringdan qolma!

Rayhon arab suvning beti bilan suzib, daryoning qayrang-roq yeriga borib qoldi. Shunda uytib-buytib daryoning qayrag'idan chiqib oldi. Daryodan chiqib ko'rpani yirtib-yirtib, paxtani olib, avrasini tashlab, astarini boshiga o'rab, qo'lini

¹ Yetimak — yetimcha.

² Lot — qasd.

chiqarib yopinib oldi. Paxta bilan avrasini olib ketar edi, paxta suvda hoʻl boʻlib qolgan emasmi, ogʻir boʻlib otiga bir oʻzi ortolmay qoldi. Ilojsiz: «Koʻp uvadaga ega boʻlib yuramanmi? Tagʻin shunday uvadani toparman-da», — deb hotamtoyli tutib tashlab ketdi. Rayhon arab astarga oʻranib otining oldiga borib, ushlab oldi. Minay desa oti choʻloq boʻlib, oqsoqlanardi. «Mayib boʻlganga oʻxshaydi», — deb xafa boʻlib yetaklab, Shirvonga qarab yayov ketdi. Buni ketmoqda qoʻyib, Goʻroʻgʻlidan eshiting:

Goʻroʻgʻlibek daryodan omon-eson oʻtib, dushmanlardan qutulib, Zaydinoyni orqasiga mingashtirib oldi. Goh jebalab, goh yoʻrgʻalab, goh yoʻrtib mast boʻlib, yuragidan cheri ketib, oʻn besh kunlik oyday boʻlib, Yovmit shahriga yetdi. Yovmit eli, shahar xalqi Goʻroʻgʻlini koʻrib, talatoʻp-gʻulgʻula tushib qoldi. Goʻroʻgʻlibek shahar ichiga kirib, Ahmadbek yotgan eshikning oldiga borib, bir soʻz demoqchi boʻlib turdi. Ahmadbek Goʻroʻgʻlining Yovmit elidan araz urib, kelmay ketgan kunidan beri shu uyda ilonday toʻlgʻanib, ayiqday agʻanab ham oʻgʻlidan, ham xotinidan ayrilib yotib edi. Goʻroʻgʻli: «Uyda hech kim bormi?» — deb bir soʻz deb turibdi:

Assalomu alaykum, Ahmadbek togʻa,
Poʻlat dobiling tuygin-chi,
Koʻlga shunqoring chuygin-chi,
Op keldim arab qizini,
Togʻajon, bergin suyunchi!

Sargʻaytibman yuzini,
Oʻydim dushmaning koʻzini,
Soʻlqillatib olib qochdim,
Zaydinoyday qizini.
Togʻajon, bergin suyunchi!

Xoljuvonning oʻrniga,
Zaydinoyday yoring keldi,
Togʻajon, bergin suyunchi!

Go'ro'g'lining tovushini eshitib, Ahmadbek uch yildan beri yotgan yeridan: «Voy bolam! Go'ro'g'lijon, bormisan?!» – deb sachrab turib ketdi. Ahmadbek Go'ro'g'libekni duo qilib aytdi:

– Umring uzoq, davlating behisob bo'lsin, tuproq ush-lasang, oltin bo'lsin! O'lgunimcha sening xizmatkoringman, chirog'im. Seni ko'rib hamma dardim, hasratim esimdan chiqib ketdi. Buning ustiga, Zaydinoyini olib kelib ber-ding. Davlating o'lguningcha ado bo'lmasin. Senda kamsiz dimog'im chog' bo'ldi. Endi davlatga sen egasan, bolam, o'ligimning egasini topdim, hamma podsholik, beklik ishlari-ni, barcha mol-hol, tanga-zarlarni senga topshirdim, – deb Go'ro'g'libekni duo qilib, etagiga kallasini soldi. O'zida bor bo'lgan har nima amallarni Go'ro'g'libekka topshirdi.

Shunda Go'ro'g'libek bosh bo'lib, hamma ulug' beklar, xonlar, bekszoda, xonzodalar, kichik fuqarolardan shu yerda hozir turib, Zaydinoyini podsholik rasm-qoidasi bilan Ahmad-bekka nikoh qilib berdilar. Qirq kunlik to'y-tomosha bo'lib, el-eliga, shaharlik shahariga jo'nab ketdi. Shuytib, murid-maqsadga yetdilar.

Savol va topshiriqlar

1. «Go'ro'g'libek ko'zini ochib qarasa, katta bir shahar ko'ziga ko'rindi...» gapi bilan boshlanadigan xatboshini o'qing. Shu shahar haqidagi tasavvurlaringizni aytib bering.
2. *Sol, kema, qayiq* so'zlarining ma'nosini bilasizmi? Lug'at-larga qarab ularni aniqlang.
3. Dostonning she'riy qismi ko'pincha to'rt misrali bandlar shaklida keladi. Fikr oqimining shiddati, his-hayajonning kuchi bilan ularda ayrim o'zgarishlar bo'lishi mumkin. Shunday o'rinlarni toping va ularni izohlashga harakat qil-ing.
4. Alohida voqealarning bir-biri bilan bog'lanishi qanday amal-ga oshayotganiga e'tibor berdingizmi? Ularning ayrimlarini toping va tushuntirib bering.
5. «Sarg'aygan ekan-da bebaxtning yuzi...» misrasi bilan bosh-lanadigan badda so'zlarning qo'llanishiga e'tibor bering va ularni izohlang.

6. Xoljuvon obrazi haqida nimalar deya olasiz? Undagi sog'inch, sadoqat tuyg'ularining ifodalanishini kuzating va bu haqidagi mulohazalaringizni ayting.
7. Rayhon arabning qizi Zaydinoyga munosabati haqidagi fikrlaringizni matnga tayangan holda bildiring.
8. Zaydinoy obraziga tavsif bering.
9. Parchada Go'ro'g'lining mardligi, dovqurligi qanday tasvirlangan?

«GO'RO'G'LINING TUG'ILISHI» DOSTONI HAQIDA

Xalq og'zaki ijodining turli-tuman janrlari, ayni paytda, xalqning tasavvuri, ijtimoiy-ma'naviy tafakkuri, dunyoqarashi, urf-odatları va an'anaları, milliy-ma'naviy qadriyatlarining tarixi va oynasidir. Ayniqsa, dostonlarda bunday imkoniyatlar juda katta. O'zbek xalq dostonchiligida «Go'ro'g'li» turkumi katta o'rin tutadi. Hozirgacha uning tarkibida oltmishdan ortiq doston mavjud. Ularda xalq tarixi, taqdiri, o'tmishdagi hayoti, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, diniy, axloqiy-ma'naviy hamda badiiy-estetik qarashlari o'ziga xos tarzda aks etgan.

«Go'ro'g'lining tug'ilishi» — shu turkumning ilk dostoni. Uni ko'plab baxshilar ijro etishgan. Darslikda Muhammad Jomurot o'g'li Po'ltan shoir (1874–1941) varianti berilgan. Unda xalqning juda qadim zamonlardagi badiiy-estetik qarashlari ifodalangan. Shuning uchun undagi ayrim fakt va motivlar, obraz va ularning talqinlari hozirgi tasavvurlarimizdan keskin farq qiladi.

Shunga qaramay, ko'plab folklor asarlarida bo'lgani kabi, bu dostonda ham xalqning olamga va odamga bo'lgan qarashlaridagi o'ziga xosliklar ustuvor mavqe tutadi.

Go'ro'g'lining tug'ilishidagi g'ayritabiiylik, uning ilk bolaligi, o'spirinlik davridagi «g'alati» qiliqlari ana shu o'ziga xosliklar bilan izohlanadi. Ilk asotir va afsonalarning ta'siri, qadimgi tasavvur va e'tiqodlarning ba'zan yorqin, ba'zan xira qoldiqlari tasvirlari zaminidagi ma'nolarni tushunish qiyinroq tuyulishi mumkin. Dostonda ko'plab badiiy timsollar yaratilgan. Xalq boshliqlari, oddiy fuqarolar, ko'plab yigitlar,

qiz va ayollarning takrorlanmas siymolari zo'r badiiyat bilan ko'rsatib berilgan.

Doston voqealari Zargar yurtining podshosi Shohdorxonning Yovmit yurtiga bosqinchilik urushi qilishi bilan rivojlanib boradi. Bu yerda ikki davlat podsholarining, ya'ni Go'ro'g'lining bobosi Odilxon podsho bilan Shohdorxonning o'ziga xos bo'lgan xislatlari yoritiladi. Odilxon podshoning insoniy fazilatlariga qarama-qarshi o'laroq, Shohdorxonning nuqsonlari ko'zga tashlanadi. Shohdorxonning maslahatga quloq solmay, o'ylamay qaror qabul qilishi, uzoqni ko'ra bilmasligi ko'plab insonlarning bevaqt o'limiga, taqdirларining o'zgarib ketishiga sabab bo'ladi. Chunki mana shu urush tufayli Go'ro'g'lining ota-onasi — Ravshan va Bibi Hilol ham bolaligida Zargar eliga borib qolib, musofirchilikda voyaga yetadi.

Dostonda qahramonning tug'ilishi va yoshligidanoq bahodirlik kuchini namoyish qilishi ancha keng tasvirlangan. Go'ro'g'lining tug'ilishi va xalq manfaati yo'lida qahramonlik ko'rsatishida chiltanlar va Xizr alayhissalom katta o'rin tutadi. Bular xalq dostonlarining doimiy ishtirokchilari bo'lib, ular xalq qahramonlariga homiylik, rahnamolik qiladi. Ular hali hayot tajribasiga ega bo'lmagan qahramonga yo'l-yo'riqlar ko'rsatish bilan uni tarbiyalab boradi va qahramonni elga xizmat qilishga o'rgatadi.

Mantiqiy fikrlaganda g'ayritabiiy bir sharoitda tug'ilgan go'dakni kimdir o'limdan saqlab qolmog'i kerak. Go'ro'g'li go'rda tug'ilgan ekan, Bibi Hilolning jonsiz murdasi uni tarbiyalay olmas edi. Shu o'rinda go'dakni yo'rgaklab olish uchun Xizr alayhissalom va chiltanlar hozir bo'ladilar.

Go'ro'g'lining g'ayritabiiy tug'ilishi — uning kelajakda boshqalarga o'xshamaydigan, favqulodda kuch-qudrat, aql-idrok egasi bo'lib kamol topishiga ishora. Tengdoshlariga nisbatan sho'xliklari, o'zidan kattalarga ham tegajoqlik va zo'ravonlik qilishi esa undagi alplik alomatlarining badiiy tasviridir.

Parokanda bo'layozgan Taka-Yovmit elida Go'ro'g'lining kelishi bilan tub burilishlar sodir bo'ldi. Eng muhimi, u el-yurt sha'nini, shavkatini, or-nomusini tiklaydi. Go'ro'g'lida yigitlik burchi va mas'uliyatini his etish juda kuchli darajada

shakllangan. Ayni mana shu tuygʻu uni harakatga soladi, kuchiga kuch bagʻishlaydi.

Doston voqealari rivojida Rayhon arab obrazining ham oʻziga xos oʻrni bor. U Shirvon yurtining podshosi boʻlib, Iroq va Arabiston mamlakatlari unga qarar edi. Rayhon arab — Rustam kelbatli, pahlavon, qoʻrqmas va jasur, oʻziga ishongan podshoh. Uning mingan oti chin tulpor boʻlib, uni quvib yetib boʻlmas edi. Buni Goʻroʻgʻlining Rayhon arabga qarata aytgan quyidagi soʻrovidan ham anglash mumkin:

Ostingda oʻynaydi chin tulpor oting,
Rustamga oʻxshaydi shon-u shavkating,
Qayerda, mehmonjon, sening elating,
Ajdaho nishonim, qaydin boʻlarsan?

Rayhon arab Xoljuvonning suluvligini eshitib, kelib koʻrgan va unga oshiq boʻlib qolgan edi. Xoljuvonga sovchi qoʻyganda, Ahmadbek ham sovchi qoʻyib oʻzi olgan edi. Rayhon arab Xoljuvonga yetisha olmasa-da, har yili Ahmadbekning yoʻqligini poylab, pana yerlardan turib uni koʻrib ketar, koʻrmasa kasal boʻlib qolar edi. U doim Xoljuvonni olib qochish payida boʻlgan. Kunlarning birida Rayhon arab Ahmadbekning bir shaharga safar qilganini eshitadi va paytdan foydalanib Xoljuvonni olib qochish uchun Turkman yurtiga keladi. Shunda u Goʻroʻgʻliga duch keladi va oʻz rejasini undan foydalanib amalga oshiradi. Rayhon arabning Xoljuvonni olib qochishida oʻzini aybdor bilgan Goʻroʻgʻli qanday qilib boʻlmasin undan qasdini olishni maqsad qiladi va bunga erishadi. Xoljuvon chechasining oʻrniga Rayhon arabning qizi Zaydinoyi togʻasi Ahmadbekka olib kelib beradi. Mana shu voqealar jarayonida Goʻroʻgʻli va Rayhon arabning oʻziga xos insoniy his-tuygʻulari, mard va jasurliklari yanada yaqqol koʻzga tashlanadi.

«Goʻroʻgʻli» nomining talqinlarida turli yondashuvlar mavjud. Jumladan, uning «goʻr» — qabrda tugʻilishi motivini asoslaydigan qarashlar ham ustuvorlik kasb etgan. Ayni paytda, uning «koʻr otaning farzandi» ekanligiga urgʻu beradigan yoʻnalish ham mavjud. Jumladan, Poʻlkan shoir variantida mana shu ikkala qarashning ham taʼsiri ochiq seziladi.

Nomning o'zak qismi ko'plab talqinlarga imkon beradi. Zero, «go'r» va «ko'r»dan tashqari «kur» o'zagi ham mana shunday rang-barangliklardan birini tashkil etadi. Uning ma'nosi *alp*, *botir*, *mard* deganidir. Ravshanning faqat sinchi bo'libgina qolmay, anchayin kuchli bir bahodir ekani ham tasodifiy emas. Bu o'zakda «quyosh», «o't», «olov», «qo'r», «qir», «tog'» singari ma'nolar ham mujassamlashganki, ular qadimgi asotir va afsonalar vositasida eng qadimgi tasavvurlarni qayta tiklash imkonini beradi.

Xalq dostonlarida qahramon har doim o'z oti bilan birgalikda namoyon bo'ladi. Esingizda bo'lsa, Alpomishning ham oti bor edi. U Boychibor nomi bilan mashhur bo'lgan. Xuddi shuningdek, bu yerdagi G'irotni ham mana shunday jangovar otlar timsolidir.

Umuman, doston xalqning qadimiy va boy tarixini, jangovar o'tmishini, milliy-ma'naviy qadriyatlar mazmuni va mohiyatini yuksak badiiyat bilan ko'rsatib bera olgan ajoyib badiiy-qomusiy merosdir.

Savol va topshiriqlar

1. Dostonda ot obrazi qanday tasvirlangan? Uni misollar yordamida tushuntirib bering.
2. Dostonda ko'plab maqollar ham qo'llangan. Ularni toping, matnda bajarayotgan vazifasini tushuntiring.

Dostonda qo'llanilgan maqol	Uning hozirgi varianti	Dostondagi vazifasi	Qo'shimcha izohlar
«Es berganga dast berar, dast berganga, es berar»		Rustambek tomonidan Go'r-o'g'lining Bibi Hilolga bevosita daxldorligini tasavvur qila olishga ishora qiladi, uning harakatga tushishini dalillaydi	Hozir uning ayni muqobili saqlanmagan

3. Dostonda qahramonlarning portretiga alohida e'tibor berilgan. Ularni qayta o'qing, qiyoslang va har bir portretdan ko'zda tutilgan badiiy maqsadlarni aniqlashga harakat qiling. Namuna:

Kimning portreti?	Portret tasviri	Maqsad	Tasvir vositalari
Rustambek va Go'ro'g'li	Ana endi Go'ro'g'li ketganday, oy botganday, Rustambek dunyodan o'tganday. Rustambek shunday qarasa, Go'ro'g'li o'n besh kunlik oyday, qaddi-qomati, shoni-shavkati, har kishining bo'lar ekan o'ziga yara sha hurmati	Rustambekning Go'ro'g'li bilan yaqinligi, uning dil iztiroblari, ruhiy holatini ko'rsatish; Go'r-o'g'lidagi yoqimlilik va salobatni ta'kidlash	O'xshatish, saj', ta'did

4. «Go'ro'g'lining tug'ilishi» dostonida xotin-qizlar tasviri, «Dostondagi Xoljuvon va Zaydinoy obrazlarining qiyoziy tahlili» mavzularidan birini tanlab, ijodiy matn tayyorlang.
5. «Dostondan olgan taassurotlarim», «Menga yoqqan qahramon», «Hiloloyga aytadiganlarim», «Po'ltan shoirga maktub» va boshqa mavzulardan biri asosida ijodiy matn yarating.

QADIMGI TURKIY ADABIYOT

Mahmud Koshg'ariy

(XI asr)

XI asrga kelib turkiy xalqlar madaniyati, adabiyoti va san'ati rivojlanishining yangi pallasi boshlanadi. Bu davrda Qoraxoniylar davlati amalda ancha mustahkamlanib olgan, Buxoro, Samarqand, Shosh (Toshkent), Qashqar shaharlari yirik madaniyat markazlariga aylangan edi.

992-yilda qoraxoniylar Buxoro va Samarqand kabi poytaxt shaharlarni egallaydi. Ammo ular bu shaharlarni o'zlariga poytaxt qilmadi. Qoraxoniylarning poytaxt shaharlari Isfijob (Sayram), O'tror, Shosh, Bolasog'un, Xo'tan bo'lib, ularning davlati Markaziy Tiyonshon, Yettisuv, Chu va Talas vodiylarini o'z ichiga olgan edi. Qoraxoniylar davlati Xorun, Bug'raxon, Tamg'ochxon va Ibrohim Bo'ritegin davrlarida ancha kuchaygan, nisbatan iqtisodiy va madaniy yuksalishga erishgan.

Qoraxoniylar davrida Bolasog'un, Sayram, Shosh, Taroz shaharlarida ilm-fan egalari, turli sohalarning yirik mutaxassislari, dono va fozil kishilar to'plangan.

Mahmud Koshg'ariy Bolasog'un shahrida dunyoga keladi. Uning to'liq ismi Mahmud ibn Husayn ibn Muhammaddir.

Hozirgi Qirg'izistonda Barskon nomida daryo va dovon bor. Ular Issiqko'l atrofida joylashgan. Xuddi shu yerda Barskon shahri bo'lgan. «Barsg'an — Afrosiyob o'g'lining nomi. Barsg'an shahrini bino qilgan shudir. Mahmudning otasi shu shahardan», — deb yozadi «Devon» muallifi. Uning bobosi ham o'sha yerdan bo'lgan.

Mahmudning ilk ustozlaridan biri qashqarlik Husayn xalifadir. So'ng u Buxoro, Samarqand, Marv, Nishopur, Bag'doddagi maktab va madrasalarda ilmini oshirgan.

Mahmud Koshg'ariy umri davomida qilgan mashaqqatli mehnati evaziga qomuschi olim va tolmas sayyoh bo'lib tanildi. U turkiy til grammatikasini ishlab chiqqan, turkcha-arabcha lug'atning ilk namunasini yaratgan birinchi tilshunos olimdir. «Devonu lug'ot at-turk» Mahmud Koshg'ariy qoldirgan va turkiy xalqlar uchun bebaho qumaru — merosdir.

Bu asarda olim turkiy tildagi so'zlar ma'nosini arab tilida izohlab beradi. Misol sifatida esa xalq tilida mavjud namunalariga murojaat etadi. Muallifning: «*Men bu kitobni maxsus alifbo tartibida hikmatli so'zlar, saj' (qofiyali nasr)lar, maqollar, rajaz (misralari nisbatan uzunroq bo'lgan she'r turi) va nasr deb atalgan adabiy parchalar bilan bezadim... Bu ishda misol tariqasida turklarning tilida qo'llanib kelgan she'rlaridan, shodlik va motam kunlarida qo'llanadigan hikmatli so'zlardan, maqollardan keltirdim*», — deyishi bejiz emas.

«Devonu lug'ot at-turk» asari 1072-yilda yozila boshlagan. Ammo unga kirgan materiallar 15–20 yillar davomida to'plangan. Mahmud Koshg'ariyning o'zi: «*Men turklar, turkmanlar, o'g'uzlar, chigillar, yag'molar, qirg'izlarning shaharlari, qishloq va yaylovlarini ko'p yillar kezib chiqdim, lug'atlarini to'pladim*», — deb yozadi. Muallif: «*Kitob hijriy*

«Devonu lug'ot at-turk» asarining qo'lyozma sahifalaridan namuna

464-yil jumodul-avval boshlarida boshlandi va to'rt karra yozilgan (ko'chirilgan)dan va tuzatilgandan so'ng 466-yil jumodul-oxirning 12-kuni (1074-yil) bitirildi», — deb ko'rsatgan.

Kitobga «Devonu lug'ot at-turk» («Turkiy tillar lug'atlari») deb nom berilgan. U Abulqosim Abdulloh binni Muhammad al-Muqtadoga bag'ishlangan.

Mahmud Koshg'ariy turk tilining nozik bilimdoni va tolmas targ'ibotchisidir. U «arab tili bilan ikki uloqchi ot singari teng poyga qilib, o'zib borayotgan turk tilini» ko'klar-ga ko'taradi, uning o'ziga xos xususiyatlarini mahorat bilan ko'rsatib beradi.

«Devon» sahifalari orqali tanishish ko'z oldimizda Mahmud Koshg'ariyning geograf, botanik, zoolog, biolog, etnograf, tilshunos, folklorshunos, adabiyotshunos, tarixchi olim sifatida namoyon qiladi. Shuning uchun ham uni qomusiy olim deb ataymiz.

Savol va topshiriqlar

1. Mahmud Koshg'ariy tug'ilgan yurt haqida nimalarni bilasiz?
2. «Devonu lug'ot at-turk» nima uchun qomusiy asar hisoblanadi?
3. Mahmud Koshg'ariy turkiy va arab tillarini qiyoslagan o'rinni toping va uni izohlang.
4. Mahmud Koshg'ariyning buyuk xizmatlari nimalarda deb o'ylaysiz?

DEVONU LUG'OT AT-TURK

(Asardan parchalar)¹

Yigitlarig ishlatu,
Yig'ach yemish irg'atu,
Qulan, keyik avlatu,
Bazram qilip avnalim.

} Yigitlarni ishlatib,
} Daraxt mevalarini qoqtiraylik.
} Qulon, kiyiklarni ovlatib,
} Bayram qilib ovunaylik.

¹ «Devonu lug'ot at-turk»dan olingan parchalar Q. Sodiqov nashridan olindi.

Erdi ashin taturg'an,
Yavlaq yag'ig' qachurg'an,
O'g'raq susin qaytarg'an,
Basti o'lum axtaru.

Iqilachim erig bo'ldi,
Erig bo'lg'u yeri ko'rdi.
Bulit o'rub ko'k o'rtuldi,
Tuman turub to'li yag'di.

Aqtirur ko'zum yo'laq,
Tushlanur o'rdak, yug'aq.

Qaqlar qamug' ko'lardi,
Tag'lar bashi ilardi.
Ajun tini yilirdi,
Tu-tu chechak cherkashur.

Bulnar meni ulas ko'z,
Qara mengiz, qizil yuz.
Andin tamar tugal tuz,
Bulnab yana ul qachar.

* * *

Qish yay bila to'qushti,
Qing'ir ko'zun baqishti,
Tutashqali yaqishti,
Utg'alimat o'g'rashur.

*U qo'noqlarga, yaxshilarga osh-
ovqat tutadigan, Yovuz yovni
qochiradigan, O'g'roq lashka-
rini qaytarib yuboradigan edi.
[Afsus,] o'lim uni yanchdi, ezdi.*

*Sho'x, o'ynoqi otim sur'at bi-
lan chopdi, Yugurishda o'zdi.
Bulut ko'tarilib, tuman tushib
do'l yog'gani uchun u shunday
sho'xlikni munosib topdi.*

*Ko'zim yoshlari buloqday oqa-
di, Hatto unda o'rdak, oqqush
kabi qushlar yig'iladi, sho'n-
g'ishadi.*

*Yomg'ir va seldan qoq yer-
lar ko'l bo'ldi, Tog' boshlari
(ko'zga arang) ilashdi. Dunyo
nafasi ilidi. Turli chechaklar
saf tortdi.*

*Xumor ko'zli, ko'rkam yuzli,
qora xolli (seviklim), yonoqla-
ridan yoqimlilik tomayotgandek
meni asir qiladi. Asir qiladi-
da, so'ng qochadi.*

* * *

*Qish bahor bilan to'qnashdi.
Bir-birlariga yomon ko'z bilan
qarashdi. Bir-birlarini tutish
uchun yaqinlashdilar. Ularning
har biri yengishni istar edi.*

Yay qish bila qarishdi,
Erdam yasin qurishti.
Cherig tutup ko'rishti,
O'qtag'ali otrushur.

* * *

Qo'shni-qo'nim ag'ishqa,
Qilg'il angar ag'irlik,
Artut alib anung'il,
Ezgu tavar o'g'urluk.

*Bahor bilan qish qarshilashdi,
Har biri san'at, hunar yoyi-
ni qurishdi. Saf tortishib o'q
otishda (bir-biridan) o'tka-
zishdi.*

* * *

*Qo'ni-qo'shnilaringga yaxshilik
qil, Ularni hurmatla. Ulardan
biror sovg'a olsang, undan
yaxshiroq mukofot hozirla.*

«DEVONU LUG'OT AT-TURK» ASARI HAQIDA

«Devonu lug'ot at-turk» XI asrda yozilgan bo'lsa-da, unda jamlangan badiiy parchalar turkiy xalqlar adabiyoti-ning ancha qadimgi davrlarida vujudga kelgan. Ular xalq og'zaki ijodining juda qadimiy namunalaridir. Ularda turkiy xalqlarning urf-odatlar, ishonch-e'tiqodlari, marosimlari bilan bog'lanib ketadigan badiiy lavhalar ko'p.

Ularning bir qismi bevosita tarixiy mavzularga bag'ishlangan. Alp Er To'nga¹ marsiyasi, «*Oltin qon*» rivoyati, Yabog'u (yobg'u)lar, tangutlar bilan bo'lgan janglar haqidagi parchalar, shuningdek, ayrim shaxs va joylar bilan bog'liq afsonalar shular jumlasidan.

Bu yodgorlik vositasida XI asrgacha bo'lgan adabiyotdagi bir qator janrlar va badiiy tasvirning o'ziga xos xususiyatlari haqidagi ma'lumotlarga ega bo'lamiz.

«Devon»da adabiyotshunoslikka doir anchagina atamalar bor. Muallif *hikmatli so'zlar, saj'lar, maqollar, rajaz va nasr* deb atalgan adabiy parchalar haqida gapirib o'tgan. Shuningdek, ayrim adabiy hodisalar haqida maxsus izohlar bergan. Jumladan:

Yir — kuy, maqom... Ko'pincha bu so'z she'rga nisbatan qo'llanadi. Bu so'z *ir* tarzida ham talaffuz qilinadi.

Qo'shug' — she'r, qasida, qo'shiq.

¹ Alp Er To'nga — shaxs nomi. Alp — alp, botir, pahlavon.

«Devonu lug'ot at-turk» asaridagi xarita

«Devon»ga kirgan adabiy shakllarning asosiy qismini *to'rtliklar* tashkil qiladi. Adabiyotda to'rtlik shakliga tayanadigan she'riy janrlar (*to'rtlik*, *ruboiy*, *tuyuq*, *murabba'*)ning rivojlangani ma'lum. Mahmud Koshg'ariy ularni, asosan, *qo'shug'* yoki *she'r* deb nomlagan.

Vatan va yurt muhabbati, xalq uchun jang qilgan bahodirlar bilan faxrlanish, tabiat manzaralari go'zalligi, mehnat shavqi, turli insoniy kechinmalar talqini asardagi yetakchi mavzulardir.

«Devon»da turkiy xalqlar turmush manzaralari bilan bog'liq bo'lgan she'riy parchalar katta o'rin tutadi. Ularda xalqning urf-odati, yashash tarzi, mashg'uloti, ishonch-e'tiqodlarining ifodasi juda ochiq ko'rinadi. Ularda turkiy xalqlarning hayot manzaralari o'z aksini topgan. Yigitlarni ishga safarbar qilish, meva terish, ovchilikka yo'naltirish qadimgi turmush tarzining ayrim lavhalaridir.

«*Erdi ashin taturg'an*» she'rida esa marhumning boshqa kishilar bilan munosabatlarida namoyon bo'ladigan xislatlariga urg'u beriladi. Gap qabilaning sobiq jasur a'zosi haqida ketmoqda. U vafot etgan. Ammo uning tirik paytidagi ko'plab fazilatlar boshqalarga hali-hanuz namuna bo'la oladi. Bu yerda marhumning ochiqqo'l, mehmondo'st va qo'rqmas, dovyurak, shijoatli ekani alohida ta'kidlanmoqda.

«Devon»da ko'plab lirik qo'shiqlar ham mavjud. Ularda insonning qalb kechinmalari, nozik his-tuyg'ulari ifodasi, tabiat va ona yurt manzaralari tasviri yetakchilik qiladi.

Tabiat manzaralarining o'zidayoq nozik va jonli kuzatishlar ko'zga tashlanadi. Tabiat va yurt go'zalligi vositasida tabiat hodisalari tufayli inson ruhiyatida yuzaga keladigan turli o'zgarish va kechinmalar juda ixcham, go'zal va ta'sirchan ifoda etiladi.

Lirik qo'shiqlarning bir qismi bevosita kishilarni qurshagan olam haqida. Ularda turkiylarning doimiy yo'ldoshi – otlar ham alohida mavqe tutadi. Bunday she'rlarda otlarning holati, harakati alohida tasvirga olinadi. «*Iqilachim erik bo'ldi*» («Sho'x, o'ynoqi otim chopqir bo'ldi») she'rida ko'rinib turganiday, parchada tabiatdagi o'zgarishlarning (qishning ketib, bahorning kelishi) hayvonot olamiga ta'siri ta'riflanayotganday. Aslida, bu ham insonning o'z kuzatishlari natijasidagi ta'sirlanishidir.

Ishq-muhabbat mavzusidagi lirik qo'shiqlarda yorning go'zalligi, latofati madh etiladi, oshiqlikning sirli kechinmalari tasvirlanadi, ishqiy hayajon, muhabbat shavqi tilga olinadi. Ushbu tasvirlarda inson, ayniqsa, oshiq va ma'shuqaning surati juda chiroyli va samimiyat bilan chizilgan.

Lirik qo'shiqlar kishini hayrat va hayajonga soladi. Ulardan birida qishning tugab, bahorning boshlanayotgani, muzlarning erib, oqar suvlarning ko'paygani, tog' cho'qqilarining qorlardan tozalanib, havo iliy boshlagani hamda atrofdagi o't-o'lanlarning ko'karishi tavsif etilmoqda. Muhimi, bularning barchasi ta'sirchan misralarda o'z aksini topgan.

Qo'shiqlar orasida mehnat va marosim qo'shiqlari, hunarmandchilik, chorvachilik, dehqonchilik bilan bog'liq qo'shiqlar, mavsum qo'shiqlari va boshqalar bor.

«Devonu lug'ot at-turk»dagi ko'pgina qo'shiqlar ovchilik, chorvachilik bilan — turkiy xalqlarning yashash tarzi bilan chambarchas bog'liq holda yuzaga kelgan. *Qo'shiq* atamasi ham ilk marta Mahmud Koshg'ariy tomonidan qayd etilgan. Muallif unga *she'r*, *qasida* deb izoh bergan.

Xalq qo'shiqlari ijtimoiy hayotning barcha sohalarini qamrab oladi. Unda shodlik va g'am, o'yin-kulgi va qayg'u-hasrat, ko'tarinkilik va tushkunlik, turli marosimlar: to'y, farzand tarbiyasi (alla), o'tganlar yodi tasvirlanishi mumkin. Tabiiyki, inson mehnati ham ularning yetakchi mavzusidir.

Yana bir turkum qo'shiqlar bevosita farzandlar va, umuman, jamiyat a'zolarining ma'naviy kamolotiga bag'ishlangan.

Munozara o'ziga xos adabiy janr bo'lib, u asar qahramonlarining o'zaro tortishuvi, bahsi asosiga quriladi. Munozaradagi ishtirokchilar, asosan, ramziy (kinoyaviy) xususiyatga ega bo'ladi. U she'riy yoki nasriy tarzda yaratilishi mumkin. Yusuf Amiriyning «Bang va Chog'ir», Yaqiniyning «O'q va Yoy», shuningdek, Nishotiyning «Boz va Bulbul», «Gul va Daf», «Binafsha va Chang» munozaralari bu janrning o'zbek adabiyotidagi go'zal namunalaridir. «Qish va Bahor» munozarasi bu janrning eng qadimgi namunasi sifatida alohida ahamiyatga ega.

Mahmud Koshg'ariy «Qish va Bahor» munozarasiga oid ko'plab to'rtliklarni keltirgan. Ammo ular asarning bir joyida emas, balki uning turli qismlarida har xil so'zlarning izohiga dalil tarzida keltirilgan. Tabiatdagi bu jarayon inson hayotidagi jonli manzaralarga o'xshatilib, unga qiyosiy holda aks etgan. O'zaro to'qnashish, bir-biriga qing'ir ko'z bilan qarash, kurashish uchun o'zaro yaqinlashish va g'oliblik istagi kabi insonga xos tuyg'ular tabiatga nisbat berilmoqda. Adabiyotshunoslikda bu hodisaning nomi *jonlantirish* deyiladi. Mahmud Koshg'ariy keltirgan «Qish va Bahor» munozarasida ana shu tasvir vositasi asosiy o'rin tutadi. Har ikki fasl to'la «tilga kiradi». Ular bir-biriga tegishli bo'lgan xususiyatlarni go'yo «fosh etadi». Bunda biroz bo'lsa-da, kuzatuvchi-muallif nuqtayi nazari ham ko'rinib qoladi. Ayniqsa, «Qish yayg'iru savlanur» («Qish Bahorga qarab maqtanadi»), «Yay qish bila

qarishhti» (Bahor Qish bilan qarshilashdi») misralari bilan boshlanadigan toʻrtliklarda shu holat mavjud.

Mahmud Koshgʻariy «Devon»idagi sheʼriy parchalarning asosiy qismi xalq ogʻzaki ijodi mahsulidir. Ular shakliga koʻra, asosan, ikkilik, toʻrtliklardan tashkil topgan.

Toʻrtliklar, asosan, *a-a-a-b* shaklidagi qofiyadoshlikka ega. Ular orasida *a-b-a-b* koʻrinishidagi qofiyalar ham uchraydi.

Toʻrtliklarning hamma misrasi oʻzaro qofiyadosh boʻlgan *a-a-a-a* namunalar ham mavjud.

Murabbaʼ shakli *a-a-a-b* ham asarda keng qoʻllangan. «Alp Er Toʻnga marsiyasi», «Qish bilan Bahor» munozarasi shu shakldadir.

«Devon»dagi sheʼriy parchalar, asosan, barmoq vaznida. Ayrim namunalar aruzning baʼzi koʻrinishlariga muvofiq keladi.

«Devon»dagi xalq qoʻshiqlarining tasvir usullari nihoyatda xilma-xildir. *Oʻxshatish, sifatlash, qarshilantirish, jonlantirish* va *qiyoslar* ularda tez-tez koʻzga tashlanadi. Koʻpgina ifodalar sodda, ixcham, lekin quyma va taʼsirchan.

«Qaqlar qamugʻ koʻlardi...» («Yomgʻir va seldan qoq yerlarning barchasi koʻl boʻldi...») toʻrtligi boshdan oxirgacha jonlantirishga tayanadi. «Qish bilan Bahor» munozarasida ham xuddi shunday tasvirni koʻramiz. «Bulnar meni ulas koʻz...» [*Xumor koʻzli (goʻzal) meni asir qiladi...*] toʻrtligida esa sifatlash asosiy oʻrin tutadi. Koʻz, mengiz (xol), yuz oʻziga xos sifatlashlar (*ulas, qara, qizil*) bilan ziynatlangan. Boshqa toʻrtliklarda esa oʻxshatish, mubolagʻa, taʼdid, tazod, tanosub singari badiiy tasvir vositalari tez-tez qoʻllanganini koʻrish mumkin.

Sheʼrlarda qofiyalarga katta eʼtibor berilgan. «Alp Er Toʻnga oʻldimu?...» toʻrtligida sheʼrning taʼsir kuchini taʼminlayotgan unsurlardan biri ham qofiyadir. Undagi *oʻldimu—qaldimu—aldimu* soʻzlari toʻliq jarangdorligi va ohangdoshligi bilan ajralib turadi.

Bular qadimgi xalq qoʻshiqlarining takrorlanmas badiiyatini yuzaga chiqargan omillardir. Bu anʼanalar keyingi asrlarda yanada takomillashgan, rivojlangan holda davom etadi.

Savol va topshiriqlar

1. «Devon»dagi badiiy parchalar qaysi davrga mansub? Javobingizni asoslashga harakat qiling.
2. «Devon»dan keltirilgan she'riy parchalar qanday mavzularda ekanligini ayting va misollar bilan izohlang.
3. Ko'z yoshlarini buloqqa o'xshatish chindan ham tabiiy va go'zalmi? Bu to'g'rida o'rtoqlaringiz bilan fikr almashing.
4. Tabiat manzaralari tasviridagi o'ziga xosliklar nimalardan iborat? Ulardagi badiiy detallarga e'tibor bering.
5. «Devon»da ilm-fan, axloq-odob haqidagi she'riy parchalarining ma'rifiy ahamiyati haqida gapirib bering.
6. «Devon»dagi she'rlarning janrlarini aniqlashga harakat qiling.
7. Qadimgi adabiyotimizda qaysi vaznlr ustuvor bo'lgan? Misollar bilan tushuntiring.
8. «Devon»dagi she'rlar asosida barmoq vaznining xususiyatlarini izohlab bering.
9. Turoq nima? Misollar asosida tushuntiring.
10. «Devon»dagi she'rlar bilan hozirgi zamon she'riyatini aniq misollar asosida o'zaro qiyoslang hamda ularning o'xshash va farqli jihatlarini ayting.

ALP ER TO'NGA MARSIYASI

<p>Alp Er To'nga o'ldimu? Esiz, ajun qaldumu? O'zlak¹ o'chin aldumu? Emdi yurak yirtulur.</p>	<p><i>Alp Er To'nga — Afrosiyob o'ldimi? Esiz, dunyo (undan ayrilib) qoldimi? Falak (zamon) o'chini oldimi? Endi yurak yirtulur.</i></p>
--	--

<p>O'zlak yaraq kuzatti, O'g'ri tuzaq uzutti, Beglar begin azitti, Qachsa qali qurtulur?</p>	<p><i>Zamona fursat kuzatdi, beklar begi (Afrosiyob)ni xo'rlash uchun yashirin tuzoq qo'ydi. Bek undan qanday qochib qutuladi?</i></p>
--	--

<p>O'zlak kuni tavratur, Yalnguq kuchin kevratur, Erdin ajun sevratur, Qachsa taqi ertilur.</p>	<p><i>Zamona kuni aylanur, Inson kuchini zaiflatatur, Er (Afrosiyob)dan dunyoni bo'shatishga shoshilayotir. U qochganni ham izlab topadi.</i></p>
---	---

O'grayuqi munday oq,
Munda ajun tanday oq,
Atsa ajun og'rab oq,
Tag'lar bashi kartilur.

Bilga bo'gu yunchidi,
Ajun ani yenchidi,
Erdam ati tinchidi,
Yerka tegib surtulur.

Beglar atin arg'urub,
Qazg'u ani turg'urub,
Mengzi yuzi sarg'arib,
Kurkum angar turtulur.

Ulshub eran bo'rlayu
Jirtib jaqa urlayu
Syqryb uni jurlayu
Siytab ko'zi o'rtulur.

Ko'nglum ichin o'rtadi,
Bitmish bashig' qartadi,
Kechmish o'zug irtadi,
Tun kun kechib irtalur.

O'zlak qamug' kevradi,
Yunchig' yavuz tavradi,
Erdam yema sevradi,
Ajun begi chertilur.

Kuchandi bilagim,
Yag'udi tilagim,
Telindi biligim,
Tegrub angar chertilur.

*Odatdan zo'r narsa yo'q,
Boshqa bahona ham ko'p.
Otsa zamon poylab o'q,
Tog'lar boshi yanchilur.*

*Bilimdonlar ahvoli yomonlashdi,
Zamon ularni yanchib tashladi.
Odobning eti qot (buzil)di,
(Zaiflikdan) yerga tegib sudral-
moqda.*

*Beklar otlarni charchatishdi,
G'am beklarni ozdirdi.
Yuzlari za'faron surgandek
Sarg'ayib ketdi.*

*Bo'ri bo'lib ulidilar,
Yoqa yirtib turdilar.
Yig'lab-siqtab yurdilar,
Ko'z yoshlari mo'l bo'ldi.*

*Musibat ko'nglimni o'rtadi,
Bitgan yaramni yaraladi.
O'tgan kunlarni qo'msatdi,
Kecha-kunduz izlatdi.*

*Zamon butunlay ozdi,
Tuban, yomonlar ko'paydi.
(Afrosiyob vafotidan keyin)
Fazilat egalari yo'qolayotir.*

*Bilagim kuchli bo'ldi,
Tilagim yaqinlashdi.
Bilimim (buloqlari) ko'z ochganda,
Umr tugab bormoqda.*

«ALP ER TO'NGA MARSIYASI» HAQIDA

«Devonu lug'ot at-turk»da qahramonlik qo'shiqlarining jamlangani ham alohida e'tiborga molik. Unda Vatan himoyasi, yurt taqdiri, xalq birligi va chegaralarning daxlsizligi uchun kurash g'oyalari kuylangan she'riy va nasriy parchalar ko'p. «Tangutlar bilan jang», «Yaboqular bilan jang» kabi parchalar shular jumlasidandir. Ularda jang manzarasi, dushman lashkarining qiyofasi va holati, botirlarning ularga qarshi shiddatli va matonatli kurashlari juda yorqin, badiiy ta'sirchan tarzda ifodalangan. Bu silsilada Alp Er To'nga haqidagi marsiya ham mavjud.

Alp Er To'nga — turklarning qadimiy qahramoni. Yusuf Xos Hojib tojiklar uni Afrosiyob deb atashlarini yozgan. Mahmud Koshg'ariy Afrosiyobni Qashqarda — O'rdukent shahrida turar edi, deb ko'rsatadi. To'nga Alp Er — yo'lbars kabi kuchli bahodir demakdir. «Devon»da uning Barman, Barsg'an degan o'g'illari hamda Qaz ismli qizi haqida ham ma'lumotlar bor.

«Qaz — Afrosiyob qizining nomidir. Qazvin shahrini shu qurgandir. Bu so'zning asli qaz o'yini — g'oz o'ynaydigan joy demakdir. Chunki u shu yerda turar va shu yerda o'ynar edi. Shuning uchun ba'zi turklar Qazvinni turk shaharlari-dan hisoblaganlar. Shuningdek, Qum shahri ham chegara hisoblanadi. Chunki qum turkcha so'zdir. Afrosiyobning qizi u yerda ov qilar va o'ynar edi. Ba'zilar turk shaharlari chegarasi Marvash — Shohijondan boshlanishini so'zlaydilar. Chunki Qazning otasi To'nga Alp Er — Afrosiyobdir. U Tahmuraspdan uch yuz yil keyin Marvni bino qilgan. Ba'zilar butun Movarounnahrni turklar o'lkalaridan deb bilganlar. U Yankanddan boshlanadi. Uning bir oti Dizro'yindir. U sarig'ligiga ko'ra mis shahri demakdir. Buxoroga yaqindir. Bu yerda Afrosiyobning qizi — Qazning eri Siyovush o'ldirilgan. Majusiy-otashparastlar har yili bir kuni bu yerga kelib, Siyovush o'lgan joy atrofida yig'laydilar. Mollar so'yib, qurbonlik qiladilar. So'yilgan mol qonini uning mozori tepasiga to'kadi-lar. Ularning odatlari shunday».

Shuningdek, Mahmud Koshg'ariy Afrosiyobning bolalari xoqon, xon deb atalganini eslatadi.

«Devon»da ana shu buyuk tarixiy shaxs — Alp Er To'nga haqidagi bir necha to'rtliklar saqlanib qolgan. Ular, asosan, Alpning vafotiga bag'ishlangan. U tom ma'nodagi marsiya namunasidir. Marsiyada Afrosiyob — Alp Er To'nganing o'limi achchiq qismat, dahshatli fojia, o'rnini to'ldirib bo'lmaydigan yo'qotish sifatida baholanadi.

Marsiyada *esiz* (yomon, yaramas, manfur), *ajun* (olam, dunyo), *o'dlak* (vaqt, zamon taqdir) so'zlarigina biroz eskirgan. Boshqa so'zlar bugungi tilimizda ham faol iste'molda.

Unda xalq orasidagi birdamlik, ko'tarinkilik, hamjihatlik, ahillik, ezgulik Afrosiyob nomi bilan bog'lab izohlanadi. Aksincha, uning o'limi yovuz va yaramaslarning bosh ko'tarishiga, ezgu ishlarning kamayishiga, bilimdonlarning ezilib, axloq-odobning zaiflashuviga sabab bo'lganligi ta'kidlanadi.

Alp Er To'nga — xalq sevgan qahramon. Shunga ko'ra uning oradan ketishi beklarning oti charchashiga, ularning g'am ostida qolishiga, yuzlarning sarg'ayishiga sabab bo'ladi.

Xalqning bo'ridek ulishi, ya'ni haddan tashqari iztirobi, hatto yoqalarini yirtib yig'lashi, uning ustiga bu iztirobning davomi bo'lishi (yig'lab-siqtab yurdilar) xalqning Alp Er To'ngaga bo'lgan kuchli muhabbatini samimiy, ishonarli va ta'sirchan chizib bera oladi.

Amirlar otlarining horishi uzoq va mashaqqatli yo'l oqibatidir. Demak, Afrosiyob motamiga kelganlar faqat yaqin-atrofdagilar emas, balki ancha olisdan ham kelishgan. Bunday ulug' insonning vafoti ularning ruhiyatiga kuchli ta'sir qilgan («qayg'u beklarni ozdirdi»). Yuzda sariqlik, za'faronlikning bo'lishi ham qayg'uning kuchiga ishoradir. Bu yerda insonning tashqi ko'rinishi orqali uning ichki iztiroblari ko'rsatib berilmoqda.

Marsiya davomida Afrosiyobning o'ziga xos bo'lgan alohida xislat va fazilatlar ham eslab o'tiladi. Shunday yuksak fazilatlar egasining dunyodan o'tishiga afsus va nadomatlar bildiriladi. She'rda ana shu chuqur qayg'u va iztiroblar nihoyatda ta'sirchan ifodalanadi.

MARSIYA HAQIDA TUSHUNCHA

Biror kishining vafoti munosabati bilan g'am-alam, hasrat va qayg'uni ifodalagan lirik she'r yoki qo'shiq marsiya deb ataladi.

Alp Er To'nga haqidagi marsiya shu janrning bizgacha yetib kelgan eng qadimiy namunalaridan biridir. Marsiya, odatda, jamiyat tarixida muayyan iz qoldirgan kishilarga bag'ishlab yoziladi yoki to'qiladi. Alp Er To'nga haqidagi marsiya — og'zaki ijod mahsuli. Demak, unda xalqning shu qahramonga bo'lgan buyuk hurmat va ehtiromi ifodalanadi.

Afrosiyob faqat bek emas, balki «beklar begi». Uning qahramonligi, botirligi, shijoati va mardligi alohida tilga olingan. Zero, qahramondagi bu xususiyatlar xalq taqdiriga kuchli ta'sir qilgan. Uning sharofati bilan dushman xalq erkiga daxl qila olmagan. Ana shunday oliyjanob insondan ayrilish haqiqatan ham og'ir musibatdir.

Marsiya turli she'riy shakllarda ifodalanishi mumkin. Adabiyotimizning keyingi bosqichlarida g'azal, qasida, muxammas, musaddas, tarjiband, tarkibband shakllarida yozilgan marsiyalar uchraydi. Alp Er To'nga haqidagi marsiya murabba' shaklidir. Uning har bir bandi to'rt misradan iborat. Yuqorida aytganimizdek, misralar asosan *a-a-a-b* qofiyanish tartibiga ega.

Mumtoz adabiyotimizdagi marsiyalarning asosiy qismi aruz vaznida bitilgan. Alp Er To'nga marsiyasi esa barmoq vaznidadir. Uning har bir misrasi yetti bo'g'indan tuzilgan. Turoqlar, asosan, 4 + 3 shaklida.

Savol va topshiriqlar

1. Alp Er To'ngani qanday tasavvur qildingiz? Matnni yana bir karra o'qib, taassurotlaringiz bilan o'rtoqlashing.
2. To'rtliklar ketma-ketligida fikrlarning o'zaro aloqadorligi seziladimi? Shu haqda o'z munosabatingizni bildiring.
3. Birinchi bandedagi qofiyalarga e'tibor bering. Ular band mazmunini yuzaga chiqarishda qanday o'rin tutadi?
4. Alp Er To'nga vafoti bilan bog'liq iztiroblarning kishi qiyofasi va ruhiyatidagi namoyon bo'lishi aks etgan bandlarni toping va izohlang.

QADIMGI MAQOLLAR

Tulku o'z iniga ursa, ujuz bo'lur.
Tulki o'z uyasiga qarab ulisa, qo'tir bo'ladi.

Tulum anutsa, qulun bulur,
Tulum unutsa, bolun bo'lur.
*Dushmanga [qarshi] qurol hozirlagan kishi qulun [toy]ga
ega bo'ladi,
Qurol hozirlashni unutgan kishi asir bo'ladi.*

Qul savi qalmas,
Qag'il bag'i yazilmas.
*Keksalar so'zi, nasihati bekor ketmaydi,
Tolning ho'l novdasining bog'i yozilmaydi.*

O'd kechar, kishi to'ymas, yalinguq o'g'li mangu qalmas.
Zamon o'tar, kishi to'ymas, inson bolasi mangu qolmas.

Erik erni yag'lig', ermagu bashi qanlig'.
Tirishqoqning labi yog'liq, erinchog'ning boshi qonliq.

Qish qo'niqi — o't.
Qishning ziyofati — olov[dir].

Yazmas atim — yag'mir,
Yangilmas bilga — yangqu.
*Xato qilmaydigan mergan — yomg'ir,
Yanglishmaydigan dono — aks sado.*

Ko'b sukutga qush qo'nar,
Ko'rkluk kishiga so'z kelar.
*Shoxi ko'p, shoxlari o'ralib ketgan daraxtga qush qo'nadi,
Yaxshi kishiga so'z — maqto'v keladi.*

Yig'ach uchina yel tegir,
Ko'rkluk kishiga so'z kelir.
*Daraxt uchiga shamol tegadi,
Yaxshi odamga so'z yetadi.*

Kim kur bo'lsa, kuvaz bo'lur.
Dovyurak [alp] odam mag'rur bo'ladi.

Ko'k ko'rdi, keragu yazti.
Mehnat va mashaqqatni ko'rdi-yu, o'tovini orqasiga yuklab oldi.

Ashuch aytur tubum altun,
Qamich aytur men qaydaman.
Qozon aytur: «Tubim oltin».
Cho'mich aytur: «Men qaydaman?»

Ag'ilda o'g'laq tug'sa, ariqda o'ti unar.
Og'il [molxona]da uloq tug'lsa, ariqda o'ti chiqadi.

Tavg'ach xanning to'rquasi telim, tenglamazib bichmas.
Qoraxitoy xoqonining ipak gazmoli ko'p, lekin o'lchamay kesilmaydi.

Alin arslan tutar, kuchin sichg'an tutmas.
Hiyla-tadbir bilan arslonni tutish mumkin, [ammo] zo'rlik bilan sichqonni ham tutib bo'lmaydi.

Tag'ig' uquqin egmas, tengizni qayg'iqin bukmas.
Tog' arqon bilan egilmaydi, dengiz qayiq bilan bekilmaydi.

Emgak ekinda qolmas.
Mehnat bekor ketmaydi.

Kengashlik bilik uzlashur, kengashsiz bilik o'prashur.
Maslahatli ish [borgan sari] yaxshilanib boradi, bemaslahat ish [borgan sari] buzilishga yuz tutadi.

Qush qanatin, er atin.
Qush qanoti bilan, er oti bilan.

O'kuz azaqi bo'lg'incha, buzag'u bashi bo'lsa yik.
Ho'kizning oyog'i bo'lguncha, buzoqning boshi bo'lgan yaxshiroq.

Sabanda sandrish bo'lsa,
O'rtugunda irtash bo'lmas.
*Yer haydash vaqtida puxtalik bo'lsa,
Xirmonda anglashilmovchilik bo'lmaydi.*

Kur o'g'li kuvaz bo'lur.
Botir, mard kishining farzandi mag'rur bo'ladi.

Anuq o'tru tutsa, yo'qqa sanmas.
Mehmonga taom taqdim qilingach, ko'rmadim demaydi.

Uma kelsa, qut kelar.
Mehmon kelsa, qut kelar.

Qiz kishi savi yo'rig'li bo'lmas.
Baxil odamning ovozi chiqmaydi, shuhratlanmaydi.

Sundilach ishi ermaz ortugun tepmak.
Xirmon yanchish sa'vaning ishi emas.

QADIMGI MAQOLLAR HAQIDA

Qadimgi maqollar ham mavzu qamrovigagina emas, tuzilishiga ko'ra ham xilma-xildir. Ularda vatan, vatanparvarlik, adolat, mehnatsevarlik, inson tafakkurini ulug'lash, mardlik va jasorat, vafodorlik, ezgulik, rostgo'ylik, kamtarlik, sabr va chidam ulug'lanadi, salbiy xususiyatlar qoralanadi. Tabiat va jamiyatga oid hodisa va qonuniyatlar ko'rkam ifodalarda qayd etiladi.

«Ardam bashi — til» [«San'at, fazilatlarining boshi til(da) dir], «Qut belgusi — bilig» («Bilim — baxt belgisi») singari maqollar sodda, ixcham, lo'ndaligi bilan e'tiborni tortadi. «Ko'k ko'rdi, keragu yazti» — «Mehnat va mashaqqatni ko'rdi-yu, o'tovini orqasiga yuklab oldi» maqoli esa mazmunan ikki qismga ajraladi. Bunda bir ishning amalga oshirilishi uchun boshqa bir ishning sabab va bahona bo'layotgani e'tiborga olinadi. Ayni mana shu holat inson tabiatidagi bir

noloyiq xususiyatning kishi ko'z o'ngida aniq gavdalanishi uchun imkon beradi.

«Uma kelsa, qut kelar» — «Mehmon kelsa, qut kelar» maqolida ham shunga yaqin hodisa kuzatiladi. Bu yerda mehmon kelsa, u bilan birga baraka, qut — baxt keladi, deyilmoqda. Shuningdek, qo'noqni yaxshi qarshi oladilar, malol olmaydilar, degan ta'kid ham bor.

Bularning hammasi faqat o'z zamoni uchungina emas, bizning zamondoshlarimiz uchun ham katta tarbiyaviy va badiiy ahamiyat kasb etadi.

Savol va topshiriqlar

1. «Devon»dagi maqollar qaysi mavzularga oid?
2. Badnafslik haqidagi maqolni toping va izohlang.
3. Ahillik va hamjihatlikka undaydigan maqollarni toping va izohlang.
4. Maqollarni eslab qolish oson. Bunga qanday omillar sabab bo'lyapti?
5. Go'ro'g'li ismining alp va bahodir ma'nosini ochib beruvchi so'z maqollardan birida qo'llangan. Uni toping va izohlang.
6. Maqollarda qaysi badiiy san'atlar ko'p qo'llangan? Ularni aniqlang.
7. «Devon»dagi maqollarning qaysi birlari hozir ham o'zgarishsiz yoki qisman o'zgarishsiz qo'llanadi?
8. «Devon»dagi maqollardan beshtasini yod oling.
9. «Devonu lug'ot at-turk» asarining qanday ilmiy, ma'rifiy va badiiy ahamiyati bor?
10. Mahmud Koshg'ariy va uning asari haqida internet ma'lumotlarini to'plang. Ular asosida «Mahmud Koshg'ariy — qomusiy olim» mavzusida taqdimot tayyorlang.

Yusuf Xos Hojib

(*XI asr*)

Yusuf Xos Hojib jahonning ulug' adiblari bilan bir qatorda turadigan, jahondagi ijtimoiy-siyosiy hamda badiiy-estetik tafakkur tarixi va taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan ijodkordir. Adibning nodir iste'dodi natijasi bo'lgan «Qutadg'u bilig» faqat XI asrning emas, balki butun turkiy adabiyot tarixining ham eng nodir va porloq badiiy durdonasidir. U yozma adabiyotimiz tarixidagi ilk yirik asar namunasidir. Adib bu bilan turkiy o'g'itnoma – didaktik yo'nalishni nihoyatda yuqori darajaga olib chiqdi.

Adib haqidagi ma'lumotlar, asosan, dostonning o'zidagina saqlangan. U o'zi tug'ilgan joyni Quz O'rdu deb ko'rsatgan. Bu manzil qadimgi Yettisuvning markazi – Bolosog'unning ko'plab nomlaridan biridir. Hozirgi Qirg'izistonning To'qmoq shahri yaqinida uning xarobalari saqlanib qolgan.

Adib Bolosog'undan Qashqarga ko'chib borgan. Dostonni shu yerda tugatgan. Doston nihoyasiga yetganida adibning yoshi ellikdan yuqori («Tegurdi manga algi ellik yashim») bo'lgan. Har holda u «(qora) quzg'un tusiteg boshim (sochlarim) qug'u (oqqush)» bo'ldi deb ta'kidlaydi. Yana bir o'rinda «O'ttiz (yosh) yiqqanlarini ellik (yosh) qaytarib oldi, agar oltmish (yosh) qo'l tegizsa, nimalar qilar ekan?» degan qayd ham borki, bular asar yozilib bo'lgan chog'larda muallifning ellikni to'ldirib, oltmishga yaqinlashib qolganini ko'rsatadi.

Kitob soʻngida ilova qilingan qasidalarda ham qiziqarli maʼlumotlar saqlanib qolgan. Jumladan: asar yozilgan muddat («Tugal oʻn sakkiz ayda aydim bu soʻz»), yozib tugatilgan sana («Yil altmish eki erdi toʻrt yuz bila»), shuningdek, oʻz nomining keltirilishi («E Yusuf, kerak soʻzni soʻzla koʻni», yaʼni «Ey Yusuf, kerak soʻzni roʻyi rost soʻzla») shu siraga kiradi.

Umumiy hajmi olti ming olti yuz baytdan ortiq boʻlgan dostonning bir yarim yilda yozilishi adibning juda katta tajribasi va ulkan mahoratidan dalolatdir. Asar Qashqarda tugatiladi va mamlakat eligi — hukmdori Tavgʻach ulugʻ Bugʻroxonga tortiq qilinadi. Buning evaziga esa u xos hojiblik lavozimi bilan taqdirlanadi. Bular asardagi nasriy muqaddimada oʻz aksini topgan.

Yusuf Xos Hojib maqbarasi. Koshgʻar shahri

QUTADG'U BILIG

So'z bashi Kuntug'di elig uza

Beg erdi ajunda bo'gu, bilga bash,
Bu beglik uzala ajun bo'ldi yash.
Qilinchi ko'ni erdi, qilqi o'ngay,
Tili chin, butun ham ko'zi, ko'ngli bay.
Biliglig beg erdi, uqushlug', udug',
Esizka o't erdi, yag'iqqa yudug'.
Yana kur, kuvaz erdi, qilqi ko'ni,
Kuninga ko'turdi bu qilqi ani.
O'zi etti, tuzdi, ko'r, el-kun ishi,
Taqi ma tilar erdi o'drum kishi...

Ayto'ldi haqida so'z

Eligka to'sulsun bu erdamlarim,
Achilsun, mening ketsu emgaklarim.
Uqushlug', biliglig beg ermish, amul,
Tilar ermish erdam adablarin ul.

Ayto'ldi eligka ko'runmishi

Bu Ayto'ldi kirdi, ko'rundi cho'kub,
Achildi elig ko'ngli, ul ko'z yarub.
Elig aydi: Kimsen, neku-ul ating,
Qayudin kelirsan neku-ul yating?
Bu Ayto'ldi aydi: Ey elig quti,
Tapug' birla xush bo'ldi qulluq ati.
Senga keldim o'g'pab uzun yo'l yurub,
Tilakka bu kun tegdim arzum qanib...
Eshitti bu so'z, ko'r, sevindi elig
Tilak-teg bululdi, sinadi erig...

O'zbek tiliga tabdili

So'z boshi Kuntug'di elig to'g'risida

*Jahonda bilag'on, dono bek boshliq bo'lgan edi,
U(ning) beglig(i) davrida olam yasharib ketdi.
Qilmishlari to'g'ri va fe'l-u raftori rost,
Tili chin, yetuk hamda ko'zi va ko'ngli boy (edi).
Bilimli, zakovatli va hushyor bek edi,
Yomonlarga (misli bir) olov, yovga ofat edi.
Yana bahodir, g'ururli, qilmishlari rost edi,
Bu fe'l-raftorlari uni kundan kunga yuksaltirdi...
El va zamona ishlarini o'zi bajo keltirdi va tuzdi,
U yana sara kishilarni istar edi.*

Oyto'ldi haqida so'z

*Eligga yarasin bu san'at-hunarlarim,
(Elig) xursand bo'lsin, mening tashvishlarim ketsin.
Zakovatli, bilimli, yumshoq fe'lli bek emish,
San'at-hunarli va odobli (kishi)larni orzu qilayotgan emish.*

Oyto'ldining eligga ko'rinishi

*Oyto'ldi kirdi, cho'k tushib ta'zim bilan ko'rindi,
Eligning ko'zi ravshanlashib, ko'ngli yozildi.
Elig so'radi: Kimsan, oting nima?
Qayerga kelyapsan, g'aribliging nima tufayli?
Oyto'ldi aytdi: Ey baxtli elig,
Qullik oti bu xizmat bilan yarashiq bo'ladi.
Uzoq yo'l yurib sening dargohingga ahd qilib keldim,
Orzu-umidlarim qonib, endi (bugun) tilakka yetdim...
Ko'rgin, bu so'zlarni eshitgach, elig sevindi,
Tilagidagicha sanalgan kishini topdi...*

Ayto'ldi o'zi davlat erdukin ayur

Elig bir kun o'ldrub o'zi yalnguzun,
O'qib kirdi Ayto'ldi, sevnur uzun.
Kirib turdi Ayto'ldi o'tru o'ru,
Elig imladi: Kelgil, oldur beru.
Chiqardi to'biq, qodti Ayto'ldi, ko'r,
Ani yastanib o'tru oldurdi, ko'r,
Ayitti elig tegma turlug bilig
Yanut berdi Ayto'ldi, achi tilig.
Sevindi elig, ko'r, yarutti yuzin,
Ani ko'rdi Ayto'ldi, yumdi ko'zin.
So'zin kesti elig, hech undamadi
Ko'zin yumdi Ayto'ldi, hech achmadi.
Yana aytu kirdi elig o'z so'zin,
Yanut berdi Ayto'ldi, tugdi yuzin.
Seva baqti elig, avitti o'zin,
Bu Ayto'ldi terkin evurdi yuzin.
Elig bushti, artuq qarartti mengiz,
Ayur: ey, evaklik kishika esiz.

Kuntug'di so'zi

Tapug'suz ag'irlab achindim seni,
O'run berdim ersa basinding meni.
To'biq yastading emdi o'ldurg'uqa,
Na o'ldurg' yeri bu, ayu ber menga.
Senga so'zladim men, so'zung tingladim,
Ko'zung yumdung ersa o'zum tangladim.
Kechurdum, yana so'zladim so'z senga,
Nelug yuz evurdung, ayu ber menga.
Eshitmaz-mu erding bo'gudin bu so'z:
Yaqin bo'lsa begka ko'dazgu kad o'z.
Ayu bermadi-mu atang ya anang:
Ey o'g'lum, begingga o'zung qilma teng.

Oyto'ldi o'zi davlat ekanligini aytadi

*Elig bir kuni o'zi yolg'iz o'ltirib,
 Oyto'ldini chorladi, u juda xursand edi.
 Oyto'ldi kirib qarshisida tik turdi,
 Elig imladi: Kelgin, o'tirgin, — dedi.
 Oyto'ldi (yonidan) to'p chiqardi, (ostiga) qo'ydi, ko'rgin,
 Uni bosib ro'paraga o'ltirdi, ko'rgin.
 Elig turli-tuman bilimlar sohasidan savol qildi,
 Oyto'ldi so'zga til ochdi, javob berdi.
 Elig sevindi, ko'rgin, uning chehrasi ochildi,
 Uni ko'rgan Oyto'ldi ko'zlarini yumib oldi.
 Elig so'zdan to'xtadi, hech indamadi,
 Oyto'ldi ham ko'zini yumdi, hech ochmadi.
 Elig o'z so'zini davom qildirib yana so'ray boshladi,
 Oyto'ldi javob berdi, u yuzini tumurib oldi.
 Elig iltifot bilan boqdi, o'zini mamnun qildi,
 Oyto'ldi tezlikda yuzini o'girdi.
 Eligning juda qahri keldi, yuzidan g'azab yog'di,
 Dedi: Ey, shoshqaloqlik kishi uchun yaramasdir.*

Kuntug'dining so'zi

*Hali sendan xizmat ko'rmasdan iltifot qildim,
 Senga (iltifot bilan) joy bersam, meni oyoq osti qilding.
 Sen to'p qo'yib darhol o'ltirishga hozirlanding,
 Bu sen uchun o'ltiradigan joymi, menga (shuni) aytib ber?
 Men senga so'zladim va sening so'zlaringni tingladim,
 Sen ko'zingni yumgach, o'zim hayratda qoldim.
 Seni kechirdim va yana senga so'zladim,
 Nima uchun sen yuz o'girding? Menga aytib ber.
 Donodan ushbu so'zlarni eshitmagan edingmiki,
 Agar bekka yaqin bo'lsang, o'zingga juda ehtiyot bo'l, (degan).
 Otang yoki onang senga aytmagan edimi,
 Ey o'g'lim, o'zingni begingga teng qilma, (deb).*

Yeturmadi-mu, ko'r, senga xayl bashing:
Basinma begingni, ko'dazgil bashing...

Ayto'ldi eligka davlat sifatini ko'rgitur

Kula aydi Ayto'ldi: Uqti o'zum,
Ayitting muni sen, eshitgil so'zum,
Uqub qoytum emdi bu ishlarni men,
Kerak erdi sen ma muni uqsa sen.
Munu men ma emdi senga keldugum,
Mening qilqim erdi bu ko'rguttugum.
O'run berding ashnu, men o'ldurmadi,
O'run yo'q menga, sen muni uq tedim.
To'biq yerda urdum bu so'z berkitu,
O'zum yangzag'ini senga ko'rgitu.
Ne-teg kim o'runsuz to'biq yuvlinur,
Aning-teg ma davlat o'zum tezginur.
Seva baqting ersa ko'zum yumdugum,
Senga ko'rgiturmen neku erdugum.
Bu kun men ma davlat qarag'u sani,
Menga kim ilinsa tutarmen ani.
Yana so'zlading sen, yema so'zladim,
Seva baqting ersa, yuzum kezlading.
O'zum ko'rgitur o'z qilinchin senga,
Ayur qilqim irsal, inanma menga...
Aqar suv, yo'riq til, bu qut turmadi,
Ajun tezginurlar yurib tinmadi.
Inanchsiz turur qut, vafasiz, yayig',
Yurirda uchar tark, adaqi tayig'.
Elig aydi: uqtum, achildi so'zing,
Yazuq uzri quldung, qutuldi o'zing.

* * *

Elig aydi: Uqtum munung, erdaming,
Bu Ayto'ldi ating ne-ul bu sening?
Bu Ayto'ldi aydi: Mening atimi,
Bo'gu mengzatur ayqa bu qilqimi.

*Xayl boshing (toifa ulug'i) senga tushuntirmagan edimi,
Begingni oyoq osti qilma, o'zingni ehtiyot qil, deb.*

Oyto'ldi eligga davlat sifatini ko'rsatadi

*Oyto'ldi kulib aytdi: Men bu so'zlarni tushundim,
Sen mendan bularni so'rading, endi so'zlarimni eshit.
Men bu ishlarni endi tushunib oldim,
Sen ham endi mana bularni tushunib olishing kerak bo'ladi.
Mana, endi mening sening huzuringga kelishim(ning sababi),
Mening senga namoyish qilganlarim mening odatim edi.
Sen o'rin berding, avvaliga men o'ltirmadim,
Chunki menga o'rin yo'q, sen buni tushunib ol, demoqchi bo'ldim.
Yerga to'p (koptok) qo'yishimda shu mazmunning siri bor ediki,
O'zimning nimaga o'xshashligimni senga ko'rsatmoqchi edim.
To'p (koptok) (bir barqaror) o'rinsiz dumalab yurgani kabi,
Men [ya'ni davlat] ham uning kabi (o'rinsiz) kezaman.
Iltifot bilan boqqaningda ko'zimni yumganim (sababi),
Senga o'zimning qandayligimni ko'rsatmoqchi edim.
Bu kunlarda men [ya'ni davlat] ham bir ko'r kishi kabiman,
Kim menga ilashib qolsa, unga qattiq yopishib olaman.
Sen yana so'zlading, men ham so'zladim,
Sen iltifot bilan boqqach, men yuzimni yashirdim.
(Bu bilan) men senga o'z qiliqlarimni ko'rsatdim,
Mening barcha qilmishlarim jafo, menga ishonma, dedim...
Oqar suv, ravon til, baxt-davlat bir yerda turmaydi.
Jahon kezuvcilar yurib tinmaydi.
Baxt-davlat ishonchsiz, bevafo, qo'nimsizdir,
Yurib ketayotib to'satdan uchadi, uning oyog'i tayg'anchiqdir.
Elig aytdi: Tushundim, so'zlaring ravshanlashdi,
Gunohlaringga uzr so'rading, o'zing xalos bo'lding.*

* * *

*Elig aytdi: Nuqson va fazilatlariningni tushundim,
Oyto'ldi deb atalishining boisi nimada?..
Oyto'ldi aytdi: Mening otimni,
Dono (kishi) qiliqlarimni oyga nisbat berib atagan.*

Bu ay tug'sa, ashnu edi az tug'ar,
Kuninga beduyur, yuqaru ag'ar.
To'lun bo'lsa, to'lsa, ajunda yarur,
Ajun xalqi andin yaruqluq bulur.
Tugal bo'lsa, ko'r, ay bu ag'sa adiz,
Yana erlu to'rchir, ketar ko'rk mengiz.
Yaruqluqi aksur, yana yo'q bo'lur,
Tug'ar kecha azin yana-o'q to'lur.
Mening bu o'zum ma bu yanglig' turur,
Ara bar bo'lur-men, ara yo'q bo'lur...

Kuntug'di elig Ayto'ldiqa adl sifatini aytur

Elig bir kun o'ldrub o'zi yalnguzun,
Evin qildi hali, irikti uzun.
O'qidi, ko'r, Ayto'ldiqa qildi yo'l,
Bu Ayto'ldi kirdi, qavushturdi qo'l.
Elig o'tru turdi adaqin o'ru,
Elig so'zlamadi bir ancha turu.
Baqib ko'rdi elig, ko'zin imladi,
Isharat bila kelgil, o'ldur, tedi.
Bu Ayto'ldi o'ldurdi aqru, amul,
Ko'zin yerka tikdi, tarutti ko'ngul.
Eligka baqa ko'rdi yashru ko'zun:
Qashi-ko'zi tugmish, achitmish yuzin.
Kumush kursi urmish, uza o'lturur,
Bu kursi adaqi uch adri turur.
Bedug bir bichakig aligda tutar,
So'lindin urag'un, o'ngindin shakar.
Elig aydi: Keldur menga, ay so'zung,
Nekuni tangirqadi emdi o'zung?
Bu Ayto'ldi aydi: Tangim bu mening,
Kumush kursi o'rnung na-ul bu sening?
Nu o'ldurg' ne kursi yeri-ul senga?
Nu ma'ni uqayin? Ayu ber menga.
Ekinchi, eligda ne-ul bu bichak?
Muni ma o'zum yetru bilgu kerak.
Uchunchi, o'ngungdin neku-ul shakar,
So'lungdin urag'un, ne-ul bu sengar?

Oy tug'(il)ganda, dastlab, u juda kichik tug'(il)adi,
 So'ng kundan kunga ulg'ayadi, yuqori ko'tariladi.
 Oy to'lin bo'lsa, to'lishsa olamni yoritadi,
 Jahon xalqi undan ro'shnolik topadi.
 Oy tugal to'lishib eng balandga ko'tarilgach, ko'rgin,
 Yana yemirila, kamaya boradi, yuz chiroyi ketadi.
 Yorug'ligi kamayadi va yana mahv (yo'q) bo'ladi,
 Qayta tug'(il)gan kechasidan boshlab oz-ozdan yana to'lishadi.
 Mening o'zim ham shu (oy) sifatlidirman,
 Goho paydo bo'laman, goho mahv bo'laman.

Kuntug'di elig Oyto'ldiga adl sifatlarini aytadi

Elig bir kuni yolg'iz o'zi o'ltirib,
 Uyini (barchadan) xoli qildi, uzoq vaqt (yolg'izlikda) siqildi.
 Ko'rgin, u Oyto'ldini chaqirdi, unga (kirishga) yo'l berdi.
 Oyto'ldi kirdi, qo'l qovushtirib turdi.
 U elig qarshisiga kelib tik turdi.
 Elig bir muddat so'zlamay turdi.
 Elig unga qarab, ko'zi bilan imladi,
 Ishorat bilan kelgin, o'tirgin, dedi.
 Oyto'ldi ohista, ehtiyot bilan o'tirdi.
 Ko'zini yerga tikdi, yuragi siqildi.
 Ko'z qiri bilan eligga qarab ko'rdi,
 (Elig) qosh-qovog'ini solgan, yuzini burishtirgan (edi).
 Kumush kursi qo'yib ustida o'ltirardi.
 Bu kursining oyog'i uch ayrilik edi.
 Qo'lida ulkan bir pichiq tutgan,
 So'l tomonida — urog'un (dori), o'ngida esa shakar (sharbat).
 Elig aytdi: Qani, menga o'z so'zlaringni ayt,
 Nima uchun sen ajablanib tong qolding?
 Oyto'ldi aytdi: Mening ajablanishim shuki,
 Sening kumush kursi qo'yishingning sababi nima?
 Bu qanday o'tirish, qanday kursi, sen uchun o'tirish joyi bo'ldi?
 Buning ma'nisi nima? Aytib ber, men uqayin!
 Ikkinchidan, qo'lingdagi bu pichiq nima uchun?
 Buni ham men tugal tushunishim kerak.
 Uchinchidan, o'ng tomoningdagi bu shakar nima uchun?
 So'l tomoningdagi urog'un (bir xil dori) nima uchun?

Savol va topshiriqlar

1. Adib haqidagi tasavvurlaringizni aytib bering.
2. Adib tarjimai holidagi qaysi fakt va hodisalar siz uchun qiziqarli bo'ldi?
3. Yusuf Xos Hojibga zamondosh bo'lgan mashhur ijodkorlardan kimlarni bilasiz?
4. Adibning «(qora) quzg'un tusidek boshim (sochlarim) qug'u (oqqush)» bo'ldi, — degan gaplarini qanday tushunish kerak?
5. Tavg'ach ulug' Bug'roxon nima uchun adibga «Xos Hojib» mansabini bergan?
6. «Qutadg'u bilig»ning ma'nosi nima? Nega adib asariga shunday nom bergan?
8. Oyto'ldi o'z harakatlarini qanday izohladi?
9. Oyto'ldining nutqida ayrim harakat va ramzlar (ko'rsatilgan joyga o'tirmaslik, to'p, ko'zning yumilishi, yuzni o'girish va boshqalar)ning qanday izohlanganini tushuntirib bering?

Kuntug'di elig Ayto'ldiqa adl sifati ne-teg erdukin ayur

Bu kursi uzala o'z o'ldurduqi
Adaqi uch-ul, ko'r, e ko'nglum to'qi.
Qamug' uch adaqlig' emitmas bo'lur,
Uchagu turur tuz, qamitmas bo'lur.
Qali uch adaqta emitsa biri
Ekisi qamitar, uchar ul ari.
Qamug' uch adaqlig' ko'ni, tuz turur,
Qali bo'lsa to'rt, ko'r, bir egri bo'lur.
Qayu nang tuz ersa qamug'i uz-ul,
Qamug' uz ko'ru barsa qilqi tuz-ul.
Qayu nang emitsa, ko'r, egri bo'lur,
Qamug' egrilar esiz urg'i bo'lur.
Qayu tuz emitsa turumas, tushar,
Qayu tuz ko'ni bo'lsa tushmas, serar.
Mening qilqim ul, ko'r, emitmas ko'ni,
Ko'ni egri bo'lsa ko'nilik kuni.

«Qutadg'u bilig»ning Qohira muzeyida saqlanayotgan
qo'lyozma nusxasi

Kuntug'di elig Oyto'ldiga adl sifati qanday ekanini aytadi

Men ustiga o'ltirgan bu kursining
Oyog'i uchtaadir, ko'rgin, ey ko'ngil to'qim.
Barcha uch oyoqli narsa siljimas bo'ladi,
Har uchalasi (poyalari) barobar, qimirlamaydigan bo'ladi.
Agar uchala poyadan birortasi og'sa, siljisa,
Qolgan ikkalasi ham siljiydi, u kursi yiqiladi.
Barcha uch poyali (oyoqli) narsa to'g'ri va rost turadi,
Agar to'rt (poyali) bo'lsa, ko'rgin, biri egri bo'ladi.
Qaysi narsa to'g'ri bo'lsa, uning butun borlig'i chiroyli bo'ladi,
Ko'rolsang, barcha chiroyli (narsa)ning qilmishlari rost bo'ladi.
Qaysi narsa og'adigan bo'lsa, u egri bo'ladi, ko'rgin,
Barcha egrilarning urug'i yomon bo'ladi.
Qaysi bir to'g'ri (narsa) og'sa, u turolmaydi, yiqiladi,
Qaysi bir to'g'ri (narsa) rost bo'lsa, yiqilmaydi, barqaror turadi.
Mening qiliqlarimni ko'rgin, u og'mas, to'g'ridir,
Xoh to'g'ri, xoh egri bo'lsin, hukm chiqarish paytida.

Ko'nilik uzala kesar-men ishig,
Adirmas-ma begsig ya qulsig' kishig.
Bu bo'gda bichak kim aligda tutar,
Bichig'li, kesigli turur, ey unar.
Bichakteg kesarmen, bicharmen ishig,
Uzatmas-ma da'va qilig'li kishig.
Shakar ul kishi yer anga kuch tegib,
To'ru bulsa mendin qapug'qa kelib.
Shakarteg suchinu barir ul kishi,
Sevinchlig bo'lur anda, yazlur qashi.
Urag'un yema ul kishilar ichar,
O'zi kuchkay ersa, ko'nidin qachar...
Kerak o'g'lum ersa, yiraq ya yag'uq,
Kerak barqin ersa kechigli qo'nuq.
To'ruda ekigu menga bir sani,
Kesarda adin bulmag'ay ul meni.
Yana aydi Ayto'ldi: Elig quti,
Neku bo'ldi Kuntug'di elig ati?
Elig aydi: Bilga mening qilqimi
Ko'rub mengzatu urdi bu atimi.
Kunug ko'r, erilmas to'lu-o'q turur,
Yaruqluqi birteg talu-o'q turur
Mening ma qilinchim angar o'xshadi,
Ko'nilik bila to'ldi aksumadi.
Ekinchi, tug'ar kun, yarur bu ajun,
Tuzu xalqqa tegrur, yo'qalmas o'zun.
Mening ma to'rum bu: yo'qalmas o'zum,
Qamug' xalqqa birteg ne qilqim, so'zum.
Uchunchi, bu kun tug'sa yerka isig,
Chechak yazlur anda tuman ming tusig.
Qayu elka tegsa mening bu to'rum,
Ul el barcha etlur tash ersa, qurum.
Tug'ar kun arig' ya arig'siz temas,
Qamug'qa yaruqluq berur, eksumas.

O'zg'urmish javabi eligka

Eligka du'achi bitidim bitig,
Salamim esanlik uza ay, tetig.
Elig yarliqamish bitig birla so'z,
O'qidim bitigin, yaruq bo'ldi ko'z

Ishni adolat yuzasidan hal qilaman,
 Beg (sifat) yoki qul (sifat) kishilarni ajratib, farqlab o'tirmayman.
 Men qo'limda tutib turgan xanjar (sifat) pichoq esa
 Qirquvchi va kesuvchi bir narsadir, ey unib-o'suvchi.
 Pichoqdek kesaman, ishlarni bichib tashlayman,
 Da'vo-tuhmat qiluvchi kishi (ishini) uzatib, cho'zib o'tirmayman.
 Shakarni shu kishi yeydiki, unga mabodo zulm o'tgan bo'lsa,
 Va dargohimga kelib mendan haq-adolat topsa.
 U kishi shakardek chuchuk bo'lib [ya'ni shod bo'lib] ketadi,
 Sevinchga to'ladi va xursand bo'ladi.
 Urog'un (bir xil dori)ni shunday kishi(lar) ichadiki,
 Uning o'zi zo'ravon-zolim va to'g'rilikdan qochadigan bo'lsa.
 Xoh o'g'lim bo'lsin, xoh yiroq, xoh yaqin kishim bo'lsin,
 Xoh chaqmoq kabi o'tkinchi mehmon bo'lsin.
 Adolat borasida har ikkalasi men uchun birdek,
 Hukm buyurishda ular meni o'zgacha ko'rmaydi.
 Oyto'ldi yana aytdi: (Ey) baxtiyor elig,
 Nima sababdan eligning oti Kuntug'di bo'ldi?
 Elig aytdi: Dono mening qiliqlarimni
 Ko'rib, majoziy qilib, menga ushbu otni qo'ydi.
 Kunga boqqin, hech kamaymaydi, faqat to'lin bo'lib turadi,
 Yorug'ligi birdek, yetuk va saradir.
 Mening qiliqlarim ham unga (kunga) o'xshadi,
 To'g'rilik bilan yetildi, to'ldi, kamaymadi.
 Ikkinchidan, kun tug'adi, olam yorug' bo'ladi,
 U yorug'ligini hammaga yetkazadi, o'z-o'zicha yo'qolmaydi.
 Mening ham qoidam (odatim) shunday, o'zim yo'qolmayman,
 Fe'lim va muomalam barcha xalq uchun birdekdir.
 Uchinchidan, agar kun chiqsa yerga issiqlik beradi,
 Undan tuman ming turli gul ochiladi.
 Mening adolatim qaysi bir elga yetsa,
 U el barchasi yashnaydi, garchi tosh, qoya bo'lsa ham.
 Tuqqan kun (chiqqan kun) yaxshi yoki yomon demaydi,
 Barchaga birdek nur sochadi, o'zi kamaymaydi.

O'zg'urmishning eligga javobi

Eligga duogo'y (bo'lib) maktub yozdim,
 Salomimni esonlik bilan ayt, (ey) tetik.
 Elig maktub bilan so'z orqali marhamat qilibdi,
 Maktubini o'qidim, ko'z(im) ravshan bo'ldi.

O'kush edgu yarlig', tuman o't, irig
Menga yarliqamish qamug' so'zlarig.
Yema va'da qilmish o'kush edguluk,
Ag'irliq, achig'lar, yegu-kedguluk.
Yurig'li bu yanglug' bu arzu uza
Yurirlar tilayu ajunug' keza.
Bayatqa sig'indim, o'zum tengladim,
Bu din birla iman ko'dazsu idim.
Bo'g'uzqa, eginka barim yetgay-o'q,
Nerak anda naru, menga bo'lg'a yuk.
Bo'g'uzqa yeyim ham eginga kedim
Mengar tekshurulmaz to'rutgan idim.
Senga berdi dunya, esirkamadi,
Menga bermagaymu, aya er kadi?..
Ey elig bu to'rt hajatim qil o'za,
Senga tapnayin men alig, yuz o'va.
Tiriglik qulurmen o'zum igsizin,
Yigitlik qulur-man qariliqsizin.
Esan tut meni sen tushi igsizin,
Bayutg'il, chig'ay qilma hargiz o'ngin.
Bu to'rt nang menga ber senga tapnayin,
Aziz jan yulug'lab o'zum qullayin.

O'zg'urmish Kuntug'di eligka pand bermishin aytur

Yanut berdi O'zg'urmish, aydi: Elig,
Bayat bersu barcha tilakka alig...
Meningdin nerak emdi o't, sav, irig,
Bu o'dlak o'ti tab senga, ey tirig.
Seningda o'zaqi ajun tutg'uchi,
Qani, qancha bardi, qani ul kuchi?
Ular qancha bardi, ko'ru tur, saqin,
Senga ma naru barg'u o'd-kun yaqin.
Senga tegdi emdi bu beglik quri,
Uzun qalg'u ermas, ish etib yuri.
Ularqa neku qildi ersa asig'
Bu kun sen ani qil, yarin bul tatig'.
Nekuka o'kundi o'lurda ular,
Sen andin yiraq tur, tila edgular.
Edi yaqshi aymish biliglig bo'gu,
Biliglig so'zi yunju, yaqut tegu:

Ko'p ezgu yorlig'(lar), tuman o'git, nasihat(lar),
 (Hamda) barcha so'zlar bilan menga marhamat qilibdi.
 Yana ko'p ezgulik(lar) va'da qilibdi,
 Izzat-ikrom, in'om, yegulik, ichguliklar.
 Bu orzular uchun yuruvchi insonlar
 (Uni) izlab olamni kezib yuradilar.
 Xudoga sig'indim, o'zim(ni) unga bag'ishladim,
 Bu din bilan imonimni egam asrasin.
 Tomog'imga, ustimga hamma narsalarim yetadi.
 Endi nima kerak, bundan bu yog'iga (ular) menga yuk bo'ladi.
 Tomoqqa yegulik ham eginga kiygulikni
 Xudo mendan surishtirmaydi [meni yegu, kiygudan qismaydi]
 Senga dunyo berdi, darig' tutmadi,
 Menga bermaydimi, ey kishilar yaxshisi...
 Ey elig, avval ushbu to'rt hojatimni ravo qil,
 Qo'lni yuzga tortib men senga ibodat qilayin.
 O'zim uchun nuqsonsiz tiriklik so'rayman,
 Qariliksiz yigitlik istayman.
 Sen meni doim dard-u kasalsiz eson tut,
 Boyitgin, hargiz bo'lak kambag'al qilma.
 Bu to'rt narsani menga bajo qil, senga toat-ibodat qilayin,
 Aziz jonni bag'ishlab o'zimni qul qilayin.

O'zg'urmish Kuntug'di eligga pand berishini aytadi

Javob berdi O'zg'urmish, aytdi: (Ey) elig,
 Xudo barcha tilak(lar)ga qo'l bersin...
 Mendan o'git, pand, nasihat nega kerak,
 Bu davron o'giti senga kifoya, ey tirik (kishi).
 Sendan oldingi olamni tutgan(lar),
 Qani, (ular) qayerga ketdi(lar), (ularning (qudrat)lar)i qani?
 Ular qayerga ketdi(lar), nazar sol, o'yla,
 Senga ham u tomon borish [ya'ni o'lish] vaqti, kuni yaqindir.
 Bu beglik navbati endi senga tegdi,
 (Sen ham) uzoq qolmaysan, hozirlik ko'rib yurgin.
 Ularga nima manfaat qilgan (foyda bergan) bo'lsa,
 Bugun sen (ham) o'sha (ishlar)ni qil, u dunyoda halovat top.
 Ular o'lar (payti)da nimadan afsuslangan bo'lsalar,
 Sen o'shandan uzoq tur, ezgu(lik)lar ista.
 Bilimli, dono juda yaxshi aytibdi,
 Bilimli so'zini inju, yoqut desa bo'ladi:

O'lugni ko'rugli ma qalmas tirig,
O'lumka anun, tutma qilqing irig.
O'lumug biligli, e qilqi o'sal
Kechar bu tiriglik, o'zung ulgi al.
O'sanib yurig'li, ey arzu quli,
O'lumka basiqma, kelir alg'ali.
Baqa ko'r kechurmish kunungni bu kun,
Tugal bo'ldi tush-teg, saqing'il o'gun.
Qali qildi ersa o'zung edguluk,
Asig' qilding o'zka achu menguluk.
Yava qilding ersa tiriglik qali,
O'kunch birla tun-kun udima, uli.
Tilab bulg'u ermas tiriglik tuchi
Yana yang'i ermas yigitlik kuchi.

* * *

Atangni, anangni o'lum qo'dmadi,
Seni-mu qo'dur, ko'r, yetilsa o'di...

* * *

Elingda biragu kecha qalsa ach
Ani sendin aytur bayat, ko'zni ach.
Senga tegdi emdi bu o'rdu o'run,
Ko'chungni o'zungda uza id burun.
Bu kun munda etma bu qarshi, saray,
Seni qo'dmag'a bu kechar yil, kun, ay.

O'zg'urmishning O'gdulmishga aytganlari

Bu kun anda turmaq senga edgurak,
Yana munda turmaq menga edgurak.
Seningdin bu kun elka asg'i o'kush
Buzulg'a asir bo'lga qarg'ish, so'kush.
Elig qildi elka, ko'r, alging uzun,
Qilur-sa qamug' edgu ating tuzun.
Budun inchka tegdi, etildi eli,
Du'a birla tinmas ra'yyat tili.
Neku ter eshitgil to'sulur kishi,
To'sulur kishi-ul kishida bashi:
Kishilar ara, ko'r, kishi ul bo'lur,
Aningdin kishilar asig'lar bulur.

*O'likni ko'ruvchi ham tirik qolmaydi,
 O'limga hozirlan, fe'lingni dag'al tutma.
 O'limni biluvchi ey fe'li g'ofil,
 Bu tiriklik o'tib ketadi, o'z ulushingni olib qol.
 Beparvo bo'lib yuruvchi orzu quli,
 O'limga bosqin bo'lma, (u) olgani keladi.
 O'tkazgan kun(lar)ingni bu kun (bir qarab qo'y),
 U (kunlaring) butunlay tush kabi bo'ldi, aql bilan o'ylagin.
 Agar o'zing ezgulik qilgan bo'lsang,
 O'zingga manguilik otani [ya'ni Xudoni] foyda qilasan.
 Agar tiriklikni behuda o'tkazgan bo'lsang,
 Afsus bilan tun-u kun uxlama, faryod qil.
 Har doim tiriklikni istab topib bo'lmaydi,
 Yigitlik kuchi yana qaytib kelmaydi.*

* * *

*Otangni, onangni o'lim qo'ymadi,
 Vaqti kelsa seni qo'yadimi, ko'r...*

* * *

*Elingda birorta (kishi) kechasi och qolsa,
 Xudo uni sendan so'raydi [hisobini sendan oladi], ko'zni och.
 Endi bu o'rda, o'rin senga tegdi,
 Ko'chingni o'zingdan oldin, burun jo'nat.
 Bu kun bu yerda qasr, saroy(lar) bezatma,
 Bu o'tuvchi yil, kun, oylar seni (abad) qo'ymaydi.*

O'zg'urmishning O'gdulmishga aytganlari

*Bu kun u yerda turmoqlik sen uchun afzalroq,
 Yana bu yerda turmoqlik men uchun afzalroq.
 Sendan bu kun el uchun manfaat ko'pdir,
 (Bu) manfaat buzilsa, qarg'ish, so'kish bo'ladi.
 Elig qo'lingni elga uzun qildi, ko'r,
 Mutlaq ezgu(liklar) qilayotirsan, oting (ham) yaxshidir.
 Xalq farog'atga yetishdi, eli yashnadi,
 Raiyat tili duo bilan tinmayotir.
 Manfaat keltiradigan kishi nima deydi, eshitgin,
 Manfaat keltiruvchi kishi kishilar boshidir:
 Ko'r, odamlar orasida odam shu bo'ladi(ki),
 Undan odamlar manfaatlari topadi.*

Asig'siz kishilar kishida qo'ri,
Asig'lig' kishi asg'i elka to'lur.

* * *

Bu erdam, bilig ya uqushqa qamug'
Sabab bo'ldi elig, achildi qapug'.
Unittingmu erdi bu edgularig
Yanut qilmag'u-mu, e ko'ngli tirig.
Sen o'g'lan kichig erkan o'ldi atang,
Kishilik bo'lur chin kishi belgusi.
Kishilik qil, ey er, kishi bo'l ulug',
Kishi mundag' urdi kishilik yo'lug'.
Yanutlug' kishi-ul kishi edgusi
Budunda talusi kishi belgusi

* * *

Senga qildi elig qamug' edgulug,
Yanuti keraksiz-mu yandru, kulug.
Kishi ko'rsa, o'gsa seni alqayu,
Ating barsa elda vafalig' teyu.
O'zung buldi ne'mat, qamug' edgulug,
Yadildi ating, elda bo'ldung kulug.
Yarar-mu senga emdi yandru turub,
O'zung yuz evursa, yag'i-teg bo'lub.

«Qutadg'u bilig» O'zbekistonda va boshqa davlatlarda
bir necha marta ko'plab nusxalarda chop etilgan

*Manfaatsiz odamlar odam(lar) orasida zarardir,
Manfaatli odamning manfaati elga tegadi.*

* * *

*Bu fazilatlar, bilim yo zakovat(lar)ning barchasiga
Elig sabab bo'ldi, (sen uchun berk) eshik ochildi.
Bu yaxshi(lik)larni unutanmiding,
Javob qilish [ya'ni qaytarish] lozimasmikan, ey ko'ngli tirik?
Sen kichik bola ekansan, otang o'ldi,
Chin odamning belgisi odamiylik bo'ladi:
Odamiylik qil, ey mard kishi, ulug' (himmat) bo'l,
Odam odamiylik yo'lini shunday asosga qurgan,
Javobli [ya'ni ajrimli] kishi kishi(larning) yaxshisidir,
Xalq orasida sarasi, odam(lar orasida) taniqlisidir.*

* * *

*Elig senga hamma ezgulik(lar)ni qildi,
Qayta javobi keraksizmi, (ey) shuhratli.
(Toki) kishi(lar) ko'rsa(lar), seni olqishlab maqtasa(lar).
El orasida vafoli degan noming tarqalsa.
O'zing ne'mat(lar)ga, hamma ezgu(liklar)ga erishding,
Elda oting yoyildi, shuhratli bo'lding.
Senga yarasharmikan, endi qayta turib,
Dushmandek bo'lib, o'zing (elingdan) yuz o'girsang.*

Savol va topshiriqlar

1. Kuntug'di va Oyto'ldi timsollaridagi o'xshash va farqli jihatlarni aytib bering. Bunda darslikdagi matndan foydalaning.
2. Oyto'ldi nima uchun Kuntug'di xizmatiga kirdi?
3. Davlat va boylikning abadiy emasligi Oyto'ldi tomonidan qanday tushuntirilgan? Matndan o'sha joylarni topib o'qing, so'ng ularni izohlab bering.
4. Oy bilan Davlat orasida qanday o'xshashliklar mavjud? Bundan qanday xulosa chiqarish lozim? Mulohazalaringizni matn asosida tushuntirib bering.
5. O'gdulmishning nomi va xatti-harakatlari orasidagi bog'lanishlarni aniqlang. Ular qanday shakllarda namoyon bo'ladi?

6. Kuntug'di–Oyto'ldi–O'gdulmish uchligida ochiq ko'rinib turadigan o'xshashliklar nimalardan iborat? Tafovutlar-chi?
7. O'zg'urmish timsolining asar sujeti va kompozitsiyasida tutgan mavqeyini belgilang. Adib bu timsol asosida qanday g'oyalarni ilgari surmoqda?
8. «Tanni emas, ruhni boyitish lozim» degan fikrni sharhlashga, izohlashga harakat qiling.
9. Asarda qanday g'oyalar targ'ib qilingan? Bu g'oyalarning ifoda shakli haqida gapirib bering.
10. Bu g'oyalarning zamonamiz uchun qanday ahamiyati bor?
11. Masnaviylar tarkibida to'rtliklar ham uchraydi. Ularning mavzulari haqida nimalarni ayta olasiz?
12. To'rtliklarning o'zidan oldingi baytlar bilan mazmunan aloqadorligini kuzating. Bu haqdagi mulohazalaringizni ayting.
13. O'zingiz mustaqil ravishda bitta to'rtlikni tahlil qiling, uning badiiyatini aniqlang.
14. Bir yerda qo'nim topmaydigan narsalar haqidagi misralarni toping. Ularni o'qing, ma'nosini izohlang.
15. «Qutadg'u bilig» asaridagi asosiy qahramonlar qanday ramziy ma'nolarni bildiradi?
16. Asar qahramonlarining lug'aviy hamda ramziy ma'nolari orasida qanday bog'lanish bor?

«QUTADG'U BILIG» DOSTONI HAQIDA

«Qutadg'u bilig» – qut (saodat, baxt) keltiruvchi bilim demakdir. Bu asarning maydonga kelishi nihoyatda kuchli hayotiy zarurat va ma'naviy ehtiyoj bilan bog'liq. Ijtimoiy-siyosiy maydonda arablar hukmronligining yemirilishi va mahalliy mustaqil davlatlarning qaror topishi uning ma'naviy asoslarining ham yangilanishi va mustahkamligini taqozo etar edi. U o'sha paytdagi Qoraxoniylar davlatining falsafiy-axloqiy yo'riqnomasi sifatida paydo bo'lgan. Adib asarida turkiy xalqning badiiy-estetik tafakkurining kuchi va qudratini ko'rsatib bera olgan.

Asar voqealari unchalik murakkab emas. Ular ramziy qahramonlarning hayotiy faoliyati va ularning o'zaro suhbatlari asosiga qurilgan.

Siz yuqorida dostonidan olingan parchalar bilan tanishdingiz. Ulardan ma'lum bo'ldiki, Kuntug'di degan podsho o'z adolati, qonun ustuvorligi, yurt osoyishtaligi, farovonlikni ta'minlagani bilan shuhrat qozonadi. Oyto'ldi degan yana bir donishmand yigit bu ovozalarni eshitib, elig huzuriga xizmat uchun keladi. Ular birgalikda mamlakatni boshqarib, budun — xalqni idora qila boshlashadi.

Mamlakatning daxlsizligi, uning ravnaqi faqat budun bilandir. Xalqning qanday bo'lishi mamlakat boshlig'iga to'la bog'liqdir. «Qutadg'u bilig»da mamlakat boshlig'i — hukmdor «elig» yoki «bek» deb yuritiladi.

Alohida ta'kidlash joizki, qadimgi turklarda vatan tushunchasi shu vatanga mansub xalq bilan birga tasavvur etilgan. Ushbu tushuncha «el» so'zi bilan ifodalanadi. Bu so'z faqat xalqni emas, balki mamlakat, o'lka, davlat (saltanat), yurt tushunchalarini ham ifodalaydi. Uning «kun» so'zi bilan birga kelishi «el-u xalq», «yurt», «mamlakat», «vatan» tushunchalariga teng keladi.

Asarda to'rtta yetakchi qahramon bor:

Kuntug'di — elig (hukmdor) — Adolat timsoli.

Oyto'ldi — vazir — Davlat timsoli.

O'gdulmish — vazirning o'g'li (otasining vafotidan keyin vazir) — Aql timsoli.

O'zg'urmish — Oyto'ldining uzoq qarindoshi, zohid — Qanoat (ofiyat) timsoli. Ularning har biri ramziy tarzda adolat, davlat, aql va ofiyat (qanoat)ni aks ettiradi. Ayni paytda asarda ular muayyan lavozim egasi sifatida ko'rinadi.

Asar qahramonlarning o'zaro suhbatlari asosiga qurilgan. Yusuf Xos Hojib tasvirida Kuntug'di «qilmishlari to'g'ri, fe'l-u raftori rost, tili chin, yetuk, ko'zi va ko'ngli boy, bilimli, zakovatli, hushyor, yomonlarga misli bir olov edi».

Oyto'ldi — vazir, ayni paytda Davlat ramzi. Uning fe'l-atvorida barcha ezgu xislatlar mujassam. Shunga qaramay, davlat alohida e'tiborni ham talab qildi. Yusuf Xos Hojib bunday mulohazalarni o'z qahramonlarini so'zlatish orqali ko'rsatib beradi.

Oyto'ldining ham, Kuntug'dining ham o'z tabiatlarini, asl mohiyatini ramziy detal va xatti-harakatlar yordamida ko'rsatib berishi yuqoridagi matnlardan ayonlashdi.

To'p, kiyik, qilich, zahar solingan idish, shakar, Oy va Quyosh sayyorasining harakatlanish jarayonlari mana shu ramziylik uchun asos vazifasini bajargan.

Kuntug'diga adolat ramzining berilishi tasodifiy emas. Adib bu bilan davlat tepasida Adolat, odil hukmdor va adolatli qonun-qoidalar turishi kerak, degan aqidani aks ettiradi.

Kuntug'di degan nom ham o'rinlidir. Chunki Kun — Quyosh hammaga bir xil yorug'lik beradi. Hammani birdek isitadi. Uning uchun katta-kichik, boy-kambag'alning farqi yo'q. Adolatning qarshisidagi eng yaramas illatlar: qonunni buzish, yolg'onchilik, suqlik, zo'ravonlik, uyatsizlik, andisha-sizlik, ish ustida g'azabkor bo'lish, boshqalarga naf bermaslik, badmastlik, egri qo'llikdir. Uning nazarida, haqiqiy inson barcha xalqqa faqat yaxshilik qiladi, uning evaziga yana kishilardan mukofot kutmaydi.

Kuntug'di ezgu kishi hech qachon o'z tabiatini o'zgartirmaydi, chunki yaxshi qiliq oq sut bilan kirsar, o'lim kelib tutmaguncha o'z tarzini buzmaydi, deb uqtiradi.

Oyto'ldi butun umrini el-yurt ishiga, mamlakat ravnaqiga, yurtida tinchlik, osoyishtalik va farovonlikni yuksaltirishga sarflaydi. Ammo voqealar davomida vafot etadi. Aslida, bu davlatning bebaqoligiga ishoradir.

Davlatga Oyto'ldi degan nomning berilishi ham ramziy-majoziy ishoralarga boy. Ular yuqoridagi matnlar mazmuniga singdirilgan. (O'sha o'rinlarni yana bir marta qayta o'qib ko'ring).

O'gdulmish — asardagi eng faol qahramon. U — Oyto'ldining o'g'li. O'gdulmish so'zining ma'nosi o'g' bilan bog'liq. U *aql*, *aql-idrok* ma'nosiga ega. O'gdulmish «aql bilan ziyonatlangan» demakdir.

Elig bilan savol-javoblarda O'gdulmish turli-tuman kasb-hunar, amal-martaba egalarining fazilatlarini haqida gapiradi. Uning bek, vazir, elchi, kotib, xazinachi va boshqalar haqidagi fikrlari hayotiyligi, pand-u o'gitlarga boyligi bilan ajralib turadi.

Yusuf Xos Hojib «Davlat Adolat va Aql bilan boshqarilmogʻi kerak» degan fikrni ramziy shaklda ifodalagan.

Oʻgdulmish va Oʻzgʻurmishning savol-javoblari baʼzan keskin munozara darajasiga yetadi. Oʻgdulmish shunda ham bosiqlik qiladi, aql bilan fikr yuritadi, natijada Oʻzgʻurmishni oʻz gʻoyalariga ishontira oladi. Uning fikricha:

Xudo berdi qulga ikki koʻz, quloq,
Ular bilan dunyo, oxiratga boq.

Ushlash uchun berdi yana ikki qoʻl,
Biri dunyo, biri oxiratga yoʻl.

Ikki oyoq berdi yana yurishga,
Biri u yon, biri bunda turishga.

Bugina emas, dunyoviy ishlarning barchasi hayotiy zarurat ekanligini ham u tinmay uqtiradi. Shu maqsadda dehqon, savdogar, chorvador, hunarmand, kambagʻallar, oila, bola-chaqa, ularning tarbiyasi haqida ham gapiradi, tushuntiradi.

U oʻz maqsadi yoʻlida ogʻishmay harakat qiladigan, sabot va matonatli inson. U oʻz ishini chala qoldirib, yarim yoʻldan qaytadiganlar toifasidan emas. Aslida, Oʻzgʻurmish eʼtiroflarining asosida ham mana shu xislatlar turadi.

Oʻzgʻurmish soʻzining maʼnosi «hushyor qiluvchi», «sergaklantiruvchi» degani. Uning zohid qiyofasida koʻrinishida shu maʼnoga uygʻunlik bor. U behuda ishlar bilan band boʻlish, har xil mayda-chuyda orzu-havaslariga ovunib umrini behuda oʻtkazib yuborishdan ogohlantiradi. Mudrab borayotgan tuygʻularni sergaklantiradi. Dunyoda faqat davlat yoki aql bilan bitirib boʻlmaydigan ishlar ham borligidan, inson koʻnglida nozik tuygʻular mavjlanib turishidan xabar beradi, shu tuygʻularga beparvo boʻlmaslikka undaydi, umrni behuda oʻtkazmaslik uchun hushyorlikka chaqiradi.

Oʻzgʻurmish — mushohadali, qatʼiy fikrli inson. U Eligning shaharga kelish haqidagi taklifini rad etadi. Garchi bu taklif uch marta takrorlansa-da, oʻz fikrini oʻzgartirmay-

di. Faqat O'g'dulmishning oqilona tushuntirishlaridan so'ng, ziyorat maqsadidagina Elig huzuriga boradi. O'zg'urmish nazarida:

Juda aziz, axir tiriklik kuni,
Bekor ishga sarflab bo'lmagay uni.

O'zg'urmish — taqvodor kishi. U din va diyonatni hamma narsadan ustun ko'radi. Uning uchun yaxshi kiyim, taniq taom, har xil o'yin-kulgilar ketidan borish umrni shamolga berish bilan barobardir. Uning fikricha, inson o'z qalbini boyitishi, vujudini har xil illatlardan forig' qilishi kerak. Buning yo'li esa ma'rifatdir. Fikrining isboti uchun u O'gdulmishga shunday deydi:

«Sen taniq taomlarni, men esa oddiy arpa oshni yeymiz. Uxlab tursak, ikkimiz ham och qolamiz. Shunday ekan, bunday ovqatlarga ruju qo'yishning nafi yo'q. Sen kimxoblarga o'ralib yurasan, men esa dag'al yungdan tikilgan to'n bilan kifoyalanaman. Ertaga o'lim kelsa, ikkimiz ham yalang'och ketamiz-ku!» Demak, tanni emas, ruhni boyitish lozim.

«Qutadg'u bilig» badiiyatning yuksak namunasi hamdir. Unda shoir fikri go'zal obrazlar, hayotiy o'xshatish va lo'nda istioralar, ta'sirchan tamsillar hamda mo'jaz ramzlar bilan ziynatlangan. Yusuf Xos Hojib so'z qudratini, ona tilining ichki imkoniyatlarini nozik darajada his etadi. Uning o'zi «men turkcha so'zlarni yovvoyi tog' kiyigi singari deb bildim, shunga qaramay, ularni avaylab-asrab qo'lga o'rgatdim», — deb yozadi.

Shoirning obrazlar tizimi XI asrdagi turkiy adabiyotning umumiy holati haqida ham, bu adabiyotning an'analari to'g'risida ham yorqin tasavvur bera oladi.

Yoy obrazi adabiyotimiz tarixida eng ko'p qo'llangan obrazlardan biridir. Mumtoz adabiyotimizda (adabiy an'analar natijasi sifatida) uning ko'proq arab alifbosidagi shu nomli harf bilan bog'langanini ko'ramiz. Qiyinchilikka duch kelgan qahramon, ma'shuqa ishqida o'rtanayotgan oshiq ko'pincha qaddini *yo* yoxud *dol* qiladi. Ularning yoy-kamon bilan aloqasi nisbatan kam kuzatiladi. «Qutadg'u bilig»dagi yoy

obrazi esa «Devonu lugʻot at-turk» hamda qadimgi yozma manbalardagi, shuningdek, xalq ogʻzaki ijodidagi kamon bilan bogʻlanib ketadi.

Boʻdum erdi oʻqteg, koʻngul erdi ya,
Koʻngul qilgʻu oʻqteg, boʻdum boʻldi ya.

Mazmuni:

*Qaddim oʻqteg (toʻgʻri), koʻnglim esa yoy (dek shay) edi,
Koʻngil orzulari hanuz oʻqdek, (lekin) qaddim yoy boʻldi.*

Shoir bu yerda yoshlikni, kuch-shijoatli davrni qad misolida oʻqqa, koʻngilni esa yoyga tashbeh beradi, ammo yigitlik qarilik bilan oʻrin almashgach, keksa dil orzulari hamon ilgariqiday joʻshqinligini, biroq bu orzu-istaklarni amalga oshirish mushkullashganini obrazli tarzda ifodalamoqda. Qadning yoyga oʻxshatilishi zahirida qahramonning mashaqqatli hayot girdobida qolganiga ishora yotadi. Yana shunisi diqqatga sazovorki, adib qoʻllagan bu tashbeh keyinchalik turkiy adabiyotda, jumladan, oʻzbek adabiyotida ham anʼanaviy obrazga aylanib qoldi. Yuzni oyga, tiriklik (hayot)ni rabotga, yigitlikni argʻumoqqa, bilimni kimyoga, soʻzni zahar yo shakarga, koʻngilni dengizga, shishaga, bilimni mashʼalga, zolim amaldorlarni boʻriga, xalqni qoʻyga va bekni qoʻychivonga oʻxshatish ham ana shunday yozma adabiyotda anʼanaga aylangan obrazlar silsilasiga mansub.

Ijodkorning har bir obrazi oʻziga xos «yuk» koʻtarib turadi. Ular shoirning badiiy maqsadiga sanʼatkorona boʻysundirilgan:

Kur arslonga oʻxshar bu beklar oʻzi,
Bushursa kesar bosh, e bilgi yaruq.

Mazmuni:

*Beklar — bu jurʼatli arslonga oʻxshaydi,
Gʻazabga kirsa bosh kesadi, ey ravshan fikrli.*

Koʻrinib turganiday, bu yerda beklar dastlab dovyurak arslonga oʻxshatilsa-da, ularning asl qiyofasi keyingi mis-

rada fosh etiladi. Bu toifaning «bosh kesish»i ochiqdan ochiq ko'rsatib o'tiladi. Demak, bu yerda arslonning jur'ati, dovyurakligi emas, balki uning vahshiyliги, yovuzligi e'tiborga olingan.

Shoir zulmni yonib turgan o'tga, adolatni esa oqib turgan suvga o'xshatadi: biri yaqinlashsa hamma narsani kuydirib yo'qqa chiqaradi, boshqa birining oqishidan esa anvoyi ne'matlar unadi.

Shoir tashbehlari o'zining ta'sirchan ifodasi bilan ajralib turadi:

Til arslon turur, ko'r, eshikda yatur,
Aya evlug, arsiq boshingni yeyur.

Mazmuni:

*Til hovlida (ya'ni qafasda) yotgan arslon kabidir,
Ey, qafasdagi (makkor) vahshiy boshingni yeydi.*

Ushbu o'xshatish o'zining yuksak ta'sirchanligi bilan e'tiborlidir. Shoir tilni arslonga o'xshatish bilan tinglovchi kitobxonni katta bir xavfdan — yomon va behuda so'zlarni so'zlashdan mutafakkirona ogohlantiradi.

Ayrim o'xshatishlar bir emas, balki bir necha obrazlarni yoritishda ham qo'llanishi mumkin. Masalan, *yilqi* (hayvon) obrazi *nodon odam*, *bilimsiz kishi*, *zakovatsiz shaxs*, *ochko'z inson* va umuman yomon xulqli, yaramas odatli kishiga nisbatan qo'llanadi. *Bo'ri* obrazining esa *lashkarboshi*, *yov-dushman*, *mard*, *er*, *o'limga* nisbatan qo'llanganini ko'rish mumkin. Lekin ularning hammasida bo'ri obrazi ayni bir ma'noda kelmaydi.

Lashkarboshining bo'riga o'xshatilishida uning dushmanga ayovsiz va katta kuch bilan dahshat solishi nazarda tutilgan bo'lsa, saroy amaldorining bo'riga qiyoslanishida ularning ochofat va johilligi ta'kidlangan. Dushmanning bo'riga o'xshatilishidan maqsad uning tajovuzkorligiga, bosqinchiligiga diqqatni tortishdir. O'limning bo'riga o'xshatilishi esa har

ikkisining ham yaxshi-yomonning farqiga bormasligi asosida vujudga kelgan.

Bir obrazga turli o'xshatishlarni keltirib izohlash ham «Qutadg'u bilig» badiiyatiga xos xususiyatdir.

Masalan, kishining **yuzi** *suyak*, *oy*, *osh*, *arg'uvon*, *bo'zga* o'xshatiladi. Suyak or-nomussiz kishiga nisbatan qo'llanadi-ki, bu bilan shoir uning hech kimga keraksizligi, tashlandiq narsa barobaridagi shaxs ekanini uqtiradi. *Oy* esa Sharq adabiyotida yuz go'zalligining (umuman, go'zallikning ham) ramzidir. Yuzning *oshga* o'xshatilishi kishi tashqi ko'rinishining yoqimlilikiga ishora. *Arg'uvon* — qizil yuz timsoli. Qizil yuz esa go'zallikning o'ziga xos «o'lchov birligi»dir. Bo'z qo'rqib ketgan yoxud noqulay ahvolda qolgan odam yuzining belgisi sifatida keladi.

Bu hodisani lashkarboshiga nisbatan qo'llangan tashbehlar silsilasida ham ko'rish mumkin. Ularda lashkarboshining kuchliligi, yovga dahshat solishi *arslonga*, doimiy hushyorligi *zag'izg'onga*, baquvvatligi *qoplonga*, hujumkorligi va dushmanga hamlasi *to'ng'izga*, mardonavorligi *bo'riga*, jang taktikasidagi mohirligi, hiyla va tadbirkorligi *tulkiga*, shiddati *ayiqqa*, qasoskorligi *qo'tos* va *tuya erkagiga*, tunlari hushyor va bedorligi *ukki* — *boyog'liga* o'xshatiladi. Umuman, bir predmetni tasvirlashda rang-barang o'xshatishlarni qo'llash mazkur predmetning turli qirralarini yoritishga, ularni bo'rttirib ko'rsatishga xizmat qiladi.

O'xshatishlarda turkiy xalqlarning hayot tarzi, ayniqsa, dehqonchilik va chorvachilik bilan bog'liq hayotiy lavhalar ko'p uchraydi.

It, *qo'zi*, *bo'ri*, *qo'y*, *zag'izg'on*, *quzg'un*, *qo'tos*, *qizil tulki* kabi hayvonlar, *chim o'sadigan yer*, *quruq qum*, *o't* (olov), *bahorgi o't*, *rabot*, *yozilgan tuzoq*, *arg'umoq*, *kishan*, *tushov*, *dala*, *sahro* kabi predmetlar, *to'zon*, *yel*, *tubi* (bo'ron) kabi hodisalar bilan bog'liq o'xshatishlar shular jumlasidan.

Bularning hammasi shuni ko'rsatadiki, «Qutadg'u bilig» — turkiy tildagi dastlabki yirik yozma badiiy doston, o'zida

turkiy xalqlar ogʻzaki ijodi anʼanalarining juda kuchli taʼsirini saqlagan.

Oʻgdulmishning Oʻzgʻurmish huzuridan qaytib kelganidan soʻng elig tilida quyidagi bayt ham uchraydi:

Koʻni soʻz irig ul kim aymish, temish,
Angar toʻrqu idtim, tikan choʻgʻlamish.

Mazmuni:

Kim aytsa, desa (ham) toʻgʻri soʻz dagʻaldir, (yaʼni keskin boʻladi). Unga ipak gazmol yubordim, u esa tikan tugib yuboribdi.

Maʼlumki, elig Oʻzgʻurmishni oʻz huzuriga chorlagan, Oʻzgʻurmish esa zohidlik yoʻlini tutganini pesh qilib, bu taklifni rad etgan edi. Bu yerdagi istiora mazkur holatni ixcham holda ifodalashning goʻzal va ohorli yoʻlidir. Buning ustiga shoir ushbu holatni oʻta taʼsirchan tarzda ifodalay bilgan, chunki «taklifimni qabul qilmading» qabilidagi ifoda kitobxon hissiyotiga chuqur taʼsir koʻrsata olmaydi. «Ipak gazmolni olib, uning oʻrniga tikan joʻnatish» esa obrazlilikni yuzaga keltiradi. Bu yerdagi ipak gazmol — taklif; tikan — rad etishdir.

«Qutadgʻu bilig» istioralari, ayniqsa, tabiat tasviriga bagʻishlangan oʻrinlarda koʻplab uchraydi. Shoir ayni payt yoki manzarani takroran chizganida ham bir xil istioralarni istifoda etishdan chegaralanadi. Tun bir oʻrinda *qora yuz bogʻi* istiorasi bilan ifodalansa, boshqa oʻrinlarda *zangi yuzi, sevuglar qoshi, qora soch boʻdugʻi, qora koʻylak, zogʻ rangi, habash qirtishi* (qiyofasi), *tul toʻni, qunduz terisi* istioralari orqali tasvirlangan.

Quyoshning istioraviy ifodasi *rumiy qizidir*. Shuningdek, u *sata* (marjon), *sata qalqoni* (marjon shodasi), *yorugʻ yuz, sara qiz yuzi* istioralari bilan ham ifodalangan. Tong manzarasi bilan bogʻliq oʻrinlarda, eng muhimi, qahramonlar tasvirida ham istioralarning mana shunday rang-barangligi kuzatiladi. Bularning barchasi Yusuf Xos Hojibning badiiy tasvirdagi yuksak mahoratidan dalolatdir. (Matn namunalari Q. Karimov nashridan olindi)

Savol va topshiriqlar

1. Shoir nima uchun turkcha soʻzni togʻ kiyigiga oʻxshatadi? Sababini izohlang.
2. Yusuf Xos Hojib beklarni ham, tilni ham arslonga oʻxshatadi? Nima uchun?
3. Asarda xalq ogʻzaki ijodining taʼsiri qaysi qirralarda yorqinroq koʻrinadi?
4. «Qutadgʻu bilig»da komil inson gʻoyasi qanday hal etilgan? Misollar bilan tushuntiring.
5. Yusuf Xos Hojib qoʻllagan sheʼr sanʼatlarini aniqlang. Ular bajarayotgan vazifalarni izohlang.
6. «Qutadgʻu bilig» qahramonlarining oʻzaro murojaatlarida qoʻllangan undalmalarni toping. Ularni nutq odobi nuqtayi nazaridan baholashga harakat qiling.
7. «Qutadgʻu bilig» va «Devonu lugʻot at-turk» asarlari tilida qanday oʻxshash va farqli jihatlarni sezdingiz? Bu haqda oʻrtoqlaringiz bilan oʻzaro fikr almashing.
8. «Qutadgʻu bilig» va «Devonu lugʻot at-turk»dagi sheʼriy parchalarning vazn va qofiya xususiyatlari haqida fikr almashing.
9. Asarning ona tilimiz tarixi, mavqeyi va ravnaqidagi ahamiyati haqida fikr yuriting.
10. Asarning bugungi jamiyatimiz, adabiyot tarixida tutgan oʻrni va ahamiyati haqida gapirib bering.
11. Asardagi oʻzingizga yoqqan parchalardan oʻn baytini yod oling.
12. «Yusuf Xos Hojib — donishmand adib» mavzusida ijodiy ish tayyorlang.

O‘ZBEK MUMTOZ ADABIYOTI

Nosiruddin Rabg‘uziy

(XIII asr ikkinchi yarmi – XIV asr boshlari)

Rabg‘uziy turkiy yozma adabiyot tarixida alohida mavqe qozongan adibdir. Uning asl ismi Nosiruddin bo‘lib, Xorazmning Raboti O‘g‘uz degan joyida tug‘ilgan. Adib «Qisasi Rabg‘uziy» (hijriy 710, milodiy 1309–1310-yillar) asarining muqaddimasida otasi Burhoniddinning O‘g‘uz Rabotining qozisi bo‘lganligini aytib o‘tadi. Asardagi: «... bu kitobni tuzgan, toat yo‘lida tizgan, ma’siyat (shariatga xilof tarzda ish tutish, gunoh) yobonin kezgan, oz ozuqlug‘, ko‘p yozuqlug‘ Rabot o‘g‘uzining qozisi Burhon o‘g‘li Nosiruddin...», – deyilgan qaydlar buning dalilidir.

Asar Nosiruddin To‘qbo‘g‘aning topshirig‘i asosida yozilgan. Muallif uni «... yigitlar arig‘i (poki), ulug‘ otlig‘, qutlug‘ zotlig‘, ezgu xulqlig‘, islom yorig‘liq, mo‘g‘ul sanilig‘, musulmon dinlig‘, odamiylar inonchi, mo‘minlar quvonchi, himmati adiz (yuksak), aqli tengiz beg» deb ta’riflaydi.

Nosiruddin To‘qbo‘g‘abekka bag‘ishlangan she’riy madhiyada uning «ortug‘ yaroqlig‘ siyrati», «arslon mengizlik savlati», «ko‘rklug sifatlig‘ surati», «tuz so‘zlayur so‘zni uqa» singari sifatleri keltiriladi.

Rabg‘uziy yirik shoir va adib bo‘lishiga qaramasdan, uning boshqa asarlari haqida ma’lumotlar mavjud emas.

QISASI RABGʻUZIY

(Asardan parchalar)

Uzum hikoyati

Hikoyat kelturubdurlarki, shaytoni malʼun uzumni urugʻini oʻgʻirladi. Hech vajh bila topolmadilar. Hamma hayvonlardan soʻrdilar. Hech qaysisi bilmadi, oxiri shaytonni tuttilar.

Shayton aydi: «Uzumgʻa uch marta suv quymoqni mangʻa bersangiz, topib beray», — dedi. Nuh alayhissalom qabul qildilar. Uzumni urugʻini topib berdi. Vaqtiki kemadin chiqdilar, barcha urugʻini ektilar, uzumni uch suvini shaytoni layin sugʻordi: avval tulkini qoni birla, andin sherni qoni birla, andin toʻngʻizni qoni birla sugʻordi. Aning bergan suvidin chogʻir¹ boʻldi, har kim chogʻir ichsa, avval tulki boʻlub, koʻrmagan kishi birla doʻstluq ogʻoz qilur. Andin mast boʻlgʻonda yoʻlbarsdek boʻlur, himmati joʻsh boʻlub, har kimga bir nimarsa berur. Andin mastroq boʻlsa toʻngʻizdek yuraklik boʻlub, hech ishdin qoʻrqmas, har qism yomon ishlar sodir boʻlur, shayton bergan suvlar feʼlidur.

Andin soʻng, Nuh alayhissalom ikki marta suv berdilar, biri behishti zanjabildin erdi, andin shinni paydo boʻldi. Biri salsabildin, andin sirka paydo boʻldi... Bu nimarsalar har uyda boʻlsa, uydin hargiz farishta kam boʻlmas, deydurlar.

Yilon va qarlugʻoch hikoyati

Hikoyatda kelturubdurlarki, kemani ichida uch nimarsa yoʻq erdi: biri mushuk, biri sichqon, biri qoʻngʻiz. Bu uch nimarsa kemada paydo boʻldi... Sichqon qochib yurib kemani teshdi, suv chiqqa boshladi, kema toʻlib keladur, hammalaridin hush ketti... Munojot qildilar, xitob keldiki, bu sichqon ishidur. Yoʻlbarsni peshonasini silagil deb. Ani peshonasini siladilar, burnidin mushuk tushdi, sichqonni tutib yedi. Andin soʻng, Nuh alayhissalom aydilar: — Bir kimarsa boʻlgʻaymu, kemani teshigini topib berkitgʻay?

¹ Chogʻir — may, sharob, kishini sarxush qiladigan ichimlik.

Yilon aydi:

– Agar ushbu xizmatni bajo keltursam, nima berursiz?

Nuh alayhissalom aydilar:

– Nima tilasang, berurman.

Yilon aydi:

– Nimani go'shti shirin bo'lsa, shuni bersangiz.

Nuh alayhissalom qabul qildilar.

Yilon kirib izlab, teshikni topib, halqa bo'lib yotti, suv to'xtadi, kirgan suvni sochib ado qildilar. Teshikni mo'm birla berkitib xotirjam bo'ldilar. Vaqtiki, kemaga kirdilar... Kema ravon bo'ldi... Olti oy suvni ichida yurdilar...

Vaqtiki, kemadin chiqdilar. Yilon keldiki:

– Yo Nuh, manga qilg'on va'dangizni bering, – dedi. Nuh alayhissalom oruni¹ buyurdilar, borib har nimarsani go'shtini totg'il, qaysi nimarsani go'shti shirin bo'lsa, yilong'a berayluk.

Ul borib, odamni go'shtidan totlig' go'sht yo'q ekan, deb kelur erdi. Qarlug'och borib so'rdiki:

– Nimani go'shti totlig' ekan?

Oru aydi:

– Odamning go'shtidin totlig' go'sht yo'q ekan.

Qarlug'och aydi:

– Ey birodar, tilingni chiqorg'il, man totib boqay, – dedi. Tilini chiqorg'on hamon uzub oldi. Oru gung bo'lib, g'ingishlab bordi. Qarlug'och ham orqasidin kelib turdi. Harchand so'z so'rsalar, g'ingshib Qarlug'ochga qaraydur.

Qarlug'och aydiki:

– Biyobonda manga uchrab: «Baqani go'shtidin totlig' nimarsa yo'q ekan», – deb holo kech kelganiga so'zlayolmas.

Nuh alayhissalom yilonga baqani buyurdilar. Ul zamondin bu zamong'acha yilon topsa baqani yer, bo'lmasa tuproq yer. Yilon bildiki, Qarlug'och odam farzandiga yaxshilik qildi. Oru manga bo'lishdi deb, yilon Qarlug'ochg'a dushman bo'ldi deb, yilon Qarlug'ochg'a dushman bo'ldi.

Ul sababdin Qarlug'och odam farzandi birla bir uyda debdur.

¹ Oru – ari.

«Nuh to'foni qissasi»ga ishlangan miniatyura

Sulaymonning qarinchg'a¹ bilan so'zlashgani

Bir kun Sulaymon taxt uzasida lashkar birla havoda borur erdilar. Yer yuzida bir qarinchg'a paydo bo'lub faryod qilurki: — Maning amr-u tobeimdagi qarinchg'aki, bordursan, qochgil, yerning tagiga kir, nobud bo'lursan, charoki, Hazrat Sulaymonning lashkarlari o'tadur. Poymol bo'lmagil, deydur. Sulaymon bu ovozni eshitib, havodin yerga tushdilar. Ersa bir oq qarinchg'a kelib salom qildi... Javob berib:

— Oting nima? — deb so'rdilar.

Qarinchg'a:

— Otim Manzara, — dedi.

— Qarinchg'alarni na uchun qochirding? — dedilar.

Manzara aydi:

— Siz hammaga podshohdursiz, man ham o'z jismimga podshohdurman. Manga ... qirq tabaqa yer beribdur. Har tabaqada qirq ming furqa, har furqada qirq ming muakkirlari bordur. Hammasining podshohi mandurman. Sizning lashkar-ingiz orasida poymol bo'lsa, uboli manga bo'lur, — dedi.

Sulaymon aydilar:

— Hammasini qochirib, o'zing na uchun qochmading?

Manzara aydi:

— Man alarning kattasidurman. Ulug'lar, raiyasiga base mehribon bo'lur. Balog'a ulug'lar o'zlarini ro'baro' qilib, kichiklarni xalos qilsa yaxshidur.

Sulaymon aydilar:

— Mundog' nasihatni qaydin ta'lim olding?

Aydiki:

— Hamma ilm o'zumdudur deb xayol qilurmusiz? Bizga ham sizga buyurg'on ilmdin berilibdur. Agar ruxsat bo'lsa, sizdin bir necha masala so'rsam, — dedi.

Sulaymon aydilar:

— Harna savoling bo'lsa so'rg'il.

Manzara aydiki:

— Haq taolodan nima talab qildingiz?

Sulaymon aydilar:

— Bir mulk tiladimki, andog' mulk hech kimga berilmish yo'q.

¹ Qarinchg'a — chumoli, mo'rcha.

Qarinchg'a aydiki:

— Baxil ekansiz. Ma'lum bo'ldiki, mandin o'zga aslo podshoh bo'lmasin debsiz. Agar yuz hissa sizning davlat-ingizni ming kishiga bersa, Xudo taoloning xazinasini kam bo'lmas. Shuncha tilagoningizcha nima berdi?

Aydilar:

— Shamolni musaxxar qilib berdi. Muncha hashamat va saltanat lashkarimni taxt-baxtlarim birla ko'tarib yurur — dedilar.

Manzara aydi:

— Ey Sulaymon, aning ma'nisi olam yeldek o'tar. Aning borcha ishi behudadur. Yelning vujudi bo'lmas, hamma ishlari foniydur. Ani minguncha ma'rifat markabini minganingizda erdi, ko'z yumub ochg'uncha Arshi a'loga borur erdingiz. Andin yana nima berdi?

Aydilar:

— Bu uzukni berdi. Hamma olamning bandi shu uzukdadur...

Aydiki:

— Ey Sulaymon, Mag'ribdan Mashriqgacha tamom olamni musaxxar qilib beribdur. Aning bahosi o'zining nazdida bir parcha tosh ekan, bas, andog' bo'lsa, anga tamanno qilg'udek ish ermas.

Sulaymon aydilar:

— Ey Manzara, muncha aql va donishni qaydin bilding?

Manzara aydi:

— Hamma bildirguchi Haqdur.

Aydilar:

— Mundin o'zga nima bilursan?

Manzara aydi:

— Qorong'u kechalarda sizga mute bo'lg'on xalqning holdan xabardormusiz?

— Yo'q, — dedilar.

Aydi:

— Man bu zaif holim birla har kecha uxlamay, hamma lashkarimning atrofini aylanib, agar ag'riqi bo'lsa, borib ko'rub sihatligiga muhojot qilurman...

Hazrat Sulaymon bu so'zlarni eshitib aydilar:

— Ilohi, man o'zumni dono bilib yurur erdim. Maning bilganim bu qarinchg'aning oldida hech nimarsa ekan, — deb tavba qildilar.

«QISASI RABG'UZIY» ASARI HAQIDA

Rabg'uziyning asari turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan. U payg'ambarlar haqidagi qissalardan iborat.

«Qisasi Rabg'uziy» o'zbek nasrining eng qadimiy namunalaridan biridir. Unda XIII asr oxiri XIV asr boshlarida o'zbek adabiyotining bir qator o'ziga xos xususiyatlari juda yorqin namoyon bo'lgan.

Payg'ambarlar haqidagi qissalar Rabg'uziyning olam va odam haqidagi qarashlarini badiiy jihatdan ifodalash uchun vosita bo'lgan. Ularda adib olamning yaratilishi, tabiat va jamiyat hodisalari, insoniy munosabatlar borasida fikr yuritadi.

Qissalar asosini tarixiy voqealar tashkil etadi. Ular o'z ildizlari bilan «Qur'on» va «Hadis»larga, tarixiy manbalarga, xalq og'zaki ijodiga borib taqaladi. Ammo ular birinchi navbatda Rabg'uziy badiiy tafakkurining mevalaridir.

Mavzu doirasiga ko'ra asar qissalari juda rang-barang. Olamdagi butun mavjudot egasi bo'lgan Ollohni ulug'lash, payg'ambarlar hayotiga doir lavhalarni keltirish, ota-ona va farzand munosabatlari, sevgi va sadoqat, vatan va vatanparvarlik, erk va adolat, do'stlik va hamjihatlik, urush va tinchlik shular jumlasidandir.

Qissalarning ko'pi qahramon haqidagi muayyan xabar va she'riy madh bilan boshlanadi, shundan so'ng qissaning asosiy voqealariga o'tiladi. Ba'zi qissalar ichida yana mustaqil hikoyat, rivoyat va naqlar ham keltirilgan. Yusuf qissasida bir necha hikoyat, latifa, bayt, g'azal va boshqa janr namunalari uchraydi. Ammo, ular asarda olg'a surilgan asosiy g'oyaviy-badiiy maqsad bilan yaxlitlikni tashkil etadi. Misol sifatida «Dovud haqida»gi qissa bilan tanishish mumkin.

Qissa Dovudning ta'rifi bilan boshlanadi. So'ng she'riy tavsif beriladi. Undan keyin Dovud payg'ambar haqidagi umumiy tasavvurlar bayon etiladi:

«Dovud yalavoch (paygʻambar) bani Isroildan erdi. Oʻn qarindosh erdilar. Otarari Isʻhoq otligʻ Dovud qamugʻidin (barchasidan) kichik erdi. Tun-kun yigʻlayur erdi ibodat ichinda».

Koʻrinib turganidek, Rabgʻuziy nasrda nihoyatda sodda, loʻnda, tushunarli va taʻsirchan ifodalarni topa olgan. Shuning uchun ham bu asar asrlar davomida qoʻldan tushmay kelgan.

Dovud bilan bogʻliq hikoyatlarda adib adolat va zulm, hunar egalari, ota-ona va farzandlar munosabati singari mavzularga asosiy eʼtiborni qaratgan. «Aytmişlar, Dovud yalavoch tunla oʻzin belgusiz qilib raʼiyatlardan soʻrar erdikim, podshoh sizing birla netag muomala qilur? Aytur erdilar: yavloq (juda) odil turur».

Bir kecha andogʻ soʻzlayurda Mavlo taolo bir farishtani izdi (joʻnatdi) bir qurtqa (kampir) surati uza. Andin soʻradi: «Podshohingiz netak turur, ontasi (shunisi) bor, kishilar molin yeyur».

Dovud duo qildi: «Iziyo (egam-ey), manga bir hirfa (hunar) oʻrgatgil. Aning birla *qazgʻachiligi* (nasibamni) yeyayin. Xalq mani soʻzlamasunlar».

Mavlo taolo bir taqachilik (temirchilik) sanoatin anga oʻgratu berdi. Aymishlar, temur Dovud ilkinda moʻmtek yumshar erdi, netakkim xamir oʻzgalar ilkinda».

Hikoyatda halollikka, oʻz mehnati bilan kun koʻrishga, boshqalarga zulm qilmaslikka undash asosiy maqsaddir. Oʻzbek prozasida ilk marotaba dialoglar Rabgʻuziy tomonidan keng qoʻllangan. Ana shu dialoglar vositasida asosiy gʻoyaviy maqsad yorqin va taʻsirchan ifodaga ega boʻlgan.

Rabgʻuziy hikoyatlarida insonparvarlik, yurtparvarlik, insonni komillik darajasiga koʻtarish, axloqiy poklik, maʼnaviy barkamollik sari undash yetakchilik qiladi. Ular orasida til odobi va qalb pokligi ham alohida oʻrin tutadi. Bu jihatdan «Luqmon va uning xojasi» hikoyati ibratlidir:

Luqmongʻa xojasi aydi: — «Borgʻil, bir qoʻy boʻgʻizlab etindin qayu yaxshiroq ersa manga kelturgil».

Qoʻyni boʻgʻizladi, tili birla yurakin olib keldi.

Xojasi soʻrdi: — Bularni naluk (nima uchun) kelturding?

Aydi: — «Qo'ya tildin, yurakdin yaxshiroq yo'q. Agar yovuz ersa tildin, yurakdin yovuzroq yo'q».

Tilga e'tibor, aytiladigan so'z mas'uliyati hikoyatdagi asosiy g'oyaviy-badiiy niyatdir. Bu yerda donolik, hozirjavoblikning ulug'lanishi ochiq ko'rinib turibdi.

Bu hikoyatlarda xalq og'zaki ijodining ta'siri ham yorqin seziladi. Xususan, og'zaki ijodning latifa janriga xos bo'lgan belgilar hikoyatga ko'chib o'tgan. Suhbatning dialog asosida olib borilishi, gaplarning tuzilishiga ko'ra ko'proq soddaligi, donishmandlik, topqirlik, hozirjavoblik fazilatlarining ustuvorligi, ifodalarning qisqa, aniq, lo'ndaligi og'zaki ijoddan ta'sirlanish oqibatidir.

Rabg'uziy hikoyatlarining asosini ko'pincha real hayotiy voqea-hodisalar tashkil etadi. Buning uchun mifologik, afsonaviy-xayoliy yoki hayotiy mantiq taqozo etadigan bayon uslubi tanlangan. Masalan: insonlarning mast holda yurishi, umuman, spirtli ichimliklar ichishini qoralovchi aqida tasdig'i uchun «Uzum hikoyati» keltirilgan. Bu yerdagi asosiy qahramon Shaytondir. U to'g'ridan to'g'ri «shaytoni mal'un» deyiladi. Mal'un — haydalgan, la'natlangan demakdir. Ana shu mal'un uzumning urug'ini o'g'irlagan. Bu hol ma'lum bo'lgach uni Nuh payg'ambar huzuriga olib kelishadi. Shayton buni bo'yniga oladi-yu, lekin urug'ni qaytarib berishdan oldin uni uch marta sug'orishga imkon berishni so'raydi va rozilik oladi.

Chog'ir (ichkilik)ning paydo bo'lishi shu tarzda shayton nomi bilan aloqalantiriladi. Chog'ir ichgan odam holati ham ta'sirchan o'xshatishlar bilan tasvirlanadi. Buning uchun tulki, yo'lbars, to'ng'iz obrazlari qo'l kelgan.

Hikoyatda Nuh payg'ambarning ulug'ligini ko'rsatuvchi dalillar ham keltirilgan. Xususan, shinni va sirkaning paydo bo'lishi bevosita ushbu payg'ambar bilan bog'langan.

Rabg'uziy hikoyatlarida qadim mifologik tasavvurlarning ildizlari ham ko'zga tashlanib turadi. Ma'lumki, miflarda dunyo hodisalarining paydo bo'lishi, mavjudligi o'ziga xos tarzda izoh va «isbot» etiladi. Bu jihatdan «Yilon va qarlug'och» hikoyati xarakterlidir.

Unda mushuk bilan sichqon, ilon bilan baqa, ilon bilan qarlug'och (qaldirg'och) hamda ari, inson va qushlar hamda

hayvonot olami orasidagi oʻziga xos munosabatlar izohlanadi, badiiy tadqiq etiladi.

Rabgʻuziy qissalari va hikoyatlarida axloqiy-taʼlimiy qarashlar ifodasi yetakchilik qiladi. Deyarli har bir hikoyatda shunday qarashlar aks etgan. Sulaymonning qarinchgʻa (chumoli) bilan soʻzlashgani hikoyatida ham bu hol kuzatiladi.

Sulaymon — Dovud paygʻambarning oʻn ikkinchi, kenja oʻgʻli. U ham boshqa akalariday «olim, faqih, oqil» yigit edi. Dovud podshohlighi unga meros qoldi. Ammo otasiga oʻxshab oʻz hunarini ham qoʻymas edi. U temirchilik hunarini oliy darajaga yetkazdi. Bu hunarning keng tarqalishiga sabab boʻldi.

Oʻzbek adabiyotida paygʻambarlardan Dovud va Sulaymon nomi koʻp uchraydi. Ayniqsa, «...taxti Sulaymon» iborasi koʻp qoʻllanadi. Rabgʻuziyning yozishicha, «Taxti bir yigʻoch yer ichinda erdi. Ul taxtini oltun, kumush birla qilmish erdi».

Sulaymonning chumolilar podshosi bilan suhbatida katta maʼrifiy va axloqiy-taʼlimiy ahamiyatga molik. Unda kishilik jamiyatiga xos boʻlgan ayrim illat va kamchiliklar ustida soʻz boradi. Hikoyatda Sulaymon katta mavqega ega boʻlgan, manman, kibrli, manfaatdor hukmdor sifatida gavdalanadi. Aksincha, qarinchgʻa — chumolilar podshosi dono, tadbirkor, xalq gʻamini yeydigan hukmdor, maʼrifatparvar, olim, orif sifatida koʻzga tashlanadi.

Rabgʻuziy shaxs kamoloti faqat jismoniy sifatlar bilan belgilanmasligini (qarinchgʻalarning ulugʻi oqsoq erdi), buning uchun undagi aqliy-maʼnaviy fazilatlar ustun boʻlishi lozimligini taʼkidlaydi.

Qissa epik janrga mansub. Unda muayyan voqea-hodisalar tasviri qalamga olinar ekan, bunda voqealarning izchil tasviri, ulardagi qahramonlarning oʻziga xos xususiyatlarini aks ettirish yetakchilik qiladi. Qissalar hajmiga koʻra yirik boʻladi. Bu yiriklik faqat hajm nuqtayi nazaridagina emas, tasvirlanayotgan voqea-hodisalar koʻlami, ulardagi ishtirokchilar soni bilan ham izohlanadi.

Rabgʻuziy qissalarida qahramonlar voqea-hodisalar rivoji davomida oʻziga xos xususiyatlarini koʻrsatib borishadi. Qissa-

larda bir necha sujet yo'nalishlari bo'lishi mumkin. Asar kompozitsiyasi ham sujetning shu xususiyatiga bog'liq bo'ladi.

Asar sujetiga asos bo'lgan voqealar ko'p jihatdan Qur'on-ga tayanadi. Rabg'uziy ularni o'z dunyoqarashi hamda tajribasi asosida qayta ishlagan, o'z badiiy tafakkuri bilan ularni boyitgan.

Qissalar o'zbek nasrining ajoyib namunasidir. Ularda xalq tilining o'sha davrdagi ko'rinishlari butun boyligi, tarovati, kuchi, qudrati, qo'yingki, mavjud holati bilan namoyon bo'lgan. Qissalar tarkibida ba'zan she'riy parchalarining uchrashi esa uning mazmunini boyitgan, ta'sirchanligini yanada oshirgan.

Asar hammasi bo'lib 72 qissadan iborat. Qissalar payg'ambarlar (Nuh, Muso, Iso, Ya'qub, Sulaymon, Dovud, Muhammad va boshqalar) to'g'risidadir.

Goho bir qissa ichida uning mazmunini to'ldiruvchi boshqa qissa, rivoyat, hikoyatlar keltiriladi.

Qissalar bayonida xalq og'zaki ijodining bevosita ta'siri ko'rinadi. Ayniqsa, *Sulaymon payg'ambar*, *Luqmon hakim*, *Dovud payg'ambar* bilan bog'liq qissalarda shu ruh kuchli.

Tasvirdagi mubolag'a, xayolot (fantastika)ning katta mavqeyi, sehrli hodisalar tavsifi, bayondagi ertakona ohang ana shu og'zaki ijod ta'sirida yuzaga kelgan.

Qissalar tarkibida hikoyatlar ham uchraydi. Hikoyatlar qissalardagi muayyan voqea-hodisalar yoki alohida qahramonlarning tegishli xususiyatlarini izohlash vazifasini bajaradi.

Hikoyatlar ham nasrda, ham nazmda bitilgan. Ularning hajmi ancha ixcham. Shunga ko'ra ularning sujeti ham anchayin sodda bo'ladi. Hikoyat uchun faqat bir epizod tanlab olinadi, voqealarning bundan oldingi yoki keyingi rivojiga ahamiyat berilmaydi.

«Uzum hikoyati»da ishtirokchilar shayton va Nuh alay-hissalomdan iborat. Butun hikoyat ular orasida bo'lib o'tgan voqealar tasviriga tayanadi. Voqealar Nuhning kemasi ichida bo'lib o'tadi. Shayton uzumning urug'ini o'g'irlaydi. Urug' ekilgach, dastlabki uch marta sug'orishni unga topshirish sharti bilan shayton urug'ni topib beradi.

Shu asosda chogʻir — ichimlikning paydo boʻlishi badiiy asoslanadi. Shinni va sirkaning paydo boʻlishi esa Nuh alay-hissalomning sugʻorishi bilan bogʻlanadi.

«Yilon va qarlugʻoch» hikoyatidagi voqealar ham Nuh alayhissalomning kemasi ichida sodir boʻladi. Uning ishtirok-chilari Nuh alayhissalom va hayvon hamda jonivorlardir. Sichqon, yoʻlbars, mushuk, ilon, ari, qarlugʻoch (qaldirgʻoch) hikoyatda turli fasllarda ishtirok etadi.

Hikoyatda qoʻyilgan sarlavha bejiz emas. Yilon va qarlugʻoch hikoyatda asosiy oʻrin tutadi.

Koʻrinib turganidek, qahramonlarning muayyan xususiyati koʻproq ular amalga oshirgan ish, faoliyat bilan koʻrsatib beriladi, oʻrni-oʻrni bilan bunday faoliyat faqat tavsiflanadi. Ularda hikoyatchilikning keyingi davrlarida koʻzga tashlanadigan batafsil tasvir kurtak holidagina uchraydi.

Dialoglar bu hikoyatlar uchun ham xos. Har ikki hikoyatda ham dialoglar bor. Ammo keyingisida u asosiy oʻrin tutadi. Dialoglarning mavqeyi jihatidan «Sulaymonning qarinchgʻa bilan soʻzlashgani» hikoyati muhimdir, chunki bu hikoyat toʻligʻicha ikki tomonning soʻzlashuvi — savol-javoblariga tayanadi. Albatta, ularda muallif izohi ham mavjud. Muallif bayoni hikoyatlarda turli darajada namoyon boʻladi. «Sulaymonning qarinchgʻa bilan soʻzlashgani»da ozroq oʻrin tutsa, boshqa hikoyatlarda ancha kattaroq oʻrin egallaydi.

Hikoyatlarda ogʻzaki ijodning kuchli taʼsiri seziladi. Ularda hatto latifa janriga xos tasvir usullari ham koʻzga tashlanadi.

«Qisasi Rabgʻuziy» oʻzbek badiiy nasrining ilk namunalaridan boʻlishiga qaramay, unda adib Nosiruddin Rabgʻuziyning yuksak badiiy mahorati atroflicha namoyon boʻlgan. U oʻzining maʼrifiy hamda badiiy-estetik ahamiyati bilan barcha avlodlar maʼnaviy kamoloti uchun ham qadrlidir.

Savol va topshiriqlar

1. Rabgʻuziyning tarjimai holi haqida gapirib bering.
2. «Qisasi Rabgʻuziy» qanday asar? Asarning yaratilishiga taʼsir koʻrsatgan manbalar haqida nima deya olasiz?
3. Asarning xalq orasida keng tarqalishiga qaysi omillar sabab boʻlgan?

4. Rabg'uziy hikoyatlarining asosini ko'pincha real hayotiy voqealar tashkil etadi deyish mumkin. Buni siz qanday izohlagan bo'lar edingiz?
5. «Luqmon va uning xojasi» hikoyatida qaysi ma'naviy muammo haqida bahs yuritiladi?
6. «Uzum hikoyati»ning asosiy g'oyaviy xususiyati nimada?
7. Unda ayrim narsalarning paydo bo'lishi qanday asoslangan?
8. «Yilon va Qarlug'och» hikoyatidagi asosiy ziddiyat nimada? Bu ziddiyat qanday hal qilingan?
9. Hikoyatlar tilida qanday o'ziga xosliklar e'tiborni tortadi? Ularda lug'aviy, so'z shakli va uslubiga ko'ra qanday farqlar mavjud?
10. «Sulaymonning qarinchg'a bilan so'zlashgani» hikoyatini qismlarga ajrating. Har bir qismga sarlavhalar toping.
11. Hikoyat savol-javoblarga tayanadi. Ana shu suhbatda Sulaymon va qarinchg'aga xos qanday xislatlar namoyon bo'lmoqda?
12. Hikoyatdagi so'zlarning qo'llanishiga e'tibor bering. Aytingchi, qaysi gap qoliplari hozirgi tilimizdagidan farq qiladi?
13. Hikoyatlardagi dialoglarni yana bir marta o'qib chiqing. Ularning vazifasini aniqlang.
14. Asardagi qaysi so'zlar hozirgi adabiy tilimizda faol qo'llanmaydi?
15. Hikoyatdagi qaysi so'zlar tarkibidagi ayrim tovushlarda o'ziga xoslik bor?
16. Tushum va qaratqich kelishigidagi so'zlarning qo'llanishiga e'tibor bering. Sababini izohlashga harakat qiling.
17. Endi quyidagi jadvalni to'ldiring:

T/r	Eskirgan so'zlar	Ayrim tovushiga ko'ra farqlanuvchi so'zlar	Arabcha so'zlar	Forscha so'zlar
1				
2				
3				
4				

«KUN HAMALGA KIRDI...»

Kun hamalga¹ kirdi ersa keldi olam navro‘zi,
Kechdi bahman² zamharir³ qish, qolmadi qori, buzi.

Kun kelu ming ko‘rki ortib tirilur o‘lmish jahon,
Tong badizlab⁴ naqshi birla bezanur bu yer yuzi.

... O‘rlasa⁵ bulutlari gulchirar⁶ bog‘-u bo‘ston,
Tol yig‘ochlar⁷ yeng solishur o‘ynayurtek qo‘y-qo‘zi.

... Lola sag‘roqin⁸ icharda sayrar usrub⁹ sanduvach¹⁰,
Turna un tortib o‘tarda sakrashur baqlan¹¹, qo‘zi.

Ko‘kda o‘ynar, qo‘l solishur qug‘u¹², qoz, qil¹³, qarlug‘och,
Erda yugrub juft olishur os¹⁴, tiyin¹⁵, kish¹⁶, qunduzi.

Tol yig‘ochlar minbarinda to‘ti qush majlis tutar,
Qumri, bulbul muqri¹⁷ bo‘lub un tuzar tun-kunduzi.

¹ Hamal — Quyosh yili hisobida birinchi oy nomi. Hozirgi mart oyiga to‘g‘ri keladi. Qo‘y burjining arabcha nomi. U «Qutadg‘u bilig»da Qo‘zi burji sifatida tilga olingan.

² Bahman — Quyosh yili hisobida o‘n birinchi oy nomi. Hozirgi 22-yanvar–21-fevralga to‘g‘ri keladi.

³ Zamharir — sovuq, qahraton.

⁴ Badiz — shakl, surat, rasm. Badizlamoq — rasm solmoq, rasm chizmoq.

⁵ O‘rlamoq — yurmoq, yuqoriga ko‘tarilmoq.

⁶ Gulchiramoq — gul ochmoq.

⁷ Yig‘ach — daraxt.

⁸ Sag‘roq — idish, jom.

⁹ Usrumak — mast bo‘lmoq, sarxush bo‘lmoq.

¹⁰ Sanduvach — bulbul.

¹¹ Baqlan — to‘qli, yosh qo‘zi.

¹² Qug‘u — oqqush.

¹³ Qil — qilquyruq.

¹⁴ Os — oq suvsar.

¹⁵ Tiyin — olmaxon.

¹⁶ Kish — olmaxonning bir turi.

¹⁷ Muqri — qiroat qiluvchi, qori.

... Huri ayn¹ ujmoh ichinda yeng solib tahsin qilur,
Yoz uza mundog' g'azallar aymishda Nosir Rabg'uziy.

RABG'UZIY SHE'RLARI HAQIDA

Nosiruddin Rabg'uziy mahoratli nosirgina emas, nozik-tab shoir hamdir. «Qisasi Rabg'uziy»dagi qissa va hikoyatlar orasida o'nlab she'rlar ham mavjud. Bahor vasfiga bag'ishlangan birinchi o'zbek g'azali ham Rabg'uziy qalamiga mansub. Jumladan, bahor haqidagi she'r shunday boshlanadi:

Kun hamalga kirdi ersa keldi olam navro'zi,
Kechdi bahman zamharir qish, qolmadi qori, buzi.

So'ng olamning go'zal bir manzara kasb etgani, atrofning, go'zallashgani tavsiflanadi:

Kun kelu ming ko'rki ortib tirilur o'lmish jahon,
Tong badizlab naqshi birla bezanur bu yer yuzi.

Tasvirda jonlantirish, sifatlash va o'xshatishlar asosiy o'rin tutadi. Muhimi, ularda Rabg'uziyning tasavvur kuchi va badiiy mahorati ochiq ko'rinadi.

Haqiqatan ham, bu o'zbek adabiyotdagi ilk g'azaldir. Rabg'uziy g'azalning barcha shakliy-badiiy talablarini mukammal darajada ado etgan.

Matla'dan to maqta'gacha navro'z mavzusi vasf etiladi. Qofiyalarda qo'llanilgan so'zlar esa turkiy til tarovatini ko'rsatuvchi omillardan biri bo'lgan: *navro'zi, buzi, yuzi, yozi, tuzi, qo'y-qo'zi, juzi, qo'zi, qunduzi, kunduzi, yulduzi*.

O'zbek adabiyotida maqta'da taxallusni qo'llash ilk bor Rabg'uziy ijodida uchraydi. Vazn ham yengil. G'azal uchun turkiy adabiyotda keyinchalik eng ko'p qo'llangan vazn — ramal tanlab olingan.

¹ Huri ayn — oq yuzli, qora sochli, qora ko'zli go'zal qiz.

Kun ha-mal-ga	kir-di er-sa	kel-di o-lam	nav-roʻ-zi
— v — —	— v — —	— v — —	— v —
<i>fo i lo tun</i>	<i>fo i lo tun</i>	<i>fo i lo tun</i>	<i>fo i lun</i>

Kech-di bah-man	zam-ha-rir qish	qol-ma-di qo-	ri bu-zi
— v — —	— v — —	— v — —	— v —
<i>fo i lo tun</i>	<i>fo i lo tun</i>	<i>fo i lo tun</i>	<i>fo i lun</i>

Koʻrinib turganiday ramal vaznining rukni foilotun ohanglariga tayanadi. Bir baytda bu rukn sakkiz marta qoʻllangani uchun musamman nomini oladi.

Oxirgi rukn avvalgilaridan qisqaroq, unda bir hijo kam. Uning ushbu shakli mahzuf deyiladi. Vaznning toʻliq nomi ramali musammani mahzufdir.

Gʻazalning barcha baytlari hozirgi shaklida oʻzaro mantiqiy bir ip bilan bogʻlangan. Ana shu mantiqiy ip gʻazal yaxlitligini taʼminlamoqda. Uning oʻzagini navroʻz — ilk bahor tashkil etadi.

Dastlabki bayt umumiy axborot berishga yoʻnaltirilgan: qishning oʻrniga bahorning kelishi koʻrsatilgan. Bunda muallif munosabatining ochiq ifodalanishi eʼtiborni tortadi. Bahorga nisbatan *olam navroʻzi* ifodasi qoʻllansa, qishga nisbatan *bahman* (ayoz, qahraton, izgʻirin) *zamharir* (qirovli, qahraton, qattiq sovuq) sifatlashlari tanlangan.

Keyingi baytlar bahorning xususiy shakldagi tasvirini koʻzda tutadi. Dastlab dunyoning yangidan chiroy ochgani (*tirilur bu yer yuzi*) qalamga olinadi.

Osmon va yerdagi oʻzgarishlar navbatdagi bayt qamroviga kiradi. Unda bulut va daraxtlarning oʻziga xos manzarasi koʻrsatilmoqda.

Lola, bulbul, turna, qoʻzi kabi soʻzlar bahorning turli belgilarini koʻrsatish vositasi boʻlgan.

Yer-osmon zidligi asosida bahorning oʻziga xos tasvirini berish keyingi baytda ham davom etadi. Bahor osmonida qushlarning koʻpayishi *qugʻu* (oqqush), *gʻoz*, *qil* (qilquyruq), *qarlugʻoch* (qaldirgʻoch) vositasida koʻrsatilsa, yerdagi harakat-

ning jonlanishi *os* (oq suvsar), *tiyin* (olmaxon), *kish* (qunduzning bir turi), *qunduz* singari hayvonlar vositasida tasvirlangan.

Qadimgi turkiy tilda *yig'och* so'zi *yog'och* ma'nosidan tashqari, asosan, *daraxt* tushunchasini ifodalagan. Navbatdagi baytda tilga olingan «tol yig'ochlar minbarinda» ifodasi «tol daraxtning minbari (ya'ni shoxlari)da» xuddi shu ma'noni tashiydi. Bu baytda bir qator qushlar (to'ti, qumri, bulbul) ning xonishi-sayrashishi orqali bahor faslining tarovati yana bir bor ta'kidlanmoqda.

Bularning barchasi bahor fasli tasvirida shoirning o'ziga xos yuksak mahoratidan dalolat beradi.

Savol va topshiriqlar

1. Rabg'uziy g'azalining har bir baytidagi tayanch so'zlarni belgilang. Ularni izohlang.
2. Har qaysi baytga alohida sarlavhalar toping.
3. Baytlar ketma-ketligidagi mantiqiy asosga e'tibor bering va fikringizni asoslashga harakat qiling.
4. She'rda sanalgan qush va hayvonlarning hozirgi nomlarini aniqlang. Shoir ulardan qaysi maqsadda foydalangan.
5. G'azalda qo'llangan she'r san'atlarini aniqlang va ularning vazifasini tushuntiring.
6. G'azalning vazni va qofiya tizimi haqida nima deya olasiz?
7. Rabg'uziy she'rini yod oling.
8. «Rabg'uziyga maktub» mavzusida ijodiy ish rejasini tuzing. Shu reja asosida ijodiy ish yozing.

Alisher Navoiy

(1441–1501)

«MAKORIM UL-AXLOQ»¹ DAN¹ PARCHALAR

Bolalik chogʻlaridayoq ul hazratning muborak tillaridan oʻta ajoyib va kutilmagan soʻzlar chiqar va [bu soʻzlarni] eshitganlar hayrat dengiziga gʻarq boʻlardilar. Sohibqironning² dongʻi taralgan ulugʻ otasi Sulton Gʻiyosiddin Mansur (Alloh uning qabrini xursandchilik qandil [nur]lari bilan munavvar etsin), saodatli podshoh Mirzo Sulton Boyqaro hamda uning boshqa qarindoshlari va yaqinlari hamisha ushbu buyuklik gulbutasi gʻunchasiga mehribonlik va gʻamxoʻrlik koʻzi bilan qarashar, uning ilhom³ nishonalariga ega boʻlgan soʻzlarida

¹ Xondamir taxallusi bilan tanilgan Gʻiyosiddin Muhammad ibn Xoja Humomiddin ibn Xoja Jaloliddin Muhammad ibn Burhoniddin Muhammad Sheroziy (1473/76–1534) — tarixchi va adib. U Alisher Navoiyning hayoti va ijodi haqida bir necha kitoblar yozgan. «Makorim ul-axloq» (1501) — ulardan biri. Asar Alisher Navoiy hayoti, faoliyati va ijodi hamda uning goʻzal fazilatlariga bagʻishlangan boʻlib, debocha, muqaddima, oʻn maqsad (bob), xotima hamda Navoiyning qanday vafot etganligi toʻgʻrisidagi bobdan iborat. [*Gʻiyosiddin Xondamir*, Makorim ul-axloq, (fors tilidan sharqshunos Komiljon Rahimov tarjimai), T.: Akademiya nashr, 2017. Asardan olingan matn shu nashrdan qisqartirib olindi].

² Bu yerda Sohibqiron deganda Sulton Husayn Mirzo koʻzda tutilmoqda.

³ Ilhom (*arabcha*) — 1) kutilmagan yangilik, koʻzni ochuvchi yangilik, kashf, kashfiyot; 2) ilhom, ijodiy zavq holati; 3) *islomiy ilmlarda*: Xudoning bandalariga farishtalar tomonidan tushiriladigan, yuboriladigan oʻy, fikr, xayol, tushuncha koʻrinishidagi yangilik, kashfiyot; Xudo tomonidan bandaning koʻngliga solingan, Yaratganning amri bilan bandaning koʻnglidan oʻtadigan narsa.

uning saodatli kelajagi alomatlarini ko'rib, ul hazratga nisbatan o'ta iltifot va marhamat hissi bilan yashashardi.

Misra:

Ko'ngil ahli uning chehrasida rahmat ma'nosini ko'r-mishlar¹.

* * *

... Hidoyatga erishgan Amir bolalik chog'laridan umrining oxirlarigacha o'z barakali vaqtining ko'p qismini ilm egallash va kamolotga erishish ishiga sarflab, bir lahza bo'lsa-da turli bilimlarni o'rganish va har xil ko'nikmalarni egallashdan tinmadi. Umrining eng yaxshi fasli bo'lgan yoshlik yillari va yigitlik davrida mashhur olimlar yig'ilgan va hurmatga sazovor fozillarning nufuzli markazi hisoblangan shavkatli Hirot shahrida katta sa'y-harakat va so'z bilan ta'riflab bo'lmaydigan g'ayrat bilan [o'sha zamondagi] mashhur kitoblarni mutolaa qilishga mashg'ul bo'ldi.

* * *

«Xusraviya» madrasasi Marv shahrida bino etilgan. Madrasaning bunday nomlanishining sababi shuki, Sohibqiron xusrav² opasining o'g'li, Kichik Mirzo nomi bilan mashhur bo'lgan marhum shahzoda Mirzo Muhammad Sulton uning ilk g'ishtini qo'yib bergan. Shuning bilan birgalikda, «xusraviya» so'zining o'zi abjad hisobida ushbu madrasaning qurilgan yilini bildiradi...

Ayniqsa, yigirma yil oldin bino etilgan «Ixlosiya» madrasasi va «Xalosiya» xonaqohi qurilganidan buyon to shu kunga qadar ushbu ikki tabarruk maskanga dunyoning turli mamlakatlari va burchaklaridan bir necha ming talaba kelib, qisqa vaqt ichida o'z bilimlarini takomillashtirishga muvaffaq bo'ldilar hamda [ushbu ilm maskanlari haqqiga] duolar qilib va olqishlar aytib, o'z yurtlariga qaytib ketdilar. Ushbu jamoatga mansub bo'lgan kishilardan ko'pchiligi hozirgi

¹ Forschadagi asli:

Ahli dil dar suvratash ma'niyi rahmat didaand.

² Xusrav — podshoh. Bu yerda Husayn Boyqaro nazarda tutilgan.

**«Navoiy» videofilmidan lavha. Navoiy rovida
O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan artist Saidkomil Umarov**

kunda shavkatli Hirot shahrida mudarrislik lavozimida faoliyat ko‘rsatish sharafiga muyassardirlar. Ulardan ayrimlarining nomlari «Xulosat ul-axbor»ning xotima qismida keltirilgan.

* * *

She’rning o‘zi qasida, g‘azal, qit’a, ruboiy va masnaviy singari bir necha turga bo‘linadi. Shoirlardan bir guruhi kuchli qobiliyatga ega bo‘lganliklari sababidan ushbu she’r turlarining barchasida she’r yozishgan, ulardan boshqa bir guruhi esa ta’blarining o‘tmasligi sababli bu turlarning ayrimlaridagina she’r aytishga harakat qilish bilan cheklanganlar.

Allohga hamd va shukrlar bo‘lsinki, «Hazrat Sultonning yaqin kishisi» degan daraja va martabaga ega bo‘lgan ul oliy hazratning ushbu she’r turlarining barchasidagi mahorati shu darajaga yetgandiki, agar ilgarigi davrlarda yashab o‘tgan shoirlar ul hazratning muborak zamonlarigacha yetib kelish-

ganida [va ushbu saodatli zamonni ko'rishganida] edi, she'r yozadigan daftarlarini yopib (ya'ni she'r yozishni yig'ishtirib), dunyoning turli tomonlaridan uning fazilat makoni bo'lgan ostonasi tomon shoshilgan bo'lardilar.

* * *

... Mavlono Lutfiy¹ ul hazratning endigina unib-o'sib bo-rayotgan va yaxshi-yomonni ajratib boshlayotgan [o'spirinlik] chog'larida kunlardan bir kuni uning huzuriga borib, undan:

— Biror g'azal o'qib berish orqali o'z tafakkuringiz mah-sullarining yangi namunalaridan meni bahramand eting, — deb iltimos qildi.

Ul hazrat matla'i quyidagicha bo'lgan bir g'azalni o'qib berdi.

She'r:

Orazin yopqoch ko'zumdin sochilur har lahza yosh,
Bo'ylakim, paydo bo'lur yulduz nihon bo'lg'och quyosh.

Janob Mavlaviy bu ajoyib g'azalni eshitib, hayrat den-giziga g'arq bo'ldi va uning tiliga shunday so'zlar keldi:

— Xudoga qasam ichib aytamanki, agar iloji bo'lganida edi, o'zimning o'n-o'n ikki ming baytdan iborat bo'lgan tur-kiy va forsiy g'azallarimni birgina ushbu g'azalga almashtir-gan va ushbu ayirboshlash natijasini katta muvaffaqiyat deb hisoblagan bo'lardim.

* * *

Go'zal xislatlarga ega bo'lgan Amirning she'riy asarlari-dan biri Shayx Nizomiyning «Panj ganj» («Besh xazina») dostoniga muqobil tarzda yozilish sharafiga muyassar bo'lgan yigirma yetti ming baytdan tashkil topgan turkiy «Xamsa» bo'lib, bu kitobda ko'pgina nozik ma'nolar va go'zal fikrlar bayon etilgan.

¹ **Mavlono Lutfiy** (1366–1465) — hirotlik o'zbek shoiri, orif va mu-tafakkir, o'z zamonasining «malik ul-kalom»i.

Hikoyat

Bir kuni hidoyat nasabli Amir asr namozini o'qigandan so'ng, har kunlik odatiga xilof ravishda, jamoat namoziga kelmagan kishilarni surishtirishga kirishmasdan, shosha-pisha o'zlarining shaxsiy bog'chalari tomon yo'l oldilar va unchalik vaqt o'tmasdan, tezda qaytib keldilar. Bundan ul hazratning xizmatida bo'lgan mulozimlardan ayrimlari hayron bo'ldilar. Ul hazrat bu holatni tushunib, o'zidan gavharlar sochuvchi tillari bilan quyidagi so'zlarni aytdilar:

— Masjidga kelayotgan chog'imda falon joyda to'xtab, tahorat qilgan edim. [Namoz chog'ida] jamoat [bo'lib namoz o'quvchilar] safida turganimda yelkamga yopishib olgan bir chumolini ko'rdim. Bildimki, tahorat qilgan joyimda menga ilashib olgan ekan. Agar yelkamdan tushib ketib, unga biror ozor yetsa va uyiga boradigan yo'lni topolmay qolsa, uvoliga qolamanmi, deb qo'rqdim. Shuning uchun ham namoz tugaganidan so'ng shosha-pisha o'sha tahorat qilgan joyimga bordim-da, uni o'z uyasi oldiga qo'yib yubordim va ko'nglimni [o'zim bilmagan holda Xudoning bir jonivoriga] jabr-zulm qilib qo'yish xavotiridan xalos qildim.

Ul hazratning xizmatkorlari bu hikoyatni eshitib, uning benihoya rahmdilligidan hayrat dengiziga g'arq bo'lishdi hamda tillariga [ul hazratning haqlariga] duo-yu hamd-u sanolar keltirishdi.

Hikoyat

[Hijriy-qamariy] 905-yili¹ saodat nishonli shahzoda Muhammad Muhsin Mirzo mamlakatning ayrim ehtiyojlari uchun Sabzavor qal'asiga ma'lum miqdor g'alla zaxira qilishga qaror qildi. Biroq u viloyatda g'alla kam edi. Shunda amirlar va noiblardan bir guruhi shunday dedilar:

— Bu shaharda Hazrat Sultonning yaqin kishisining juda ko'p g'allasi bor. Umidimiz shuki, agar oliy farmon chiqa-

¹ Milodiy 1500-yil.

rilib, o'sha g'alladan zarur bo'lgan miqdorini qarz olib zaxira qilsak-da, imkoni bo'lganda ushbu qarzni ul janobning vakillariga qaytarsak.

Go'zal xulqli shahzoda ularga shunday javob berdi:

– Amir janoblarining g'allalaridan biror qismini olish u yoqda tursin, hatto unga hech kim to'g'ridan to'g'ri ko'z tashlay olmaydi.

Bu to'g'rida oliy nasabli Amirning qulog'iga yetib bor-gach, shahzoda haqqiga duolar qilib, Sabzavorda qancha g'allasi bo'lsa, hammasini o'sha janobga tortiq qildi. [Ul hazrat] bu to'g'rida noiblaridan biriga maktub [ham] yozib, unda quyidagi so'zlarni keltirdilar:

«Xudoga qasam ichib aytamanki, agar har bir bug'doy doni o'rniga bir donadan marvarid bo'lganida edi, u kishidan ayamagan va ularning hammasini tortiq qilib, o'z shahzodamning qalbiga mehr va muhabbat urug'ini ekkan bo'lardim».

Savol va topshiriqlar

1. «Makorim ul-axloq»da tasvirlangan Alisher Navoiy shaxsiyati haqida nima deya olasiz?
2. Xondamir tasviri va sizning tasavvuringizdagi Navoiy siy-mosidagi o'xshash va farqli jihatlarni gapirib bering.
3. Navoiyning bilim olishga bo'lgan munosabati qanday tas-virlangan.
4. Marv shahrida qurilgan madrasaga nima uchun «Xusraviya» nomi berilgan? Matnga tayanib izohlang.
5. Navoiy qurdirgan binolarning tarixiy, ilmiy hamda amaliy ahamiyati haqida matnda nima deyilganini toping va ularni izohlang.
6. Asarda Navoiyning badiiy mahorati va ijodiy salohiyati haqida nimalar deyilgan? Ularni o'qing va tushuntiring.
7. Lutfiyning Navoiy iste'dodiga bergan bahosini yana bir marta o'qing va bu haqdagi mulohazalaringiz bilan o'rtoqla-shing.
8. «Hikoyat» sarlavhali matnlarni o'qing. Ularda Navoiyning tabiatga, shuningdek, o'z yaqinlariga bo'lgan munosabat-larining qanday ifodalanganini o'z so'zlaringiz bilan aytib bering.

SADDI ISKANDARIY

(Dostondan parcha)

XXXIX bob

*Iskandarning Kashmir shahrig'a yetgandin so'ngra Malluning
tilism qo'rg'onidin Kashmirdin yel bila o'tni o'g'urlag'oni va
ul viloyatni bir o'luk jismdekki, nafasi munqate' va g'ariziy
harorati muntafe' bo'lmish bo'lg'ay qilg'oni va Aflotunning
ul tilismni ochqoni va yashurg'on yel bila Malluning
hayotin barbod etib, maxfiy o't sharor va axgarin aning
xirmanini umrig'a sochqoni va Iskandarning Mallu o'rnida
Feruzning charog'i davlatin yorutqoni*

Ki, Mallu chu azm etti qo'rg'onig'a,
Tiriklikni minnat tutub jonig'a.

Skandar kelib oldi taxtin aning,
Qilib tiyra iqbol-u baxtin aning.

Ulusqa berib adli birla navid¹,
Ulus borchas adlig'a bog'lab umid.

Mute' o'ldilar hukm-u farmonig'a,
Ko'ngul bog'labon lutf-u ehsonig'a.

Xabar so'rdi chun Mallu ahvolidin,
Bu yanglig' dedilar xabar holidin

Ki: «Shoh savlatidin firoriydurur²,
Falon qal'a ichra hisoriydurur³.

Hamul sehr yoxud tilisme so'zi
Ki, elchi qoshida degandur o'zi».

¹ Navid — xushxabar, sevinchli xabar.

² Firoriy — qochqin, qochqinchi, qochoq.

³ Hisoriy — o'rab olingan, qo'rg'onga qamalgan; qo'rg'onda turuvchi.

Tamomini sharh ettilar mo‘-bamo‘¹,
Xud anglab edi shohi farxundaxo‘².

Chu ul bir ajab nav’ surat edi,
Aning fikrin etmak zarurat edi.

Yana majmayi dilkushoy istadi,
Bilik ahlidin anda roy³ istadi.

Tanur o‘lmayin kunduz otashfishon⁴,
Kecha sham’da shu’ladin yo‘q nishon.

Ajab ishki, chun yeldin erdi farog‘,
Nedin qolmadi o‘chmayin bir charog‘.

Isig‘din nazar sham’ig‘a xiraliq,
Sovug‘din yonar sham’g‘a tiyraliq.

Ul uch kunda el bo‘ldi andoq zabun
Ki, bo‘ldi engaklarga qo‘llar sutun.

Filotun harimig‘a yuz qo‘ydi shoh,
Aningdekki shah, borcha xayl-u sipoh.

Filotun qilib azm dargohg‘a,
Tilab xilvat o‘ldi yaqin shohg‘a.

Bu so‘zni bilib arz qilmog‘ni farz,
Burundin nihoyatg‘acha qildi arz.

Shah anglab, bo‘lub hayratoyin anga,
Dedi aylab ehson-u tahsin anga

Ki: «Bu ish butarga topildi jihat,
Ne nav’ emdi dono ko‘rar maslahat?»

¹ Mo‘-bamo‘ — birma-bir, tugal, to‘la.

² Farxundaxo‘ — qutlug‘ tabiatli; xushfe‘l.

³ Roy — 1) fikr, qarash; 2) hind podshohlarining unvoni.

⁴ Otashfishon — o‘t sochuvchi.

Iskandarning donishmandlar bilan suhbat.
«Saddi Iskandariy» dostoniga ishlangan miniatyura

Duo aylabon surdi dono maqol
Ki: «Ey shavkatingg'a falak poymol!»

Skandar alarni ko'rub bo'ldi shod,
Hamul shodliqda qilib Haqni yod...

Iki lavhni tepti ul nav' rust
Ki, yemruldi-yu tashqari chiqti chust.

Ikov tiktilar ko'zni qo'rg'on sari,
Ne qo'rg'on sari, sun'i Yazdon sari.

Necha kimsakim qoldi bo'lmay halok,
Biri bor edi Mallu ibni Mabok.

Yana o'g'likim, oti Feruz edi,
Qizikim, mahi olamafro'z¹ edi.

Skandar qoshig'a kelib qo'ydi bosh,
Boshin chun ko'tardi, debon to'kti yosh

Ki: «Shoho, qoshingda gunahkormen,
Jazo har ne qilsang — sazovormen!

Agar afv jurmumg'a shomildurur²,
Tirilmak manga asru mushkildurur».

Ko'rub shoh ul ajz-u taslimni,
Chiqordi aning ko'nglidin bimni.

Dedi: «Bizdin ermas edi bu sitez³,
Sen o'z boshinga tortting tig'i tez.

Skandarki, mulkida mehmon edi,
Chu kech yetti, tortar nima jon edi.

¹ Olamafro'z — dunyoni yorituvchi.

² Shomil — yoyilgan, o'rab olingan; umumga tegishli.

³ Sitez — kek, xusumat, dushmanlik; zulm; urush, janjal.

Chu ul shohg'a qildi jonin nisor,
Gado etti naqdi nihonin nisor.

Yukungach, tilab shoh Feruzni,
Uzotib kalomi dilafruzni

Dedi: «Chora yo'q Tengri taqdirig'a,
Azaldan qazo¹ kilki tahririg'a.

Jahon ichra bo'lsun gado, yo'qsa shoh,
Budur barchaning yo'li beishtiboh².

Senikim, bu mulk uzra shoh ayladim,
Bu kishvarda kishvarpanoh ayladim.

Kerak lutf-u ehson shior aylasang,
Adolat yo'lin ixtiyor aylasang.

Raiyatqa³ sendin yetib shodlig',
Mamolikka⁴ yuz qo'ysa obodlig'».

Otamning bo'lub erdi yoshi uluq,
Men af'olidin⁵ bor edim qayg'uluq.

Berib pand, so'zlar dedim ko'p qatig',
Chu davlat yonib erdi, so'z ne asig'?

Chu men bar yedim⁶ shoh insofidin,
Umidim budur Tengri altofidin.

Shah ul so'zlarin chun nigoh ayladi,
Oto mulkida oni shoh ayladi.

Chu bordi kuhan pir o'lub notavon,
Aning o'rnida tutti yer navjuvon.

¹ Qazo — taqdir.

² Beishtiboh — shubhasiz.

³ Raiyat — xalq, el.

⁴ Mamolik — mamlakat, yurt.

⁵ Af'ol — fe'l-atvor.

⁶ Bar yemoq — naf ko'rmoq, bahra olmoq.

XXXIX bob

(Nasriy bayoni)

Iskandarning Kashmir shahriga yetgandan so'ngra Malluning Kashmirdagi tilsim qo'rg'onidan yel bilan o'tni o'g'irlagani; jodu natijasida bu viloyatning o'lik jismdek nafasi o'chgani; harorati so'ngani; Aflotun bu tilsimni ochgani va yashirilgan yel bilan Malluning hayotini barbod etib, maxfiy o't alangasi bilan uning umr xirmonini kuydirgani va Iskandarning Mallu o'rnida Feruzning davlat chirog'ini yoritgani

Mallu o'z jonini saqlash umidida tilsim qo'rg'onga qarab azm etdi.

Iskandar kelib uning taxtini oldi va iqbol va baxtini qora qildi.

U adolat baxsh etish bilan el-ulusni shodlantirdi, el uning adolat haqidagi va'dasidan juda umidvor bo'lib qoldi.

Xaloyiq Iskandarning hukm va farmonlariga mute' bo'lib, lutf-u ehsoniga ko'ngil bog'ladi.

So'ngra u Malluning hol-ahvolidan xabar so'radi. U haqda xaloyiq bunday dedi:

«Mallu Sizning savlatingizni ko'rib, qochib qoldi. U falon qal'a ichida bekinib yotibdi.

Bu o'sha sehr yoxud tilsim qo'rg'on bo'lib, sizning elchingizga bu haqda Malluning o'zi gapirib bergan edi», — deb voqeani ipidan-ignasigacha sharhlab berdilar.

Muborak fazilatli shohning o'zi ham xuddi shunday tushunchada edi.

Haqiqatda ham, ajabtovur manzarani ko'z oldiga keltirdi, binobarin, fikr yuritib bir qarorga kelishi kerak edi.

Yana tag'in Iskandar kishi ko'nglini xursand qiladigan dilkusho majlis chaqirib, bilim ahlidan u haqda fikr so'radi.

Xullasi kalom, o't va yel yo'qolib qoldi, odamlarning issiq dami o't-u sovuq ohi yel bo'lib qoldi.

Kunduzi tandirda olov yonmas, kechasi shamlarda shu'ladan asar ko'rinmas edi.

Ajablanarlighi shundaki, o'chib qolish xavfi bo'lgani uchun chirog' yeldan uzoq turishi lozim edi, endi yel yo'g'ida nechun bitta ham o'chmagan chiroq qolmadi?

Issiqdan shamning ko'zi xira-yu, sovuqdan yonib turgan sham qorayib qoldi.

Bu uch kun ichida xalq shunday xafa bo'lib ketdiki, boshlari qotib, qo'llari engaklariga ustun bo'lib qoldi.

...Aflotun mana shu yuqoridagi afsonadan xabari borligi tufayli, shoh bilan ahd-paymon qilib, ishga kirishgan edi.

O'sha afsonada ko'rsatilgan belgini topish uchun uch kun sinchkovlik bilan mo'ljalidagi joylarni axtardi va chohning boshini topdi. Endi sehrgarlarning jazosini berish qolgan edi.

Shoh va uning yonidagi xaloyiqqa (tasalli berib) jo'natgach, o'zi turadigan va asbob-anjomlarini qo'yadigan boshpanasini chohning yaqiniga olib borib qo'ndirdi.

Quyosh yer chohini makon qilgan, osmon yulduzlar til-simini namoyon aylagan paytda,

Aflotun qarorgohga borib, shohni bir xilvat joyga chaqirib, uning yoniga keldi.

Bu sehr haqidagi sirlarni boshdan-oyoq unga arz qilishni o'ziga farz deb bildi.

Shoh sehrning sirini anglab, juda hayratda qoldi, Aflo-tunga bir qancha ehsonlar berib, dedi:

— Demak, bu ishni bitirishning yo'li topilibdi, endi dono ustoz qanday maslahatni ravo ko'radilar?

Donishmand duo bilan so'z boshlab, bunday dedi: — Ey, o'z shavkati bilan falakni ham poymol etgan!..

Iskandar ularni ko'rib xursand bo'ldi va ayni paytda Tangriga sig'inib turib, [Jomosb kitobida yozilganiday] ikki lavhani shunday kuch bilan tepdiki, ularning ikkisi ham qulab tushdi va shohning o'zi tezda tashqariga qochdi.

Shu onda Iskandar bilan Aflotun ikkovlari qo'rg'on tomon, yo'q, qo'rg'on tomon emas, Tangrining qudratiga ko'z tikdilar.

Tirik qolganlar orasida Mallu ibn Mabok va uning Feruz otli o'g'li, olamga nur sochuvchi oydek qizi ham bor edi.

U Iskandar oldiga kelib, boshini yerga qo'ydi va bir nafasdan so'ng boshini ko'targach, ko'z yoshlarini to'ka-to'ka dedi:

— Ey shoh, sening qoshingda gunohkorman.

Har qancha jazo bersang, sazovorman.

Agar gunohimni avf etishni lozim ko'rganingda ham mening tirik qolishim juda mahol.

Garchi o'tdan mening hayotim saqlanib qolgan bo'lsa ham baribir, sening qarshingdagi uyat -o'limdan qattiq.

Shoh uning o'zligi va taslim bo'lganini ko'rib, Mallu ko'nglidan xavf-xatarni ko'tarish uchun dedi:

— Biz senga bunday dushmanlik qilmoqchi emas edik, lekin sen o'z boshingga o'zing tig' tortding...

Iskandar Malluning mamlakatida mehmon edi, kech kishi bilan mezbonning mehmonga tortadigan narsasi jon bo'ldi.

Xuddi gado bekitib qo'ygan narsasini mehmonga nisor qilganday.

Mallu o'z jonini shohga nisor ayladi.

Bular yukunib bo'lgach, shoh Feruzni chaqirib, shirin so'z boshladi:

— Azaldan qazo qalami bilan yozilgan Tangri taqdiriga chora yo'q.

Bu jahonda xoh shoh va xoh gado bo'lsin, hamma, shubhasiz, shu o'lim yo'lidan boradi.

Shioring lutf-ehson bo'lishi, adolat yo'lini tutishing zarur.

Fuqaro sendan shod-xurram bo'lsa-yu, mamlakat obodlikka yuz tutsa, degan umiddaman! — dedi.

Otamning yoshi ulg'ayib qarib qolgach, uning ishlaridan men tashvishlanib yurar edim...

Pand-nasihatlar qildim, qattiq gaplar ham aytdim.

Iqboli davlati qaytgan ekan, hech qanday so'z ta'sir qilmadi.

Shoh insoflaridan men bahra oldim.

Iskandar uning so'zlariga qarab turib, otasining o'rniga uni shoh qilib tayinladi.

Yoshi o'tgan qariya, kuch-quvvatdan qolib, bu dunyoni tark etgan ekan, uning o'rnini yosh yigit egallashi kerak!

Savol va topshiriqlar

1. Mazkur bobda Iskandarning adolatparvarligi haqida nimalar deyilgan? Ularni matndan toping va izohlang.
2. Dostondan olingan parchalarda ayrim tarixiy va adabiy asarlarning nomlari ham keltirilgan. Ularning sababini ayting va bajarayotgan vazifasini izohlang.

3. Bobda fantastik va hayotiy voqea-hodisalar tasviri ham mavjud. Navoiy ularda qanday badiiy maqsadlarni ko'zda tutgan?
4. Aflotun boshliq olimlarning Mallu boshliq sehr-u joduchilar ustidan qozonilgan g'alaba bilan Navoiy qanday badiiy-g'oyaviy niyatni nazarda tutgan?
5. Bobdagi shoh va raiyat munosabatlari haqidagi misralarni toping, ularni izohlang.
6. Shahzoda Feruz shaxsiyati haqida sizda qanday tasavvur paydo bo'ldi? Mulohazalaringizni bildiring.
7. Nasriy bayondagi quyidagi fikrni o'qing va uni asliyat bilan solishtiring: «Bular yukunib bo'lgach, shoh Feruzni chaqirib, shirin kalom boshladi».

XL bob

*Sabo subhining sabohati ta'rifldakim, nafas-nafas andin
yorig'luq yuzlanur va shabob gulzorining nazohati vafsidakim,
lahza-lahza andin ochug'luq dast berur va ul ayyomda
quyoshdek sajdadin yuzni yorutmoq targ'ibi va bu faslda
binafshadek toatqa qad nigun qilmoq tahrisi*

Na farxunda¹ axtardurur² ul kishi
Ki, toat yigitlikta bo'lg'ay ishi.

O'yun vaqtida tark qilg'ay o'yun,
Nekim Tengri amr etti — sung'ay bo'yun.

Rizo kasbini bartaraf qilmag'ay,
Zalolatda umrin talaf qilmag'ay.

Niamkim sanga Haq nasib aylamish,
Agarchi ani behisib aylamish.

Eshit gar tilarsen aning rozini,
Ki, aytay ko'pidin sanga ozini.

Adamdin sanga berdi avval vujud,
Nabudungni qildi karam birla bud.

¹ Farxunda — qutlug', baxtli, saodatli.

² Axtar — yulduz.

Tufuliyat ayyomidin to shabob,
Vujudung'a yetkurmadi pech-u tob,

Ne mushkil ishingda qilib yorlig',
Balolardin etti nigahdorlig'.

Jamolingni jannatmisol ayladi,
Bo'yung to'bioso nihol ayladi.

Chu afsungar etti ko'zung jodusin,
Anga soldi oshub-u noz uyqusin.

Jamolingni tovusi zeb ayladi,
Karashmangni obidfireb ayladi.

Sukunungda zeboliq etti ayon,
Xiromingda ra'noliq etti bayon.

Boshingdin-ayog'ingg'acha xubluq,
Oyog'din boshingg'acha mahbubluq.

Bulardin o'gun berdi aql-u havos,
Seni qildi har qaysig'a rahshunos.

Niam zohir aylab samo to ba arz,
Sanga qildi bir necha qullug'ni farz.

Yigitlikki ayyomi toatdurur,
Sanga bu sifat jahl-u¹ g'aflatdurur.

Qilib «hay» deguncha bu vodini tay²,
Chu qo'ysang qariliq tariqig'a³ pay⁴,

Xud⁵ o'lmas tarab⁶ yeli ul dam vazon⁷,
Yetar umr bog'ig'a fasli xazon.

¹ Jahl — nodonlik, bilimsizlik; g'aflat, jaholat.

² Tay qilmoq — bosib o'tmoq.

³ Qariliq tariqi — qarilik chog'i, *aynan* qarilik mazhabi.

⁴ Pay — oyoq; pay qo'ymoq — oyoq qo'ymoq, yurmoq, kirmoq.

⁵ Xud — o'z-o'zicha.

⁶ Tarab — xursandchilik, shodlik.

⁷ Vazon — esib turuvchi (yel, shamol).

Agarchi ilik titrar ul bargvash¹,
Tomurlar qurur o'ylakim obkash².

Agar qo'psa³ qad mili chavgon⁴ kibi,
Taharrukda⁵ bosh go'yi g'alton⁶ kibi.

Yo'q ersa yurumak ne imkon yana,
Aso shaklidan qo'lda chavgon yana.

Birov bo'lsa bu nav' ranjozmoy⁷,
Anga solim⁸ o'lg'aymu tadbir-u roy⁹.

Tavono¹⁰ ekan chog'da aylab gunoh,
Ne sud¹¹ aylagan vaqt umrin taboh¹².

Yigitlik erur qulluq etmak chog'i,
Qariliq erur chunki ketmak chog'i.

Xusho¹³ ulki, umrin taboh etmadi,
Qilur ishlarin qilmayin ketmadi.

¹ Bargvash — barg singari.

² Obkash — yaproqdagi tomirlar (tok, o'rik barglari so'liganiga, kuzgi holatiga ko'z yugurtiring).

³ Qo'pmoq — turmoq, o'rnidan turmoq.

⁴ Chavgon — chavgon o'yinida to'p (koptok)ni urish uchun qo'llanadigan uchi egri tayoq. Mili chavgon — chavgon tayog'i.

⁵ Taharruk — harakat, titroq.

⁶ Go'y — chavgon o'yinidagi to'p. Go'yi g'alton — yumaloq koptok.

⁷ Ranjozmoy — ranj ko'ruvchi.

⁸ Solim — sog'lom, to'g'ri.

⁹ Roy — yo'li; fikr.

¹⁰ Tavono — quvvatli, sog'lom.

¹¹ Ne sud — nima foyda?

¹² Taboh — xarob, vayron, buzilgan.

¹³ Xusho — qanday yaxshi!

Iskandar Chin mulkida.

«Saddi Iskandariy» dostoniga ishlangan miniatyura

XL bob*(Nasriy bayoni)*

Yoshlik yelining sabohati — go‘zalligi (undan o‘qtin-o‘qtin yorug‘lik yuzlanur) va yigitlik gulzorining tozaligi (uning gullari har lahzada ochilib turgay). Yoshlikning shunday go‘zal damlarida quyoshdek yostiqlan bosh ko‘tarib, ochiq chehrani ko‘rsatmoq va bu faslda binafshadek belni bukib, mehnat va toatga bo‘yin qo‘ymoq zarurligi haqida

Yigitlik chog‘idanoq mehnat va toatga bo‘ysungan kishining yulduzi naqadar qutlug‘!

U avji o‘ynab-kuladigan paytida Tangri nimani buyurgan bo‘lsa, shuni qiladi.

U Tangri buyurgan ishni bajarmay, boshqa behuda ishlarga qo‘l urib, o‘z umrini o‘tkazmaydi.

Axir bu kabi befoyda o‘yin-kulgilar besh-olti kunlik bo‘lib, oqibati yaxshilikka olib bormaydi.

Senga Xudo tarafidan nasib qilmish ne‘matlarning son-sa-nog‘i yo‘q. Sen ana shu ne‘matlarning shukrini qilib yashashing kerak.

Kimning zehni o‘tkir bo‘lsa, bu aytganlarni, albatta, ado eta oladi. Shular haqida, hammasini emas, bir ozginasini men gapiray, sen eshitgin:

Boshlab, Tangri yo‘qlikdan senga vujud berdi, ya‘ni o‘z karami bilan seni yo‘qdan bor qildi.

Go‘daklik paytingdan to o‘spirinlik chog‘inggacha boshingga hech qanday g‘am-g‘ussa solmadi.

Mushkul — og‘ir kunlarda o‘z mehribonligi bilan seni balo-lardan himoya qildi.

Bu davrda jamolingni jannatmisol-u qaddu-qomatingni jannatdagi tubi nomli daraxtdan ham go‘zal va navnihol ayladi.

Ko‘zingni kishini sehrlaydigan darajada o‘tkir va har narsaga hayajonlanib boquvchi qilgani holda, unga noz uyqusini ham berdi.

Sunbul sochlaringni jingalak etib, kishilar ko‘nglini qarmoq-day o‘zi tomon ilintirishga qodir ayladi.

Kipriklaringdan nayzalar paydo qilib, nayzador bahodirlarning ixtiyorini sening qo'lingga berdi.

Jamolingni tovsday zebo aylagani holda, noz-karashma-yu jilva bilan qarashingni har narsadan parhez qiladigan — taqvodor zotlarni ham beixtiyor o'ziga maftun etuvchi qildi.

O'tirganingda zebo ko'rinuvchi, yurganingda esa mag'rurlik namoyish etdi.

Boshingdan oyog'inggacha go'zallig-u oyog'ingdan boshinggacha mahbublik namoyondir.

Bulardan bo'lak yana aql-u idrok kabi fazilatlar berib, seni ko'pchilikka rahbar va boshliq ham qildi.

Shu kabi osmon va yerda bo'lmish bir qancha ne'matlarni bergach, senga bir necha ishni farz qilib buyurdi.

O'spirinlik chog'lari mehnat va toat ayyomlaridir, senda esa buning aksincha, jahl va g'aflat avj olgan.

Hash-pash deguncha, bu o'spirinlik chog'i o'tib, qarilik ko'chasiga qadam qo'ysang, keyin bu kabi shodlik yeli esmaydi, aksincha, bu paytda umr bog'i kuz fasliga kiradi.

Quvvatsizlik natijasida ko'z oldilaring qorong'ilashgani tufayli, uydan ko'chaga chiqolmay, hech kimga qo'shilolmay qolasan.

U tugunlar tomirlarga og'irlik solgani kabi, qiladigan ishingga ham yuz xil mone'lik ko'rsatadi.

U agar o'rnidan turmoqchi bo'lsa, qaddi uchi egilgan tayoqday bukiladi, bosh esa o'z harakati bilan yumaloq koptokka o'xshaydi.

Agar bir bechora shu darajada ranj-mashaqqatga tushib qolgan bo'lsa, uni aql va tadbir bilan tuzatib bo'ladimi? Yo'q, aslo!

Axir, kuch-quvvati bor vaqtida gunoh ishlar bilan yosh umrini o'tkazib, endi holdan toygan paytda toat qilaman, deyishdan nima foyda?

O'spirinlik davri — mehnat-riyozat chog'idir, qarilik esa u dunyoga ketish arafasidir.

Baxtli va aqlli odam yosh umrini bekorga o'tkazmaydi, qiladigan ishlarini qilib, murodiga yetmasdan — bu dunyodan ketmaydi.

Iskandar va jon berayotgan Doro.
 «Saddi Iskandariy» dostoniga ishlangan miniatyura

Savol va topshiriqlar

1. Matn sarlavhasini o'qing. Gap nima haqida boryapti deb o'ylaysiz?
2. Siz toat-ibodat deganda nimalarni tushunasiz? Jaholat va g'aflat deganda-chi?
3. Bobni diqqat bilan o'qing. Navoiy «baxtiyor yoshlik» deganda nimani nazarda tutgan, deb o'ylaysiz?
4. Matndagi qarilikning belgilari ko'rsatilgan o'rinlarni toping, ularni izohlashga harakat qiling.
5. Yigitlik va qarilik haqidagi misralarni o'qing va ularga o'z munosabatingizni bildiring.
6. Yoshlik, yigitlik davrini munosib o'tkazganligi uchun qarigan chog'ida ham hurmat-e'tibor topgan kishilarni bilasizmi?
7. Quyidagi baytni o'qing va uning nasriy bayondagi muqobilini topib, ularni sharhlang:

Yigitlik erur qulluq etmak chog'i,
Qariliq erur chunki ketmak chog'i.

XLI bob

*Ul g'ofil yigit hikoyatikim, voqif pir nasihati qadrin bilmadi,
ish vaqtidin o'tgandin so'ngra pushaytnonlig'i sud qilmadi*

Eshittimki, bir turfa¹ barno² edi,
Yuzi dilkash-u³ qaddi ra'no⁴ edi.

Emas erdi bir lahza berud-u⁵ may,
Agar navbahor-u va gar fasli day⁶.

Bor edi javorinda⁷ ahli dile,
Tariqatning odobida komile.

¹ Turfa — qiziq, ajablanarli.

² Barno — go'zal, chiroyli.

³ Dilkash — dilni o'ziga tortadigan, yoqimli.

⁴ Ra'no — latif, zebo, dilkash.

⁵ Rud — rud, cholg'u asbobi.

⁶ Day — qish.

⁷ Javori — yaqin atrof.

Kelib erdi qo'shnilig'idin batang
Ki, bor erdi g'avg'o anga bedarang.

Nasihat qilur erdi ko'p dilpazir¹,
Vale bo'lmas erdi anga joygir².

Necha pand ila topsa erdi xitob³,
Berur erdi nosihqa⁴ mundoq javob

Ki: «Bordur yigitlik farog'at chog'i,
Qariliq erur zuhd-u toat chog'i.

Shabob⁵ andakim uzr qo'lg'usidur,
Vara'⁶ aylamak vaqti bo'lg'usidur».

Shabob o'tti-yu quvvati qolmadi,
Dedi: «Toat aylan», qila olmadi.

Ham o'lmish edi fisq⁷ odat anga,
Base sa'b⁸ erdi ibodat anga.

Chu ko'rdiki, umr o'ldi yaksar⁹ taboh¹⁰,
Yana yetti sarvaqtig'a¹¹ piri roh.

Kelib naz'¹² vaqti aning boshig'a,
Sukun tutti rahm aylabon qoshig'a.

Nekim qilg'onidin pushaymon ko'rub,
Zamirini¹³ benuri imon ko'rub.

¹ Dilpazir — ko'ngilga yoqadigan, yoqimli.

² Joygir — o'rin oluvchi, joylashuvchi.

³ Xitob — murojaat.

⁴ Nosih — nasihat qiluvchi, o'git beruvchi.

⁵ Shabob — yosh, yosh yigit.

⁶ Vara' — taqvo, parhezkorlik.

⁷ Fisq — gunoh ishlar bilan mashg'ullik; yomonlik qilish.

⁸ Sa'b — qiyin, og'ir.

⁹ Yaksar — boshdan oyoq, butkul.

¹⁰ Taboh — buzuvchi, xarob, vayron.

¹¹ Sarvaqt — yo'qlab kelish, ziyorat.

¹² Naz' — jon chiqish.

¹³ Zamir — dil, ko'ngil; o'y, xotira.

Dedi: «Pand berdim, vale qilmading,
Bu kun ollinga kelmagin bilmading».

Dedi: «Tajribam yo'q edi, ey rafiq,
Su uzmakni o'rganmay o'ldum g'ariq¹.

Qarilig'da gar bilsam erdi bu hol,
Yigitlik chog'i qilmas erdim vabol².

Dedikim: «Otangga necha umr edi?»
Hisob aylabon: «Yuz o'n iki», — dedi.

Dedi: «U1 ham o'lmish edi notavon?»³
Eshitguchi tasdiq qildi ravon.

Kulub dedi sohibdil: «Ey bulhavas⁴,
Emasmu edi tajribang muncha bas?»

Angakim yetar Tengridin mavhiba⁵,
Kerak o'zgalar holidin tajriba.

XLI bob

(*Nasriy bayoni*)

*Hayotining har bir holatidan voqif bo'lgan tajribali keksa
nasihatining qadrini bilmagan, fursat o'tgandan so'ng esa
behuda pushaymon bo'lgan g'ofil yigit haqida*

Eshitishimcha, bir ajoyib barno yigit bor bo'lib, uning
yuzi jozibali va qaddi ra'nodek go'zal edi.

U xoh qish va xoh bahorda bo'lsin, bir iahza umrini
maysiz, musiqasiz o'tkazmas edi.

¹ G'ariq o'lmoq — g'arq bo'lmoq, cho'kmoq.

² Vabol — uvol, gunoh; nojoyiz.

³ Notavon — zaif, quvvatsiz; ojiz.

⁴ Bulhavas — havasga berilgan, yengiltak.

⁵ Mavhiba — ato, baxshish, ehson.

Shu yigitning yaqinida bir dili pok qo'shnisi bo'lib, u hayotning hamma yo'l-yo'riqlaridan, dunyoning achchiq-chuchugi, issiq-sovuqlaridan to'la xabardor edi.

Shu odam bu yigitga qo'shni bo'lganidan siqilar, chunki u har kuni deyarli janjal-suron qilib, joniga tegar edi.

O'git beruvchi unga ko'pgina foydali nasihatlar qilardi-yu, ammo hech qanday ta'sir qilmas, aksincha, u yigit nasihat-go'yga tubandagicha javob qilar edi:

— Yigitlik chog'i — o'yin-kulgi, rohat qilish davri, qarilik esa -mehnat va toat-ibodat davridir.

Yoshlikda qilingan hamma gunohlar kechiriladi, keyincha mehnat va ibodat qiladigan vaqt ham keladi, o'shanda qilamiz, — derdi.

Bu yigitning «ha» demay yoshligi o'tib, kuch-quvvatdan qoldi.

Toat-ibodat qilay deganida esa qila olmadi.

U, axir, axloqsizlik va yaramas ishlarga odatlangan bo'lib, unga mehnat-ibodat kabi hayotiy zaruratlar juda og'ir tuyular edi.

Oxiri bu yigit qarib, kuch-quvvatdan qolib, umri oxiriga yetib qoldi.

U, bu paytda o'lim to'shagida bo'lganiga qaramay, o'z umrini, mehnat va ibodat qilmay nojo'ya ishlar bilan o'tkizganini eslab, pushaymon yerd.

Shunda dono pir:

«Ko'p nasihatlar qildim, yo'l-yo'riqlar ko'rsatdim, quloq solmading, shunday bedavo kunlar oldingga kelishini o'ylamading», — dedi.

U bechora esa:

«Tajribam yo'q edi, ey do'stim! Suvda suzishni bilmaganim uchun g'arq bo'ldim. Qarigach, shunday kunlar boshimga tushajagini bilsam edim, yigitlik davrimni uvol qilib, behudaga o'tkazmagan bo'lar edim», — dedi.

«Otang necha yoshga kirib o'ldi», — deb so'radi pir.

Hisob qilib: «112 yoshda», — deb javob berdi yigit.

«Shu paytda u ham kuch-quvvatdan qolganmidi?» — deb so'radi pir.

Eshituvchi buni to'la tasdiqladi. Shunda bu pok qalbli zot kulib:

«Ey, har narsaga yengil va beparvo qarovchi odam, o'sha otangning boshidan o'tgan kun — senga yetarli tajriba emasmidi?» — dedi.

Kingaki, Tangridan rahm-shafqat yetar ekan, u o'zgalarning ahvolidan tajriba va ibrat oladi.

Savol va topshiriqlar

1. Hikoyatni qayta o'qing. Unga yana qanday sarlavhalar qo'yish mumkin?
2. Hikoyat qahramoni bo'lgan yigit portreti qanday chizilgan? Uning surati va siyratida qanday farqlar mavjud?
3. Hikoyatda nosih obrazi bor. Siz uni qanday tasavvur qilasiz?
4. Hozirgi «suzmoq» so'zining kelib chiqishiga asos bo'lgan dastlabki variant mazkur matnda mavjud. Unga e'tibor berdingizmi? Shu so'zning kelib chiqishi haqidagi mulohazangizni bildiring.
5. Hikoyatning xulosasiga e'tibor bering. O'zgalarning xatosidan xulosa chiqarish osonmi? O'z xatosidan-chi?
6. Quyidagi baytni o'qing va uning nasriy bayondagi muqobilini toping:

Shabob o'tti-yu quvvati qolmadi,
Dedi: «Toat aylay», qila olmadi.

Hikmat

*Iskandarning Arastudin savoli ul bobdakim, yigitlikta
tab' nevcun ibodatdin mutanaffirdurur va qarilikqa dimog'
taaquldin qosir va hakimning pirona roy bila shohi
juvonbaxtqa yo'l ko'rguzgani*

Yana surdi bu nukta¹ shohi jahon

Ki: «Ey nukta¹ ramuzi² nihon³,

¹ Nukta — nozik va teran ma'noli so'z.

² Rumuz — ramzlar.

³ Ping'on — yashirin, pinhoni.

Yigitlikta ish kasbi osondurur,
Nedin tab' andin harosondurur?¹

Yigitlikning o'tgan zamon navbati,
Har ishta nedin kam bo'lur lazzati?

Tarabnok² nevchun bo'lur navjuvon³
Qarig'a bo'lur ne tarab⁴, ne tavon⁵?

Dedi donishomuzi⁶ hikmatxisol⁷
Ki: «Ey borchha da'b-u⁸ xisoling kamol,

Tufuliyat⁹ ayyomi yo'qtur shuur,
Etur tab' roy-u xiraddin nufur¹⁰...

Nedinkim xiradqa chu yo'q dastras¹¹,
Erur nafs da'bi havo-u havas.

Tufuliyat o'tgachki bo'ldi shabob,
Xirad nuri soldi dimog' ichra tob.

Kishining bu vaqt ikidur holati,
Erur aqli yo nafsining quvvati.

Agar aqlig'a quvvat o'ldi fuzun¹²,
Bo'lur yaxshi ishlar sori rahnamun¹³.

Vale olam ahlida bu ozdur,
Ulusdin agar bo'lsa mumtozdur¹⁴.

¹ Haroson — qo'rqqan, vahimaga tushgan.

² Tarabnok — shod, xursand.

³ Navjavon — yosh yigit.

⁴ Tarab — xursandlik, shodlik.

⁵ Tovon — kuch-qudrat.

⁶ Donishomo'z — bilimdon.

⁷ Hikmatxisol — hikmatli fazilatlar egasi.

⁸ Da'b — odat, rasm, qiliq.

⁹ Tufuliyat — bolalik.

¹⁰ Nufur — nafrat, nafratlanish.

¹¹ Dastras — qo'li tegmoq, ulgurmoq.

¹² Fuzun — ziyoda, ko'p, ortiq.

¹³ Rahnamun — yo'l ko'rsatuvchi.

¹⁴ Mumtoz — saralangan, tanlangan, imtiyozli.

Va gar nafsī aqlidin o'lsa qavi,
Zaruratki, bo'lg'ay aning payravi...

Chu ko'prak xaloyiqqa budur tariq,
Bo'lurlar xatokor ko'prak fariq¹.

Kishikim bu suratqa qodirdurur,
Base ozdur, bo'lsa nodirdurur.

Adadda chu ko'prakdur avvalg'i xayl,
Hamul sori ko'prakdurur elga mayl.

Yigit chunki qo'ydi kuhulatqa² yuz,
Ishi qo'ydi barcha suhulatqa³ yuz.

Burudatdin⁴ abdon to'la boshladi,
Harorat o'ti past o'la boshladi.

Chu may shug'li sori bo'lub murtakib⁵,
Ul ashg'ol o'lub mujibi ko'p laib.

Chu shayxuxat⁶ o'ldi tabiatqa juft,
Qaviy vaz'ig'a za'f soldi nuhuft.

G'ariziy⁷ harorat o'ti bo'ldi past,
Rutubatqa⁸ bo'ldi ul o't zerdast.

Qayu o'tki, suv qilsa tug'yon anga,
O'zung deki, o'chmay ne imkon anga.

¹ Fariq — firqa, guruh, to'da.

² Kuhulat — kishining o'rta yasharlik davri, soch-soqolga oq tushish (mosh-guruchlik) davri.

³ Suhulat — osonlik, yengillik.

⁴ Burudat — sovuqlik.

⁵ Murtakib — biror ishga o'tlanuvchi, urinuvchi; gunoh ish qiluvchi.

⁶ Shayxuxat — qarilik, keksalik; shayxlik, eshonlik.

⁷ G'ariziy — tabiiy, tug'ma.

⁸ Rutubat — namlik, zaxlik; *ko'chma ma'noda* g'am, musibat.

Hind hokimi Iskandar huzurida.
 «Saddi Iskandariy» dostoniga ishlangan miniatyura

Harorat kam o'lg'och, bo'lub me'da sust,
G'izo topmadi chunki hazmi durust.

Agar qilsa ta'lil quvvat ketib,
Ko'pidin tabiatqa illat yetib.

Tabiatki, andin qaviydur dimog',
Haroratdin anda yorutur chirog'.

Ul o't o'chgach-o'q o'chti bu sham' ham,
Taaqqul anga bo'lmadi jam' ham.

Kishi bo'lsa bu vasf ila muttasif¹,
Ajab yo'q agar bo'lsa masx-u hazif².

Ki, ul qavm erur yo nabi, yo vali,
Va yo hikmat ahli aro a'qali

Ki, nafsoniyat qilmayin ishta fosh,
Qilurlar nechukkim keraktur maosh.

Badan ichra topib riyozat subut,
Ko'ngulga berurlar safo birla qut.

Necha bo'lsalar umr birla asan³,
Toparlar kamol ichra vajhi hasan.

Necha kimsaga umr imkon erur,
Alar aqli xurshidi raxshon erur.

Yashag'on soyi donish ichra boyib,
Katondek⁴ necha eskirib ko'rkonib».

Skandarga chun yetti bu foida,
Savol etmadi nuktayi zoida.

¹ Muttasif – sifatlangan, maqtalغان.

² Masx-u hazif – xunuk qiyofa, badshakl, badaft.

³ Asan – yoshi katta, eng keksa.

⁴ Katon – kanopdan to'qilgan kiyimlik.

Hikmat

(Nasriy bayoni)

Iskandarning Arastudan: «Kishi tabiati yigitlikda nechun mehnatdan nafratlanadi va qarilikda miyada aql kamayadi?» — deb so'ragani. Hakimning qarilik donoligi bilan juvonbaxt shohga yo'l ko'rsatgani

Jahon shohi yana bunday savol so'radi:

«Ey maxfiy va nozik sirlarning bilimdoni!

Yigit kishiga ishlash va kasb-hunar qilish og'ir bo'lmaydi-yu, ammo nima uchun yoshlar mehnat qilishdan qochadilar?

Yigitlikning davri o'tgach esa nima uchun hamma ishning zavqi, lazzati kamayadi?

Yosh yigitlar nega xursandchilikka o'ch-u, qariyalarga o'yin-kulgi yoqmaydi?»

Donolik xislatiga ega bo'lmish hakim aytdiki:

«Ey, barcha odat va xislatlari barkamol shoh!

Bolalik ayyomlarida odamzodda har narsani tushunish va idrok etish qobiliyati kam, tabiati esa aql va tafakkurdan uzoqroq bo'ladi.

Yoshlik damlari o'yin-kulgiga qancha o'ch bo'lsa, xato va kamchiliklari shunchalik mo'l bo'ladi.

Bolalik o'tib, o'spirinlik davri boshlangach, miyaga aql nuri harorat bera boshlaydi.

O'spirinlik davrining odamlari ikki turga ajraladi: ularning birida aqlning quvvati oshsa, ikkinchisida nafs kuchlanib ketadi.

Agar kishining aqli quvvatlanib — o'sib borsa, u yaxshi ishlarga tomon yo'l oladi.

Lekin afsuski, olam kishilarida bundaylar oz, agar bo'lsa, bunday aql egalari xalq o'rtasida mumtoz va obro' egasi bo'lardi.

Agar nafi aqlidan ustun bo'lsa, uni tarbiya qilmoq kerak.

Kingaki, poklik ruhi madad berar ekan, uning ko'ngliga aql shami nur sohib turadi.

Bunday baxtga ega bo'lgan kishilar juda oz bo'lib, bori ham xalq o'rtasida nodir hisoblanadi.

Nafsi aqlidan ustun bo'lgan odamlarning soni ko'p bo'lsa ham, ammo xalq aqli odamlarni hurmat qiladi, ularga yon bosadi.

Chunki aqli odamlar hamma narsaning oxirini o'ylab, rioya-andisha bilan ish qiladilar, ularning o'ylaganlari ko'pincha to'g'ri va omma uchun foydali bo'ladi.

Odamlar o'rta yoshga kirib, soch-soqollariga oq tusha boshlagach, tarbiya natijasida to'g'ri yo'lga tushib qoladilar.

Zero, bu paytda badanlarining o'ti ancha sovib, haroratlari pasaya boshlaydi.

Bu yoshdagi odamlarning ba'zilar mayga berilib, ichkilikning harorati bilan o'zlarini qizdirmoqchi bo'ladilar.

Bunday mayxo'rlikka berilganlarning umri o'yin-kulgi bilan o'tib ketadi.

Lekin bular qarib, vujudida quvvat o'rniga zaiflik, darmonsizlik paydo bo'lgach, nafas olish qiyinlashib, badanida bo'lgan harorat o'tini rutubat-nam bosib, so'ndiradi.

Qaysi bir o'tni suv bosadigan bo'lsa, uning o'chmay qolishi mumkinmi?

Kishi vujudida harorat kamaysa, me'da sustlashib, yeyilgan ovqatlar yaxshi hazm bo'lmay qoladi.

Agar hazm bo'lmayapti, deb kam ovqat yesa, kundan-kunga kuch-quvvati pasayadi, ko'p yesa-chi, hazm bo'lmasligi orqasida vujudi kasallanadi.

O'tdan chiroq yongani singari, kishi vujudi sog'lom va baquvvat bo'lsa, dimog'i ham chog' bo'ladi.

O't o'chsa, sham ham yonishdan to'xtagani kabi, badanida quvvati kam odamning aqli ham yetarli bo'lmaydi.

Zero, quvvatsizlik miyaga ko'pdan-ko'p zarar yetkazadi, natijada aql-idrok izdan chiqadi.

Kishi shunday holatga tushib qolsa, shaklining ham o'zgarib-xunuk bo'lib qolishi turgan gap.

Agar bunday aqli kishilar hayot va jamiyatda o'z shaxsiy manfaati uchun kurashmay, o'z nafsini demay halollik bilan ish yuritsalar, qanoat bilan tirikchilik qilsalar, ularni payg'ambar desa ham, valiy desa ham, hakim — faylasuf-donishmand desa ham bo'ladi.

Bundaylarning vujudi, shubhasiz, mehnat va riyozat bilan chiniqqan bo'lib, ko'ngillari faqat poklikdan quvvat oladi.

Ularning umri qancha uzun bo'lsa, qancha keksaysa ham yuz-ko'zlari shunchalik go'zal va nuroniy bo'laveradi.

Shuningdek, ular yashagan sari aql va bilimga to'lib, kanop qancha eskirgani bilan o'z tusini yo'qotmagani kabi, yasharib yuraveradi».

Iskandar ustozī Arastudan bu foydali nasihatlarini eshitgach, xotirjam bo'ldi. (Matn tabdili A. Hayimetovniki)

Savol va topshiriqlar

1. Quyidagi bayt kim tomonidan kimga va nima maqsadda aytilganini aniqlang:

Senikim bu mulk uzra shoh ayladim,
Bu kishvarda kishvarpanoh ayladim.

2. Quyidagi baytni o'qing va uning nasriy bayondagi muqobili-ni toping. Bayt mazmuniga o'z munosabatingizni bildiring:

Tufuliyat o'tgachki, bo'ldi shabob,
Xirad nuri soldi dimog' ichra tob.

«SADDI ISKANDARIY» HIKMATLARI

Agar qilmadi el himoyat sanga,
O'zungdin keraktur shikoyat sanga.

Ayol-u vatan uzra to joni bor,
Kishi harb etar toki imkoni bor.

Ani angla mufliski¹, yo'q himmati,
Chu yo'q himmati, yo'q aning hurmati.

Birovkim erur rostliqdin yiroq,
Aningdek kishi bo'lmag'on yaxshiroq.

Bukim odami borcha insondurur,
Bori ofarinishda yaksondurur.

¹ Muflis — kambag'al, hech narsasi yo'q kishi.

Bukim xalq erur ofarinishda bir,
Ne donishda birdur, ne binishda bir.

Va gar arpa ham sochsa bo'lmoqqa to'q,
Anga bug'doy o'rmog'ning imkoni yo'q.

Vatan tarkini bir nafas aylama,
Yana ranji g'urbat havas aylama.

Yilon jayb¹ aro solmoq etma havas
Kim, oxir yilondur bu, tasbih emas.

Ki, har kim ayon etsa yaxshi qilig',
Yetar yaxshiliqdin anga yaxshilig'.

Kishi naqdi² gar bir qaro mis emas,
Agar himmati bo'lsa muflis emas.

Kishi hanzal³ eksa achchig' bar topar,
Va gar nayshakar eksa — shakkar topar.

Qaroqchig'a bo'lg'on kishi muttafiq⁴,
Qachon shoh bazmig'adur mustahiq⁵.

Musofir bo'l, ammo vatan ichra bo'l,
Tila xilvat-u anjuman ichra bo'l.

Ne shahkim, aning adl kirdoridur⁶,
Desam, yo'q ajabkim, Xudo yoridur.

Necha bo'lsa yolg'onchi el arjumand,
So'zi anjuman ichradur nopisand.

Necha zulmkim elga zolim qilur,
O'z-o'ziga ko'prak qilur — Haq bilur.

¹ Jayb — cho'ntak, kissa; yeng.

² Naqd — pul, boylik.

³ Hanzal — itqovun, shakli kichik qovunga o'xshaydigan, lekin juda achchiq o'simlik va uning mevasi.

⁴ Muttafiq — birlashgan; hamfikir.

⁵ Mustahiq — haqli, loyiq; sazovor.

⁶ Kirdor — qiliq, amal, ish; odat.

Oling ayshdin umrning komini,
Tutung xush yigitlikning ayyomini.

Rafiq iki darvesh, beishtiboh¹,
Erur yaxshiroqkim, aduv² iki shoh!

Safar zahmati garchi dushvor erur,
Tengiz qa'rida durri shohvor³ erur.

Safar qilmag'on odami xomdur,
Sovuqda to'ngar kinga oromdur.

Takallum bila kimsa inson erur,
So'zi yo'q bahoyimg'a⁴ ne son erur.

Taomeki, ul mujibi⁵ komdur⁶,
Gar o't ranjini tortmas — xomdur.

Ushoq qand uni tuzga monand erur,
Va lekin biri tuz, biri qand erur.

Chu mulk o'ldi obod-u xalqi g'ani⁷,
Yaqindurki, ma'mur o'lur maxzani.

Shahekim anga adl bunyod o'lur,
Natija bukim, mulki obod o'lur.

Erurlar g'animat bori bu zamon
Ki, bir-birga siz barchangiz mehmon.

Yana ilm tahsili aylar kishi,
Agar istasa rushd⁸ topqay ishi.

¹ Beishtiboh — shubhasiz.

² Aduv — g'anim, dushman, qarama-qarshi.

³ Durri shohvor — shohlarga munosib dur; qimmatbaho.

⁴ Bahoyim — hayvonlar, to'rt oyoqli hayvonlar.

⁵ Mujib — sabab, bois.

⁶ Kom — maqsad, muddao.

⁷ G'ani — boy.

⁸ Rushd — yetuklik.

Savol va topshiriqlar

1. Hikmatli mulohazalarni o'qib chiqing. Ulardan qaysi biri sizga ko'proq yoqdi? Fikringizni izohlab bering.
2. Ularni qanday mavzu guruhlariga birlashtirish mumkin deb o'ylaysiz?
3. Vatan va vatanparvarlik haqidagi baytlarni o'qing. Ularni ovoz chiqarib o'qing. Ma'nosini sharhlang.
4. Himmat haqidagi baytlarni toping. Ularning ma'nosini izohlang.
5. Boshqalarning yaxshi yoki yomon munosabatiga kishining o'zi sabab bo'ladi, tarzidagi hikmtli so'zlarni topib izohlang.
6. Barcha inson bolalarining yaratilishiga ko'ra bir xilligiga qaramasdan, ularning tabiati har xil bo'lishi haqidagi bandlarni o'qing. Ularni izohlang.
7. Insonni oqil va hushyor bo'lishga da'vat etayotgan hikmatli so'zlarni toping. Ularni ovoz chiqarib o'qing va sinfdoshlaringiz bilan muhokama qiling.
8. Safar va sayohatlar haqidagi hikmatli so'zlar mazmunidan kelib chiqadigan xulosalaringiz qanday bo'ldi?

«SADDI ISKANDARIY» DOSTONI HAQIDA

«Saddi Iskandariy» «Xamsa» dostonlarining yakunlovchisi. U hajmiga ko'ra ham eng yirik dostondir. U 89 bobdan iborat. Shundan 1–14-boblar kirishni, 15–87-boblar asosiy qismni, 88–89-boblar xotima qismini tashkil etadi. Asosiy qism o'zaro yaxlitlikni tashkil etadigan 18 ta mavzuni yoritadi. Ularda himmat, adolat, qish, bahor, to'g'rilik, mehmondorchilik, yoshlik, safar qilish, o'lim va aza singari mavzular yoritilgan. Mavzular mazmunini yoritish tartibi ham o'ziga xos. Ularni jadvalda quyidagicha tasvirlash mumkin:

Asarning asosiy qismi tuzilmasi	Iskandarning sarguzashti
	Mavzuga oid mulohazalar
	Ayni mavzudagi hikoyat
	Xulosa: Iskandar va Arastu (yoki boshqa hakimlar) hikmatlari

Dostonda Iskandarning sarguzashtlari ayrim epizodlar tariqasida keltiriladi. Undan keyin falsafiy-didaktik mazmundagi mulohazalar o‘rin oladi. Yaxlitlikning uchinchi qismini ayni mana shu sarguzasht va mulohazalar mazmuniga ishora qiluvchi hikoyatlar tashkil etadi. Nihoyat, uni Iskandarning Arastu (yoki boshqa hakimlar) bilan savol-javoblari tariqasidagi hikmatlar yakunlaydi.

Dostonda Iskandarning harbiy yurishlari qisman aks etgan bo‘lsa-da, u jangnoma emas. Shunga qaramasdan, asar tilida harbiy so‘z va atamalar, tushunchalar nisbatan kengroq o‘z aksini topgan.

Doston Faylaqusning Iskandarni topib olishi bilan boshlanadi. Unga munosib tarbiya beradi. Unga Naqumohis (Arastuning otasi) ustozlik qiladi.

Iskandarning yoshlikdan bilim egallashga ishtiyoqi alohida ta’kidlanadi:

Qayu ishni ta’lim qilg‘on zamon,
Eshitmak hamon erdi — bilmak hamon...

Bori ishda bir yerga yetdi ishi
Ki, mumkin emas andoq o‘lmoq kishi...

Bilik kasbini qildi to joni bor,
Hunar bildi onchaki imkoni bor.

U barcha fanlarni puxta egallagach, harbiy san’atni ham o‘rganadi. Aql va tafakkurni o‘stiradigan mashg‘ulotlar bilan jiddiy shug‘ullanadi. Faylaqus vafot etadi. Iskandar taxtga o‘tirishdan voz kechishni o‘ylab turganida, otasiing vasiyati esga tushadi. U: «Bu dunyo bilan xayrlashsam, mening o‘rnimga o‘tirsang-da, mening nomus-orim, shon-shuhratim yellarga uchmasa, degan umidda seni topgan edim», — degan edi.

Iskandar ikkilanib qoladi va xalq bilan maslahat qilib ko‘nglidagi gaplarni aytadi:

Bu ishga keraktur tavono kishi,
Emas men kibi notavono ishi.

Erur tortmoq sher chekkonni mo‘r,
Yukin pilning aylamak pashsha zo‘r.

Ne bor shahlik aylarga niyat manga,
Ne aylay desam qobiliyat manga.

Xalq bu gaplarga ko'nmay Iskandarning o'zini podshoh qilib ko'taradi.

O'g'il ota vasiyatiga amal qiladi. Xalqning arz-dodlarini eshita boshlaydi.

Adolat qo'lin tutti andoq biyik
Ki, topti amon arslondin kiyik...

Yarim kungacha adl ila dod edi,
Yana kun so'ngg'i yaxshi bunyod edi.

Bu yanglig' chu oz vaqt tuzdi rusum,
G'ani bo'ldilar adlidan ahli Rum.

U paytda Rum ahli Faylaqusning qo'l ostida edi. Ammo jahonning katta qismi Doroga qarar edi. Faylaqus ham unga har yili ming tilla tuxumdan iborat boj to'lar edi. Iskandar bu paytda qo'lga kiritgan yer-suvlari Rum mam-lakatiga qaraganda ikki-uch marta ko'proq bo'lgan. Uch yil davomida uning boyliklari otasining davridagidan o'n marta ko'proq bo'ldi. Ammo bu paytda u boj to'lashni xayoliga ham keltirmadi. Xiroj talab qilib kelgan elchilarga u «tilla tuxum tug'adigan qushlar uchib ketdi», — deb javob beradi.

Doro yana elchilar orqali unga chavgon bilan to'p — koptok, bir idishni to'ldirib kunjut yuboradi. Bu sen yosh bolasan, bolalar esa mana shu narsalar bilan ovunib yurishi lozim. Mening askarlarim kunjut donalari singari behisob, — degan edi.

Iskandar shunday javob qaytaradi: «Olimlar yer yuzining go'yo (koptok) singari yumaloq ekanini aniqlashgan. Demak, Doro menga yer yuzini in'om etibdi. Chavgon esa uni boshqarish

Eslab qoling

Iskandar jang pay-tida ham o'ng yonida ilm-kamolot egalari, so'l tomonida esa harbiy rahbarlar qur-shovida tasvirlanadi.

ramzidir. Kunjutlarni u menga qushlarimning ozuqasi sifatida yuboribdi».

Doro bu javobdan g'azablanib, askar to'plashga kirishadi. U sanoqsiz lashkar bilan Rum hududiga yo'l oladi. Iskandar shunday hol yuz berishini taxmin qilgan edi. Shunda u bir hodisani tasodifan kuzatib qoladi: biri katta va kuchli, ikkinchisi kichik va nozikroq kakliklar talashib qolishadi. Katta kaklik kichigiga zug'um o'tkaza boshlaydi. Shu payt osmondan bir burgut sho'ng'ib keladi-da, katta kaklikka chang soladi. Uni changalida olib ketadi. Iskandar bunday yakundan nihoyatda xursand bo'ladi.

Jang maydonida yakkama-yakka kurash boshlanadi. Ertasi kuni Iskandarga bir maxfiy xat topshirishadi: unda Doroni o'ldirishga qasd qilgan ikki sipohiyniing arznomasi bitilgan edi.

Iskandar maktubga javob qaytarmasdan, jim qolishni ma'qul ko'radi. Ertasi janglar davom etadi. Unga Doro fojiasi haqida xabar keladi (Doroga o'zining xos navkarlari suiqasd qilishadi). U yarador Doroning tepasiga boradi. O'limi oldidan Doro Iskandardan shunday iltimoslarni qiladi:

- suiqasd qilganlarni jazolash;
- qavm-qarindoshlariga zulm qilmaslik;
- qizi Ravshanakning kayoniylar podshohligining merosxo'ri ekanligini inobatga olib, uni o'z xonadonining mu-navvar shamiga aylantirish.

Iskandar bularning barchasini qabul qiladi. Doro vafot etadi. Iskandarni kayoniylar an'anasiga muvofiq taxtga chiqarishadi. U Doro mamlakatlariga elchilar jo'natadi. Hamma yerdan ijobiy javoblar keladi. Faqat Kashmir shohi, Hind royi va Chin xoqoni unga bo'ysunmay qoladi.

Qish fasli boshlangani uchun u Arron (qadimgi Ozarbayjon) mamlakatining Qorabog' degan joyida qoladi. Bahorda Xuroson uning qo'liga o'tadi. Bu o'lka unga juda yoqdi. Ayniqsa, Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshon uni behad maftun etdi. Shuning uchun u Hirot, Samarqand shaharlarini bunyod qildi. So'ng u Kashmirda yo'l oldi. Shunda ham Iskandarga 500 olim yo'ldosh edi.

Kashmir shohi Malluning sehr-jodularini olimlar sharofati bilan yo'q qilib tashlashdi. U Iskandarning kuchli, o'zining kuchsizligini angladi. Ilm-fan oldida sehr-joduning puchligini his etdi.

Kashmir zafaridan keyin Hindiston safari boshlanadi. Hind royi uzrxohliklar bilan xatosini bo'yniga oladi. U Iskandarga saroydan joy berar ekan, askarlarini shaharga joylashtirish mumkinligi haqida eslatadi. Iskandar esa unga shunday javob beradi: — Qo'shin shahar ichiga sig'mas. Ularni o'rmonga joylashtirsa ham bo'ladi, siqqanda ham shaharga joylashtirish ma'qul emas. Zero, ulardan xalqqa ziyon-zahmat yetishi mumkin... Iskandarning qilgan karam va yaxshiliklarini eshitib, hamma behad shodlandi va duolar qildi.

Oldinda Chin safari bor edi. Chin xoqoni elchi yuboradi. U ancha dono va tajribali edi.

Xoqonning o'zi elchi qiyofasida Iskandar huzuriga keladi. O'rtada sulh va omonlik paydo bo'ladi. Navoiy qalamida u shunday tasvirlanadi:

Ki Xoqon chu bo'ldi Skandarparast,
Skandarga Chin ichra bo'ldi nishast.

Xoqon Iskandarga bir oyna tuhfa qiladi. Bu oyna chin va yolg'onni ajrata oladigan xislatga ega edi. Iskandarda ham shunday kashfiyot qilish istagi paydo bo'ladi. Uning topshirig'iga ko'ra olimlar ikkita tilsim: suturlob va ko'zgu yasaydilar.

Darslikda dostonidagi bitta poetik yaxlitlik: Iskandarning Kashmirda yurishi va u bilan bog'liq holda qarilik va yoshlik, yigitlikni behuda o'tkazmaslik haqidagi boblarda mujasamlashgan badiiyat olami bilan tanishdingiz. Albatta, ular sizning qalbingizdan munosib o'rin olishiga ishonamiz.

Adib dostonida ko'plab olimlar, podshohlar, rang-barang kasb, hunar va mavqedagi shaxslarning ajoyib obrazlarini yaratgan. Iskandarning o'zi ham shu siraga kiradi. U asarda tadbirkor va adolatli podshoh, mohir sarkarda, yetuk olim va katta qalb egasi sifatida namoyon bo'ladi.

«Xamsa»ning tugatilishi juda katta ijtimoiy va adabiy hodisa edi. Buni adib «Manga davlat ilgi rahnamun» bo'ldi, deb ta'kidlaydi. Muhimi, u turkiy tilda birinchi marotaba

yaratilgan edi. Navoiydan keyin hech kim bunday yuksaklikka ko'tarila olmadi. Ayni paytda, u juda qisqa muddatda – ikki yilda yaratilgani bilan ham tarixda qoldi. Husayn Boyqaro, agar faqat «Xamsa» yozishga ketgan vaqt hisoblanadigan bo'lsa, u olti oydan oshmas edi, deb lutf qilgan.

Bilib oling

«XAMSA» DOSTONLARI

	«Hayrat ul-abror»	«Farhod va Shirin»	«Layli va Majnun»	«Sab'ayi sayyor»	«Saddi Iskandariy»
Yozilgan sanasi	1483	1484	1484	1484	1485
Boblari	63	54	38	38	89
Baytlar soni	3988	5782	3623	5009	7215
Vazni	Sariyi musaddasi matviyi makshuf	Hazaji musaddasi mahzuf	Hazaji musaddasi axrabi maqbuza mahzuf	Hafifi musaddasi maxbuni mahzuf	Mutaqoribi musammani mahzuf
Afeyili	muftailun muftailun foilun	mafoiylun mafoiylun fauvlun	maf'uvlu mafoilun fauvlun	foilotun mafoilun failun	fauvlun fauvlun fauvlun faal
Taqte' belgisi	– V V – – V V – – V –	V – – – V – – – V – –	– – V V – V – V – –	– V – – V – V – V V –	V – – V – – V – – V –

Savol va topshiriqlar

1. Yusuf Xos Hojib asaridagi Kuntug'di bilan Oyto'ldi suhbatlari davomida qo'llangan ramzlarni eslang. Ular bilan «Saddi Iskandariy»dagi ramzlarning qanday o'xshash va farqli jihatlarini tasavvur qildingiz. Shu haqda gapirib bering.
2. Iskandar kakliklar voqeasidagi yakundan xursand bo'ladi. Buning sababini izohlay olasizmi?
3. Dostonda olimlarga qanday munosabat bildirilgani haqida o'z mulohazalaringizni bildiring.
4. Dostondan olingan hikmatli so'zlar orasida siz o'rgangan parchalar bilan bevosita bog'lanadiganlari bor. Ularni toping va fikringizni asoslang.

Zahiriddin Muhammad Bobur

(1483–1530)

«Aytishlaricha, Bobur juda bahodir sipoh va iqtidorli ilm ahli sirasidan bo'lgan. U hali Afg'onistondalik vaqtidayoq ayrim islohotlarni o'tkazishga qo'l urgan-u, lekin uning natijalari yaxshilik bilan tugamasligini anglagan. Chunki qabilaviy tizimga xos urf-odat va an'analarning ayrim talab-taqozolari kutilmagan oqibatlarga olib kelishi mumkin edi. Shu bois u o'z rejalaridan voz kechgan.

Hindistonda Bobur Panipat maydonidagi jangdan so'ng uch yil-u sakkiz oy umr ko'rdi. Bu davr ichida u dastlab ichki muxolif kuchlar harakatini bostirishga kirishdi. Zero, notinch va noxush ahvoldan zada bo'lgan aholi xavf-xatar ichida yashardi. Shu bois zudlik bilan parokanda avom orasida tinchlik o'rnatish zarur edi... Mazkur dolzarb vazifani amalga oshirish — muqaddam joriy mahalliy ijtimoiy-iqtisodiy holatni tiklash va islohotlarni o'tkazish, albatta, barcha mahalliy rasm-rusum va urf-odatlardan voqif bo'lishni talab qilardi.

Boz ustiga, bundan oldingi Aloviddin Xiljiy va Muhammad bin To'g'loqning ahvolni hisobga olmay o'tkazgan islohotlarining achchiq natijalarini hamon aholi unutmagan. Qolaversa, Bobur bu yerda tom ma'nodagi ajnabiy bo'lib, bunday holatda hukmdor uchun eng yaxshi chora hind qonun-qoidalarini bilish va ularga nisbatan tegishli munosabatda bo'lish edi.

Shu tariqa qo'llangan tadbirlar sababli saltanatda tinchlik qaror topib, odamlar orasida hukmdorga ishonch tuyg'usi paydo bo'la boshladi. Boburning nihoyatda to'g'ri tutgan yo'llaridan

Bobur Hirotda Sulton Husayn xonadonida.
«Boburnoma»ga ishlangan miniatyura

yana biri shu bo'ldiki, u muhitni yaxshi bilgan yerlik amirlarni ishga tortib, yangilari uchun esa ish o'rganish va yuritishga imkon yaratdi. Bundan tashqari, saltanat Agra va Kobul o'rta-sidagi yo'lda tinchlik hamda chegara mustahkamligini ta'minlab, ikki oradagi xat-xabar aloqasini yana qayta tikladi.

Bobur o'z diniy e'tiqodini e'zozlab, mashoyix va dindorlar-ni izzat-u ehtirom qilsa-da, ularni o'z siyosiy muammolariga doxil bo'lishlariga imkon bermas va firqaparastlik xususidagi maslahatlarni qabul etmasdi. U, shuningdek, mazhab, tabaqa va boshqa ixtilofli masalalarning saroyda tarqalishiga izn ber-masdi. Garchi Bobur taqvoli musulmon bo'lsa ham, mazhabiy «junun»ga moyil emas edi. Ha, hukmdor hind va afg'on amir-lari salohiyatiga u qadar e'timodi bo'lmasa-da, ularga doim munosib muomala qilib, do'stona munosabatda bo'lardi...

Bobur nainki mamlakatda siyosiy ahvolni o'zgartirdi, balki saltanatni g'arbiy viloyatlar bilan birlashtirdi. Kushon roja-liklaridan keyin Afg'oniston va Hindistonning o'zaro aloqalari uzilgan va sobiq «Turk sultonlari» hukmronligida chega-ralar qarovsiz holga tushgan edi. Bobur esa Afg'oniston va Hindiston o'rtasida o'z saltanatini barpo qilib, so'ng o'rtadagi shimoliy va janubiy chegaralarini mustahkamladi. Qachon-lardir jang-u jadal maydoni bu sarzamin savdo-tijorat ham-da madaniy-ma'rifiy markazga aylandi¹. (*Sayid Sabohiddin Abdurahmon, «Mo'g'iliy ahd»*).

* * *

«Bobur turkiy she'riyatda Alisher Navoiydangina keyin-gi o'rinda edi. U sof va nafosatli turkiyda devon tartib etdi. U nazm yo'lida «Mubayyin» atalmish asarini yaratib, shu bilan ko'pchilik tomonidan foydali deb topilgan islo-miy huquqshunoslikka doir ta'limotning muallifi bo'ldi, shu-ningdek, turkiydagi aruz vazni haqida benazir risola yozdi va «Risolayi volidiya»ni tarjima qildi. Uning bequsurlikda yagona hamda jo'n uslubda yozilgan «Vaqoye'» yoki «Tari-xi turkiy» asari ham bor. U musiqa va o'zga san'atlarni g'oyatda nozik idrok etardi². (*Denison Ross, ingliz olimi*).

¹ Ko'chirma N. G'. Nizomiddinovning «Boburiylar davri Hindiston turkiy tili va adabiyoti» kitobidan olindi. — Toshkent, 2010, 46–48-betlar.

² O'sha manba, 49-bet.

Savol va topshiriqlar

1. Boburning hayoti va ijodi haqida qanday ma'lumotlarni bilasiz?
2. Bobur haqida bildirilgan fikrlarga e'tibor bering. Ularda Bobur shaxsiga xos qaysi jihatlarni ko'rish mumkin?
3. «Shu tariqa qo'llangan tadbirlar...» deb boshlanadigan xat-boshini o'qing. Unda namoyon bo'lgan Bobur shaxsiyatidagi o'ziga xoslikni tushuntirib bering.
4. Matn asosida Boburning din va dindorlar borasidagi qarashlari haqida gapirib bering.
5. Yuqoridagi ma'lumotlar sizning tasavvuringizga qanday yangiliklarni qo'shdi?

G'AZALLAR

«Xazon yaprog'i yanglig' gul yuzung hajrida sarg'ardim...»

Xazon yaprog'i yanglig' gul yuzung hajrida sarg'ordim,
Ko'rub rahm aylagil, ey lolarux, bu chehrai yardim.

Sen, ey gul, qo'ymading sarkashligingni sarvdek hargiz,
Ayoqingg'a tushub, bargi xazondek muncha yolbordim.

Latofat gulshanida gul kibi sen sabz-u xurram qol,
Men archi dahr bog'idin xazon yaprog'idek bordim.

Xazondek qon yoshim, sorig' yuzumdin el tanaffurda,
Bahar rangi, bihamdillah, ulusdin o'zni qutqordim.

Ne tole'dur mangakim, axtari baxtim topilmaydi,
Falak avroqini har nechakim daftardek axtardim.

Ulusning ta'n-u ta'rifi manga, Bobur, barobardur,
Bu olamda o'zumni chun yamon-yaxshidin o'tkardim.

«Xazon yaprog'i yanglig'» g'azali Bobur she'riyatining eng yaxshi namunalaridan biridir. Undagi badiiyat nihoyatda go'zal va ta'sirchan shaklda namoyon bo'lgan. She'rda tanosub san'atining juda go'zal va yorqin namunasi mujasamlashgan.

Dastlabki baytda kuz manzarasining o'ziga xos belgilari aks etgan. Xazon yaprog'i kuzning o'ziga xos timsolidir. Bu

bejiz emas. Gap ayriliq ustida bormoqda. Mumtoz she'riyatimizda shodlik, visol ko'pincha bahor bilan bog'liq holda tasvirlanadi. Shunga ko'ra, Boburning ayriliq onlarini kuzga bog'lab berishi tasodifiy emas. Xuddi shuning uchun ham oshiq «sarg'ardim» deydi. Uning sarg'ayishi xazon yaprog'iga o'xshaydi. Kuz manzarasida alohida urg'u bilan ko'rinadigan boshqa bir manzara ham bor. Bu yor bilan bog'liq manzaralar. Yorning ko'rinishida kuzga yaqinlik mutlaqo mavjud emas. U — *gul yuz*. Yorning mana shunday holati yana bir marta alohida ta'kidlanadi. Unga murojaat (*ey lolarux*) shu holatni yuzaga chiqaradi. Bu yerda asosiy urg'u yorni tavsiflashga emas, balki oshiqning o'z ruhiyatini ifodalashga qaratilgani uchun ham lirik qahramon o'z tashqi qiyofasiga e'tiborni tortadi — o'z «chehrayi zardi — sarig' yuzi»ni eslatadi. Bu e'tibor maxsus murojaat orqali (*ko'rub rahm aylagil*) yana-da kuchaytiriladi.

E'tibor berilsa, bu yerdagi ruhiy holat ifodasida sariq rang bilan bog'liq tasvirlarning yetakchilik qilayotganini sezish mumkin. *Xazon — sarg'ardim — chehrayi zardim* silsilasi shu vazifani bajaradi. Ularga zid tarzda esa «gul yuz» hamda *lolarux* ifodalari tanlangan. Umumiy tarzda birinchi baytni o'z yoridan ayrilgan lirik qahramonning hijron azoblaridan shikoyati hamda bunga yor e'tiborini qaratishga urinish tarzida baholash mumkin.

Dastlabki misrada *gul* yorning yuziga tavsif tarzida keltirilgan edi. Keyingi misrada u to'g'ridan to'g'ri yorning o'zini ifodalaydi. Yor (*gul*) sarvga o'xshaydi. Bu yerda yorning tik va baland qomati e'tiborga olingan. Odatda, mumtoz adabiyotimizda yorning yosh, tik va go'zal qomati sarvga nisbat beriladi. Biroq ulardan farqli tarzda shoir sarvning «sarkash»ligiga, ya'ni uning itoatsizligi, o'jarligiga urg'u berib, bu obrazning mazmuniga yangilik kiritmoqda.

Bu bejiz emas. Lirik qahramon «xazon yaprog'i»ni yana bir marta eslatyapti. Endi u «bargi xazon» ko'rinishida kelmoqda. Birinchi baytda xazonning rangi alohida e'tiborda edi. Bu baytda uning harakati, shitirlashi (ehtimolki, «shivirlashi»), daraxtning tepasidagi emas, balki pastga, yerga tushgan holati nazarda tutilgan. Shoir xazonning shitirlashi (shivirlashi) va oshiqning yolvorishida ichki bir uyg'unlikni ko'radi.

Xazon yaprog'i uchinchi baytda ham yana bir marta ishlatiladi. Xazon yaprog'ini bog'da shamol uchirib tashqariga olib ketadi. Shoirning nazarida umr bog'ga o'xshaydi (*dahr bog'i*). Xazonning daraxt va bog'lardan uzilib chetga chiqishi bilan insonning olam uyidan (*dahr bog'idan*) ketishi o'rtasida ham yaqinlik bor. Bu yerda ma'shuqaga bildirilayotgan tilak ham e'tiborli. Har qanday holda ham u go'zal va xushnud bo'lishi kerak («Latofat gulshanida gul kibi sen sabz-u xurram qol»).

Navbatdagi baytda oldingi mantiqiy izchillik yana davom etadi. Oshiq yana o'z uzvlarini xazonga o'xshatishdan charchamaydi. Endi unga *qon yoshim* va *sorig' yuzim* ifodalari qo'shiladi.

Siz kuz paytidagi daraxt barglarini, ayniqsa, yerda yotgan xazonlarni ko'rganmisiz? Ulardagi sariq va qizil ranglar jilvasiga e'tibor berganmisiz? Bobur ayni mana shu holatlarni nazarda tutgan holda ko'z yoshini ham, o'z yuzini ham xazonga o'xshatmoqda.

Endi «elning nafrati»ga e'tibor beraylik. Nega shunaqa? El nimadan norozi? Bu yerda kuz manzarasi fonidagi qahramon holatiga e'tibor berish joiz ko'rinadi. Yuqoridagiday holat egasining go'zal ko'rinmasligi tabiiy hol. «Tanasi boshqa dard bilmas» deganlaridek, bunday ruhiy holatdan begona ko'ngilning insonni tushunmasligi ham tushunarli holatdir. Keyingi baytdagi mazmunda mana shunday «ko'ngilni tushunmaydigan ulusdan o'zni qutqarish» ohangi mujassam bo'lsa ne ajab?!

Baytlarning navbatdaxisida xazon, barg tushunchalari kitob sahifasi — varaq shaklida tilga olingan. Lirik qahramon o'z taqdiridan (*ne toledur manga*) hayron. Uning baxt yulduzi (*axtari baxtim*) topilmaydi. Vaholanki, u umri davomida shuni (*falak avrog'ini*)gina izlab kelmoqda, daftarning har bir varag'ini (bu umrning har bir lahzalariga tegishli) astoydil va muntazam (*har nechakim*) qidirmoqda.

Lirik qahramonning mazkur holatida atrofdagilarning munosabati juda muhim ko'rinmaydi. Ular buni maqtashdimi yoki unga ta'na-yu malomatlar qilishdimi, baribir. Bu boshqalarni mensimaganligi yoki boshqalarning fikr-mulohazalariga e'tiborsizligi uchun emas, balki hayotda haddan tashqari ko'p hodisalarga duch kelgani, olamda ko'plab yaxshi-yomon vo-

qealarni boshdan o'tkazgani uchundir. Har qanday holatda ham lirik qahramonning o'z mustaqil va hech kimga bergusiz dunyosi borligi uning o'ziga ham tasalli, ham umid bag'ishlab turganini sezish qiyin emas.

Savol va topshiriqlar

1. Sizga g'azal yoqdimi? O'z so'zlaringiz bilan tushuntirib bering.
2. Kuz haqida yana qanday she'rlarni bilasiz?
3. G'azaldagi tayanch so'zlarni belgilang. Ularni qanday asosda ajratganingizni tushuntiring.
4. Xazon yaprog'i bilan lirik qahramon o'rtasida qanday yaqinliklar kuzatiladi?
5. G'azaldagi gul bilan bog'liq obrazlarni belgilang. Ularning vazifasini tushuntiring.
6. She'rda lirik qahramonga xos asosiy xususiyatlar qanday ifodalangan?
7. «Xazondek qon yoshim, sorig' yuzumdin el tanaffurda» misrasidagi o'xshatishni sharhlab bering. Adib nega ayni shunday o'xshatishdan foydalanayotganini izohlang.
8. She'rdagi asosiy tasvir vositalarini toping va ularni izohlang.

«Jonimdin o'zga yori vafodor topmadim...»

Jonimdin o'zga yori vafodor topmadim,
Ko'nglumdin o'zga mahrami asror topmadim.

Jonimdek o'zga jonni dilafgor ko'rmadim,
Ko'nglum kibi ko'ngulni giriftor topmadim.

Usruk ko'ziga toki ko'ngul bo'ldi mubtalo,
Hargiz bu telbani yana hushyor topmadim.

Nochor furqati bila xo'y etmisham, netay,
Chun vaslig'a o'zumni sazovor topmadim.

Bore boray eshigiga bu navbat, ey ko'ngul,
Nechaki borib eshigiga bor topmadim.

Bobur, o'zungni o'rgatako'r yorsizki, men
Istab jahonni muncha qilib yor topmadim.

Gʻazalning dastlabki bayti — matlaʼsida oshiq koʻngilning dil iztiroblari aks etgan. Unda jon va koʻngil timsollari orqali inson ruhiyatidagi nozik tebranishlar oʻziga xos tarzda ifodalangan. Baytning har ikki misrasida bir-biriga uygʻun boʻlgan hodisalar tilga olingan. Oshiq vafodor yorni izlaydi, istaydi, biroq bu harakatlar samarasiz. Koʻngil eng aziz, eng muqaddas sirlar bilan oʻrtoqlasha oladigan mahramni, doʻstni izlaydi, unga talpinadi, biroq uni topa olmaydi. Eʼtibor berilsa, bu yerdagi gaplarning sintaktik tuzilishida ham oʻxshashliklar bor:

<i>toʻldiruvchi</i>	<i>aniqlovchi</i>	<i>toʻldiruvchi</i>	<i>kesim</i>
Jonimdan	oʻzga	yori vafodor	topmadim,
<i>toʻldiruvchi</i>	<i>aniqlovchi</i>	<i>toʻldiruvchi</i>	<i>kesim</i>
Koʻnglimdin	oʻzga	mahrami asror	topmadim.

Gap boʻlaklarining bunday holdagi bir xil takrori ritmda oʻziga xos mayin va bosiq bir toʻlqinni yuzaga keltirgan.

Dastlab chiqish kelishigidagi ot, soʻng oʻzlik olmoshi, undan keyini izofali birikma, nihoyat feʼlning har ikki misrada bir xil tartibda kelishining oʻzi ham ohangdorlikni, musiqiylikni, oxir-oqibat koʻngillarga huzur beradigan taʼsirchanlikni hosil qilmoqda.

Adabiyotshunoslikda bu hodisa ritmik-sintaktik parallelizm nomi bilan yuritiladi.

Jon va koʻngil bilan bogʻliq tavsif keyingi baytda ham davom etadi. Endi jon «dilafor», koʻngil esa «giriftor» tarzida tasvirlanadi. «Dilafor»ning maʼnosi «dili xasta, dili vayron, dili haddan tashqari musibat chekkan» demakdir. «Giriftor» esa biror narsaga duch kelgan, yoʻliqqan, asir-u mubtalo boʻlgan, band boʻlgan maʼnosiga ega. Demak, oshiqning joni kabi qiynalgan, azob chekkan oʻzga jon yoʻq, aniqrogʻi, oshiq ayni shunday jon (egasi)ni koʻrmagan. Oshiqning koʻngli ham bu borada yagona, boshqa birorta koʻngil uniki kabi giriftor emas.

Oshiq uchun ma'shuqaning borlig'i to'laligicha sehrli va jozibador. Bu o'rinda ma'shuqaning ko'zlari tavsif manbayi bo'lgan. Ko'zning sifati «usruk». Uning ma'nosi «mast»dir. So'zning ko'chma ma'noda ekanligi aniq. Ko'zning mastligi uning go'zalligiga ishora. Bu ko'zning harakatlariga, harakatchanligiga berilgan shoirona baho, xolos. Tabiiyki, bunday go'zal ko'zga ko'ngil muhtalo bo'ladi.

Keyingi baytda «bu telbani» ifodasi bor. Bir qarashda u so'zlovchi — lirik qahramonni nazarda tutayotganday bo'ladi. Matnda shu ma'no ham bor. Ayni chog'da bu ifodaning «ko'ngil» bilan ham aloqadorligini sezish qiyin emas. Mast ko'zga muhtalo bo'lgan ko'ngilning telba bo'lishi mantiqan to'g'ridir. Shunga ko'ra, «hushyor topmadim» ifodasi ham ikki ma'noda tovlanadi. Uning bir ma'nosi lirik qahramonning o'zi bilan bog'liq bo'lsa, boshqa bir ma'nosi «ko'ngil» bilan chambarchas aloqadordir.

Oshiq ma'shuqadan ayrilib yashashni o'z odatiga aylantirgan («xo'y etmisham»), biroq bu odat ixtiyoriy emas, balki majburiydir, buning uchun ixtiyor oshiqning o'zida emas. Ayni shu fikrni tasdiqlash uchun misrada ikkita so'z xizmat qilyapti. Ulardan biri misra boshida («nochor»), ikkinchisi misra oxirida («netay») turibdi. Ammo oshiqning o'zi tomonidan ixtiyoriy tarzda tanlangan bir harakati ham mavjud. Bu oshiqning o'z ko'ngil qo'yganiga o'zini nomunosib deb bilishidir («o'zumni sazovor topmadim»). Mumtoz adabiyotimizdagi oshiq uchun xos bo'lgan kamtarlik va kamsuqumlik bu yerda ham to'laligicha namoyon bo'lgan. Ammo u boshqalarni takrorlamagan holda, yangicha ohor bilan ko'rsatib berilgan.

Navbatdagi baytda so'z o'yinlari yanada kuchliroq va avjliroq darajada qo'llangan. Bu yerda «bor» so'zining ma'no tovlanishlari kishining zavqini uyg'otadi. Dastlabki «bore» «yana bir marta» ma'nosini anglatadi. Uning yonidagi «bo-ray»ni izohlash shart emas, u harakat ma'nosini bildirib kelmoqda.

Keyingi misradagi «borib» ham ravishdosh shaklidagi fe'ldir. Shu misradagi «bor»ning ma'nosi esa bitta emas. Dastlab uning «bor, mavjud» ma'nosi xotirga keladi. Shun-

da bayt ma'nosi «eshigiga borib uning bor-yo'qligini, uyda mavjud yoki mavjud emasligini bilmadim» tarzida izohlanadi.

Birinchi misradagi ma'no ham bu yerda takrorlanmoqda. Unga ko'ra, «eshigiga borib yana bir bor (marta) topmadim» mazmuni oydinlashadi. «Bor»ning «yuk» ma'nosi ham bor. Unda bu so'z ko'chma ma'noda «natija» mazmunini anglatadi. Nihoyat, mazkur so'zning «ruxsat», «ijozat» ma'nosiga ham egaligini eslash joiz. Shunda keyingi misrani «eshigiga necha marta borgan bo'lsam ham, (kirish uchun) ijozat ololmadim» tarzida izohlash o'rinlidir.

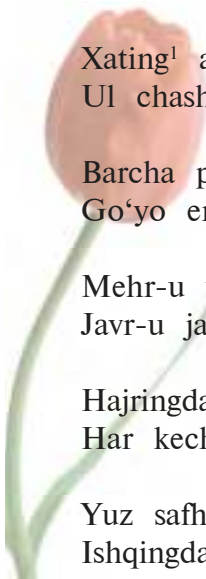
Oxirgi bayt — maqta butun g'azal uchun yakun va xulosa vazifasini ado etmoqda. Lirik qahramon o'zini yolg'iz va yakka sezadi. Bu holatga ko'nikish zarurligiga o'z-o'zicha undov ham mavjud. Bu undovni asoslash uchun dalil ham bor: lirik qahramon butun jahonni izlab ko'rgan bo'lsa-da, o'ziga munosib yorni topgani yo'q.

Bir qarashda oshiqona ruhda yozilganday ko'ringan bu g'azal mazmuniga teranroq nazar tashlanadigan bo'lsa, uning mag'iz-mohiyatida ijtimoiy ohanglarning ustunligini kuzatish qiyin kechmaydi. Oshiqning o'z yoridan shikoyati bahonasida lirik qahramonning o'z zamoni va zamondoshlariga bo'lgan munosabati ham aks etgandek tasavvur uyg'onadi. Bu she'rning tabiati, she'r tabiatidan shoirona foydalana olishning samarasidir.

Savol va topshiriqlar

1. Matla'ni o'qing. Uning mazmunini sharhlashga harakat qiling.
2. Ikkinchi baytning matla' bilan o'xshash jihatlarini belgilang.
3. Ushbu g'azal tashqi jihatdan oldingi g'azaldan nimasiga ko'ra farq qiladi?
4. Ritmik-sintaktik parallellizm hodisasi nimani anglatadi? Uni mazkur she'r asosida tushuntirishga harakat qiling.
5. G'azal qofiyasi va radiflarining she'r mazmuniga ko'rsatayotgan ta'sirini o'z so'zlaringiz bilan tushuntirib bering.
6. G'azalda *telba* so'zi qaysi ma'nolarda qo'llangan?
7. G'azaldagi *bor* so'zining ma'no qirralari haqida mulohazalaringizni bildiring.
8. She'rni yod oling.

«Xating aro uzoring — sabza ichinda lola...»

Xating¹ aro uzoring² — sabza ichinda lola,
Ul chashmi purxumoring³ loladagi g'azola⁴.

Barcha parilar, ey jon, girdingda zor-u hayron,
Go'yo erur namoyon oy tegrasida hola⁵.

Mehr-u vafoni, ey yor, ko'p ko'rdi sendin ag'yor⁶,
Javr-u jafoni bisyor qilding manga havola.

Hajringda, ey parirol⁷, ko'zumdin uchdi uyqu,
Har kecha tongga degru⁸ ishimdur oh-u nola.

Yuz safhasinda xatlar yoshdinki, har taraf bor
Ishqingda Bobur aylar bu nav' yuz risola.

Ushbu g'azal Boburning badiiy mahoratini ko'rsatib berishda alohida o'rin tutadi. Unda Bobur tasvirning ham, tasviriy san'atning ham ustasi sifatida namoyon bo'ladi. Dastlabki bayt yor — mahbubaning go'zalligini tasvirlashga bag'ishlangan. Bunda shoir asosiy maqsad qilib yorning tashqi ko'rinishi — yuzini chizishga harakat qiladi.

Xating aro uzoring — sabza ichinda lola,
Ul chashmi purxumoring loladagi g'azola.

Niyat yorning yuzini, ko'zini va o'zini tasvirlash. Labda bilinar-bilinmas mayda tukchalar bor. Ular go'yo keng da-

¹ Xat — lab uzra mayin tuklar.

² Uzor — yuz, chehra.

³ Purxumor — xumori, mast; ko'zi suzilgan.

⁴ G'azola — lola ichidagi kiyik boshiga o'xshash uzv.

⁵ Hola — Oy yoki Quyoshning qo'rg'onlashi, gardish bog'lashi.

⁶ Ag'yor — begonalar, g'ayrlar; raqiblar.

⁷ Parirol — pari yuzli, go'zal.

⁸ Degru (tegru) — ko'makchi, muayyan zamon yoki makondagi chegarani anglatadi (qadar, -gacha ma'nolarini beradi).

ladagi o't-o'lanlarga o'xshaydi. Ularning qurshovidagi yuz esa o't-o'lanlar orasidagi lolaga qiyoslangan. Ko'z — «purxumor». Ayni paytda u lolazor bag'rida erkin va sho'x raftor bilan kezinib yurgan ohuga o'xshatilgan. Lekin bu ohu lolada, aniqrog'i, lola ichidadir. Buni yaqqolroq tasavvur etish uchun tabiiy lolani ko'z oldimizga keltirishimiz lozim. Lolaning ichidan o'sib chiqqan yashil o'simta bor. Uning yuqori qismi kiyik — ohuning bosh qismini eslatadi. Shoir mana shu o'xshashlikni nazarda tutgan. Aslida, mazkur holatning o'zi rassom nigohidagi ajoyib manzarani tashkil etadi.

Baytda yoqimli musiqiy ohang, jarangdorlik ham sezilib turibdi. Buni ochiq bo'g'inlar miqdorining ko'pligi, ayrim so'zlarning takrori, shuningdek, ichki qofiyalarning ishtiroki ta'minlamoqda. Bular oshiq qalb kechirayotgan tuyg'ularning jo'shqinligini, tuyilayotgan zavqning yuqori darajasini ko'rsatmoqda. Ana shu his va hayajon uni bevosita ma'shuqaning o'ziga murojaat etishga majbur qilgan. Keyingi baytda bu ochiq ko'rinadi.

Barcha parilar, ey jon, girdingda zor-u hayron,
Go'yo erur namoyon oy tegrasida hola.

Olamda go'zallar ko'p. Baytda ular «parilar» so'zi bilan ifodalangan. Shunga qaramay, yor ularning barchasidan afzal, go'zal va ustundir. Shuning uchun markazda yor, uning atrofida esa boshqalar turibdi. Shoir tabiatga qiyosni davom ettirdi. Bu holat go'yo oy nurining atrofiga bir xildagi nurlarni sochishi tufayli hosil bo'ladigan gardishiga o'xshaydi. Oy gardishi qadimda «hola» deb yuritilgan. Demak, yor va uning dugonalari oy va uning holasiga tashbih qilinmoqda. E'tibor bergan bo'lsangiz, oldingi baytda ikkitagina ichki qofiya ishtirok etgan edi. Bu yerda esa u uch (ey jon, hayron, namoyon) o'rinda uchraydi.

Baytdagi xush ohang, yoqimli jarangda ularning ishtiroki ham ochiq seziladi. Keyingi baytlarda ham mana shu uslub to'la saqlab qolingan.

Yor go'zal, bu borada uning tengi yo'q. Ammo u zulm-korlikda ham mahoratli. Bobur uni shunday ko'rsatadi:

Mehr-u vafoni, ey yor, ko'p ko'rdi sendin ag'yor,
Javr-u jafoni bisyor qilding manga havola.

Nihoyat, shoir o'zining dil iztiroblarini bayon etishga jur'at qiladi. Yorga o'z tuyg'ularini ochishga qaror qiladi:

Hajringda, ey parirol, ko'zumdin uchdi uyqu,
Har kecha tongga degru ishimdur oh-u nola.

Yorning go'zalligi shunday ekan, shoir ham uni madh etishdan charchamaydi.

Yuz safhasinda xatlar yoshdinki, har taraf bor
Ishqingda Bobur aylar bu nav' yuz risola.

Bu yerdagi so'z o'yinlari e'tiborga molik. «Yosh» faqat ko'z yoshi emas, u o'sha lolazorda yugurib yurgan bolalarni ham ifoda etadi. Safha esa yuzning ko'rinishigina emas, ayni paytda xat yozish uchun mo'ljallangan qog'oz sahifasini ham anglatmoqdaki, shoir shunga ko'ra, yor haqida yuz risola yozishga tayyor ekanligini alohida ta'kidlamoqda.

Savol va topshiriqlar

1. Siz «Lola» g'azaliga bastalangan qo'shiqni eshitganmisiz? Qo'shiq ijrochisini bilasizmi? U sizda qanday taassurot qoldirgan?
3. She'rda Bobur shaxsiga oid qaysi fazilatlar ochiqroq namoyon bo'lgan? Aniq misollar bilan fikringizni dalillang.
4. She'rning mavzu doirasi haqida nima deya olasiz?
5. Uni nima uchun g'azal deymiz?
6. G'azalda qo'llangan she'riy san'atlarni aniqlang. Ularning she'r matnidagi badiiy-estetik vazifasini belgilashga harakat qiling.
7. *G'azola* nima? She'rda bu so'z nima uchun qo'llangan?
8. Siz quyi sinflarda botanika va boshqa darslarda o'qigan, ekskursiyalarda ko'rgan lola haqidagi tasavvurlaringizni she'r bilan qiyoslang.

BOBUR LIRIKASI

Bobur lirikasida gʻazal va ruboiylar yetakchi mavqe tutadi. Adib ushbu janrlarning ijtimoiy motivlar bilan boyitilishiga katta hissa qoʻshdi.

Bobur gʻazallarining katta qismi 5 va 6 baytdan tashkil topgan. Uning yana bir yirik xizmati sheʼr tilini, adabiyot tilini hayotiyalashtirishda, uning sodda va ravon, tushunarli, samimiy boʻlishiga intilishida koʻrinadi. Koʻpincha ularda ogʻzaki nutqqa juda yaqin boʻlgan ohanglar ochiq sezilib turadi.

Boshqa jihatlarni gapirmaganda ham, gʻazal qofiyalarining feʼllardan tashkil topishi uni ogʻzaki nutqqa yaqinlashtirganini taʼkidlash oʻrinli boʻladi.

Garchi Boburning ayrim sheʼrlarida oʻzni aysh bilan tutishga, farogʻat bilan yashashga daʼvat ruhi ustun boʻlsa-da, amalda bular Boburning orzusi boʻlib, uning hayoti faqat mashaqqat, qiyinchilik, urush-yurishlarda, tahlika va bezovtaliklar, toʻs-toʻpolonlarda oʻtgani yaxshi maʼlum. Shunga qaramasdan, adib sheʼriyatida hayotsevarlik, ertangi kunga nisbatan komil ishonch ruhi ustuvorlik qiladi. Shoir birovga tobe va mute boʻlishni xohlamaydi. Keskin xulosalar chiqarishda ham iymonib oʻtirmaydi.

Alisher Navoiydan keyin gʻazal janrini ijtimoiy ohanglar bilan boyitgan adib, hech shubhasiz, Zahiriddin Muhammad Boburdir. Uning koʻp gʻazallari hasbi hol tarzida yozilgan. Ularda adibning shaxsiy hayotiga oid boʻlgan kechinmalar juda yorqin va taʼsirchan tarzda ifodalangan.

Bobur gʻazaliyotida yurt va Vatanga muhabbat, ezgu insoniy fazilatlar tarannumi, oliyjanob tuygʻular tasviri yetakchilik qiladi.

Bobur hayotda nihoyatda jurʼatli, mardona, yangiliklarga oʻch boʻlgan. Bu xislatlar uning ijodi uchun ham xosdir.

Bobur lirikasida ruboiy va qitʼalar ham katta mavqe tutadi. Ularda mumtoz adabiyotimizdagi yetakchi obrazlar tizimi oʻziga xos tarzda mujassamlashgan. Shu bilan birga, adib sheʼriyatning ijtimoiy motivlar bilan boyitilishiga ham katta hissa qoʻshdi.

Boburning hayoti o'zi tug'ilib o'sgan yurtlardan yiroqda kechganini yaxshi bilasiz. Shu bois Bobur ruboiylarida ona Vatanga intilish, g'urbat, hijron mavzulari keng yoritilgan. Quyidagi ruboiy ham adibning yurt sog'inchiga to'la qalbi-ning aks sadosi, o'ziga xos oynasidir.

Ko'pdin berikim, yor-u diyorum yo'qdur,
Bir lahza-yu bir nafas qarorim yo'qdur.
Keldim bu sori o'z ixtiyorim birla,
Lekin borurimda ixtiyorim yo'qdur.

Birinci misradayoq yor va diyor sog'inchi juda oshkor va samimiy ifodalanmoqda. Unda muddatning davomiyligi e'tiborni tortadi. Bunga *ko'pdin berikim* ifodasi orqali erishilgan. Keyingi misrada ana shu hodisa-sababning oqibati ko'rsatilmoqda: bu o'rinda ham muddat, vaqt, fursat tushunchasiga tayanilmoqda. Uning ifodasi — *bir lahza-yu bir nafas*. Bu o'z-o'zidan ko'p va oz tushunchalari orasidagi ziddiyatni yuzaga chiqaradi. Ularning ostidagi ma'no tovlanishlari bizni o'ziga jalb etadi. Keyingi ikki misrada ham mantiqiy ziddiyat aks etgan. Ulardagi tayanch so'zlar *keldim* va *borurimdadir*.

Ruboiy qofiyasi asosiy mavzuni ochishda muhim omil bo'lgan. Shunga ko'ra, asosiy fikrni ifodalovchi so'z — *diyor* qofiyaga surilgan. Ikkinchi misra esa lirik qahramon ruhiy olamini aks ettirishga qaratilgan, shuning uchun *qarorim* so'zining qofiyada keltirilishi tasodifiy emas. Oxirgi misradagi *ixtiyorim* qofiyasi ham umumiy ma'noni kuchaytirishga xizmat qiladi. Muhimi, bu ruboiy ham boshqalari kabi ifodalarning tabiiy va quymaligi, turkona so'zlarning o'z o'rnida, jonli holda qo'llangani bilan ajralib turadi.

Dastlabki misra ro'y bergan hodisa mohiyati haqidagi axborot tarzida berilgan. Ammo uning mahzun va tushkun kayfiyat ifodasi ekani ham ko'rinib turibdi. Keyingi misrada esa lirik qahramonning shu hodisaga munosabati ko'rsatilgan. Unda bezovtalik, iztirob, taqdir oldidagi ojizlik e'tirofi aks etgan. Ayni paytda, bu qayg'uning oniy, qisqa emas, aksincha, muntazam va uzluksizligi ta'kidlangan.

Natijaning yomonligi uchun o'zining aybdorligini tan olish har kimning ham qo'lidan kelavermaydi. Boburda mana shunday mardonalik har doim ochiq namoyon bo'ladi. Bu yerda ham shu xislatning yana bir qirradi ko'rinib turibdi. Ammo taqdir buyrug'iga bo'ysunmaslikning ham imkoni yo'q. Oxirgi misra mana shu e'tirofning go'zal ifodasi sifatida yaratilgan.

Bobur ruboiylari bu janrni yangi mavzu bilan boyitdi. Ularga hasbi hol ohanglarining, yurtsevarlik, vatanparvarlik g'oyalarining ustuvor tarzda singdirilishi mana shu yangilikning bir qismini tashkil etadi. Yana bir yangilik ularning tabiiy, samimiy ruhi bilan belgilanadi.

Bobur ruboiylari hayotning turli qirralari haqida bahs yuritadi. Bobur ruboiylari ham g'azallari kabi hasbi hol xarakteriga ega: ularda adib o'z ko'rgan-kechirgan tuyg'ularini ifodalashga ko'proq e'tibor beradi:

Necha bu falak solg'usi g'urbatqa meni,
Har lahza tugangusiz mashaqqatqa meni.
Ne chora qilay, netayki, Tengri go'yo
Mehnatni menga yaratdi, mehnatqa — meni.

Ushbu ruboiy mavzusiga ko'ra boshqa ruboiylarga uyg'un. Unda ham yor, ham diyordan yiroqlik, ulardan ayrilib yashash iztiroblari aks etgan. Ayni paytda, kundalik hayot maromining o'zida ham kutilmagan azob-uqubatlar, ranj-u kulfatlarning ko'ngilga beradigan og'riqlari ham aks etgan.

Dastlabki ikki misrani yana bir marta o'qib chiqaylik. E'tibor berdingizmi: *solg'usi* fe'li qaysi misraga aloqador? Faqat birinchi misragami?

U har ikki misraga ham daxldor. Gapning mana shu shaklda tuzilishi undagi fikriy mantiqni kuchaytirgan.

Keyingi ikki misrada ham yangicha shakllar mavjud. Uchinchi misrada savolning takrorlanishi iztirobning kuchini tasavvur qilishga yordam beradi. Oxirgi misradagi *mehnat* hamda *men* so'zlariga qo'shilayotgan jo'nalish va tushum kelishigining qo'shimchalari oxirgi misrada o'rinlarini al-

mashtirgan. Bu shoir ko'zda tutgan ma'noning yanada kuchli va ta'sirchan bo'lishiga xizmat qilmoqda.

Boburning yana bir yirik xizmati she'riy asarlar tilini hayotga yaqinlashtirishda, uning sodda va ravon, tushunarli, samimiy bo'lishiga intilishida ko'rinadi. Ba'zan bu g'azallarda og'zaki nutqqa juda yaqin bo'lgan ohanglar sezilib turadi.

Asru ko'p emish jur'at-u himmat sizga,
Ro'zi qilg'ay Xudoy nusrat sizga.
Mardonalig'ingizni bori el bildi,
Rahmat sizga, hazor rahmat sizga.

Ruboiylarning katta qismi o'zida Boburning hayotiy tajribalari davomida to'plangan haqiqatlarni mujassam etgan.

Tuz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur,
Yuz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur.
Sarrishtayi ayshdin ko'ngulni zinhor
Uz, oh, Zahiriddin Muhamrnad Bobur.

Bobur o'zbek tilidagi so'zlardan juda o'rinli hamda unumli foydalanadi. Ularning kuchi va qudratini, ichki imkoniyatlarini, tarovatini chuqur his qiladi.

Yuqoridagi ruboiy birgina so'zning o'zgarishi asosida hosil bo'lgan. Ammo unda boshqa she'rlarda bo'lgani kabi, ichki bir dard, abgor bo'lgan ko'ngil, afsus va nadomatlar ichidagi ruh egasi yorqin tarzda namoyon bo'ladi.

Ruboiyda *tuz*, *yuz*, *uz* qofiya vazifasini bajargan. Birinchi, ikkinchi hamda to'rtinchi misralarning qolgan so'zlari radif vazifasini bajarmoqda:

Tuz	oh	Zahiriddin Muhammad Bobur
Yuz	oh	Zahiriddin Muhammad Bobur

Ilmi qofiyada qofiyaning bu shakli bosh qofiya deb yuritiladi. Biz qofiyaning misra oxirida ko'rishga ko'nikib qolganmiz.

Mazkur misolda esa u misraning boshida turibdi. Bunday hodisalar o'zbek tilining ifoda imkoniyatini ko'rsatishiga ko'ra ham e'tiborlidir.

Ruboiylarda taxallusni qo'llashga ko'ra ham Bobur boshqa shoirlardan ajralib turadi.

She'ning mazkur shaklda yaratilishi har ikki misradagi so'zlarning takroriga tayangan yuksak ohangdorlikni hosil qiladi. Natijada yoqimli musiqiy ohang, takrorlanmas she'riy jarang yuzaga keladi.

Ruboiydagi uchinchi misra, ko'pincha yakunlovchi misra uchun munosib tayanch vazifasini bajaradi. Mazkur ruboiy ham shunday tuzilgan. Unda yaxshi kishining hech qachon yomonlik ko'rmasligi ta'kidlangan.

E'tibor berilsa, ruboiyni mazmuniga ko'ra ikki qismga ajratish mumkin. Birinchi qismda, umuman, har qanday odam haqida gap boradi. Ular umumlashgan obraz sifatida tasvirlangan. Ularning bir guruhi vafodorligi, ikkinchi toifasi jafakorligi bilan «mashhur». Keyingi ikki misrada esa nisbatan aniqroq shaxslar: yaxshi va yomon odamlar tilga olingan. Ruboiydagi asosiy tasvir vositalari — so'z takrori va tazod. Ular vositasida har bir harakat va uning natijasi, olamdagi sabab va oqibat munosabatining tasodifiy bo'lmasligi ta'kidlanmoqda. Boburning ko'pgina g'azal va ruboiylarida bo'lganiday, bu yerda ham yaxshilik qilishga undash, yomonlikdan uzoqlashishga da'vat asosiy o'rin tutgan. Muhimi, ular quruq pand-o'git emas, balki yuksak badiiyat libosida taqdim etilgan.

Bobur hayotda kutilmagan sinov va mashaqqatlarga duch keldi. U hayot zarbalarini juda erta yoshligidan ko'rdi. Shunga qaramay, uning lirikasida hayotsevarlik, odamga va butun olamga bo'lgan qizg'in muhabbat, chuqur samimiyat juda yorqin tarzda o'z aksini topdi.

Bobur asarlari o'zbek she'riyatining, o'zbek nasrining, o'zbek adabiyotining Navoiydan keyingi eng go'zal, eng nurli sahifalarini tashkil etadi. Ularning barchasi nihoyatda go'zal va ta'sirchan, takrorlanmas bir shaklda namoyon bo'lgan. Ular o'zbek tilining kuch-qudrati, ichki imkoniyatlarini ko'rsatib bera olishiga ko'ra ham bebahodir.

Bobur ruboiylari o'zbek ruboiynavisligi taraqqiyotida alohida bir bosqichni tashkil etadi. Ularda falsafiy teranlik, ijtimoiy hodisalarga uyg'unlik, hayot rang-barangligining nafis ifodalari, ayni paytda, o'zbek tilining o'ziga xos ifor va tarovati takrorlanmas bir tarzda mujassamlashgan.

Bobur nazarida olamning munavvarligi odamning istaklari, shu istaklarning amalga oshishi bilan bog'liq. Agar inson istaklari, tilak va xohishlari amalga ohsa, bu olam yanada go'zal bo'ladi, aksincha holatda esa olam uning ko'zlariga tor va qorong'i ko'rinishi mumkin. Unda bunday kishiga olamda yashashning ma'no va mazmuni yo'qoladi:

Ko'ngli tilagan murodig'a yetsa kishi
Yo barcha murodlarni tark etsa kishi.
Bu ikki ish muyassar o'lmasa olamda,
Boshini olib bir sorig'a ketsa kishi.

Ruboiylarda insoniy fazilatlar, o'zaro hamjihatlik, umrning qisqaligini nazarda tutib, uning qadriga yetish g'oyalari tarannum etiladi:

Ahbob, yig'ilmoqni farog'at tutungiz!
Jam'iyatingiz borini davlat tutungiz!
Chun gardishi charx bu durur, Tengri uchun
Bir-birni necha kun g'animat tutungiz!

Ruboiydagi murojaat shakli (*ahbob* — do'stlar, yorlar), fe'ldagi ikkinchi shaxs ko'plik qo'shimchasining takrorlanishi uni ko'ngilga juda yaqin qilib qo'yadi. Unda qo'llangan so'zlarning og'zaki nutqdagi faolligi esa tinglovchini o'ziga rom qiladi.

Bobur ruboiylari ushbu janrning o'zbek adabiyotida yanada mustahkam o'rin olishi, uning takomili va rivojida alohida bir bosqich bo'ldi. Adib ruboiy janri imkoniyatlaridan unumli foydalanib, uning mavzu qamrovini kengaytirdi. Ayniqsa, Vatan, yor, g'urbat, ayriliq, ona yurtga mehr va sadoqat Bobur ruboiylarining o'zagini tashkil etadi.

Ruboiylarning tili sodda, ulardagi tuygʻular samimiy, ifodalar yengil, shuning uchun adib tasvirlagan tuygʻular kitobxonga tez «yuqadi», uning qalbida ham oʻziga xos aks-sado beradi.

Bobur ruboiyni dubaytiy va tarona degan nomlar bilan ham yuritilishini, ruboiy vazni hazaj ekanini koʻrsatadi.

Bobur oʻzbek tilining tarovat va nazokatini juda te-
ran anglagan, nozik tushungan. Adib oʻzbekcha soʻzlarning
maʼno tovlanishlaridan zavq tuygan. Shu zavqning boshqalar
tomonidan tuyulishiga ham imkon bergan. Tuyuqlar bu ji-
hatdan alohida eʼtiborga molik.

Ulki har koʻzi gʻizoli Chin durur,
Qoshida payvasta oning chin durur.
Chunki ul koʻp yolgʻon aytti ul menga,
Gar desam yolgʻonchi oni, chin durur.

Bu yerda tajnisga olingan soʻz *chindir*. Birinchi baytda u *gʻizoli Chin* birikmasida kelmoqda. Birikmaning maʼnosi «Chin (Xitoy) ohusi» demakdir. Ikkinchi misradagi *chin* qoshlarning oʻrtasida paydo boʻladigan tirish, burishiqlar, ajinlarni anglatadi. Oxirgi baytdagisi esa «haqiqat», «rost» degan maʼnolarni bildiradi.

Tuyuq — adabiyotimizdagi toʻrtlik shakliga tayanadigan goʻzal lirik sheʼrlardan biri. U aruzning ramali musaddasi maqsur vaznida yoziladi. Tuyuqning shakliy koʻrinishlari xilma-xil. Boburning oʻzi uning yetti turini misollar bilan koʻrsatib bergan. Ulardan biri har toʻrt misradagi qofiyada ham tajnis qoʻllash bilan bogʻliq. Tajnis shakldosh soʻzdir. Ularning maʼnosi har xil boʻladi. Tilshunoslikda u omonim — shakldosh soʻz deb yuritiladi.

Tuyuqning vazni ramali musaddasi maqsur yoki mahruf boʻladi:

— v — —	— v — —	— v —
<i>fo i lo tun</i>	<i>fo i lo tun</i>	<i>fo i lun</i>

— v — —	— v — —	— v —
<i>fo i lo tun</i>	<i>fo i lo tun</i>	<i>fo i lun</i>

MASNU' SHE'R

«Masnu'» — arabcha *san'atli*, *sersan'at* degani. Ham gorizontal, ham vertikal tomonidan o'qish mumkin bo'lgan she'r. U *murabba'* (to'rtburchak), *musoviyat tarafayn* (ikki tomoni ham teng) degan atamalar bilan ham yuritiladi.

	1	2	3	4
1	Yetti meni	o'lturgali	oxir	hijron
2	O'lturgali	qo'yma	meni qutqar	ey jon
3	Oxir	meni qutqar	bu firoq	asru yomon
4	Hijron	ey jon	asru yomon	oh-u fig'on

1 2 3 4 5 6 7 8
Tishing dur, labing marjon, xading gul, xating rayhon,
9 10 11 12 13 14 15 16
Yuzung xur, soching anbar, so'zung mul, menging mo'ltan.
16 15 14 13 12 11 10 9
Mo'ltan menging, so'zing mul, anbar soching, yuzung hur,
8 7 6 5 4 3 2 1
Rayhon, xating, xading gul, marjon labing, tishing dur.

Bu yerda birinchi misradagi so'zlar oxirgi misrada o'rinlarini deyarli to'la tarzda almashtirgan holda takrorlangan. Faqat *tishing dur* va *xating gul* takrorlarini tashkil etuvchi so'zlarning o'rni almashmay qolgan, xolos. Ikkinchi va uchinchi misralarda ham shu usul mavjud. Bularning barchasi Bobur mahoratining naqadar balandligining ko'rsatkichlari bo'la oladi.

Savol va topshiriqlar

1. Bobur she'riyati qanday janrlardan iborat?
2. Bobur she'rlarida ko'p qo'llangan she'riy san'atlarni aniqlang. Ularning she'r matnidagi badiiy-estetik vazifasini belgilashga harakat qiling.
3. Ayrim g'azallarda radif qo'llangan. U she'rda qanday vazifani ado etadi?
4. «... Kechlik oshni o'tkazgach, Hasanali o'z hujrasidan kiyinib chiqdi-da, Otabek yonig'a kirdi. Otabek «Boburnoma» mutolaasi bilan mashg'ul edi. Ba'zi bir ehtimollarga qarshi o'zining niyatini bildirmay:
 - Menda yumishingiz yo'qmi, bek? – deb so'radi Hasanali. – Hammomga bormoqchi edim...
 - Otabek ko'zini kitobdan uzmay javob berdi:
 - Yumishim yo'q, boraveringiz».
 Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» romanidan olingan mazkur parcha sizda qanday mulohazalar uyg'otadi?
5. Bobur ruboiylarining mavzu qamrovi haqida gapirib bering.
6. Yuqoridagi ruboiylarni yana bir marta o'qing. Ular orasida «Taqdirga tag'yir yo'q» hamda «Har kim ekanini o'radi» maqollarining mazmuniga mos keladiganlarini toping. Ularni izohlashga harakat qiling.
7. Quyidagi ruboiyni o'qing. Ularni yuqoridagi andozalar asosida tahlil qilishga harakat qiling:

Ahbobg'a har xatki savod etgaysen¹,
 Bizni dag'i ul bitikda yod etgaysen,
 Maqsudki² qoside³ agar kelsa bu yon,
 Bir noma bila ko'ngulni shod etgaysen.

1. Savod etmoq – yozmoq, bitmoq. 2. Maqsud – maqsad, niyat. 3. Qosid – elchi, xabarchi.
8. Quyidagi tuyuqlarni o'qing va tahlil qiling:

Qish bo'ldi-yu, bo'ldi barcha tom-u tosh qor,
 Jamiyati bor kishiga bordur xush qor,
 Bu qishda yomon yo'l-u parishon holim,
 Yo Rab, meni yaxshiliq sarig'a boshqor.

Qadimni firoq mehnati yo qildi.
Ko'nglum g'am-u anduh o'tig'a yoqildi.
Holimni sabog'a aytib erdim, ey gul,
Bilmon, senga sharh qilmadi yo qildi.

Sizga yordam bo'lishi uchun ayrim so'zlarning ma'nolarini eslatamiz: 1) yo qildi — yoy, ya'ni kamonga o'xshatib qo'ydi; 2) yoqildi — yondi, kuydi, o'rtandi; 3) yo qildi — yoki (sharh) qildi.

9. Boburning o'zbek tilidagi so'z boyligidan unumli foydalanishi, har bir so'zning ifoda imkoniyatlarini yaxshi tasavvur qilishi, so'zni nozik darajada his etishini tuyuqlari misolida izohlab bering.
10. Boburning she'riy mahoratini ruboiy va tuyuqlar misolida ko'rsatib bering.
11. Bobur ruboiylaridan to'rttasini, tuyuqlaridan ikkitasini yod oling.
12. «Bobur she'rlarini yaxshi ko'raman» yoki «Bobur she'riyatida lirik qahramon tasviri» mavzularidan birida ijodiy matn tayyorlang.
13. Bobur ijodining ma'rifiy va tarbiyaviy ahamiyati haqida nima deya olasiz?

Boborahim Mashrab

(1640–1711)

Boborahim Mulla Vali o'g'li Mashrab Namanganda bo'zchi kosib oilasida dunyoga kelgan. U «otashnafas shoir» sifatida shuhrat qozongan. Shoirning nomi xalq orasida juda keng tarqalgan va mashhur bo'lgan. Xuddi shohnomaxonlik, rumiyxonlik, bedilxonlik, navoiyxonlik singari mashrabxonlik ham bardavom bo'lgan. Asarlari qisman turli bayoz va tazkiralar, asosan, «Devoni Mashrab», «Devonayi Mashrab», «Eshoni Mashrab», «Hazrati Shoh Mashrab» nomlari ostida xalq orasida qo'lyozma va toshbosma shaklida tarqalgan qissalar orqali yetib kelgan. Uning hayot yo'li haqidagi ayrim ma'lumotlar ham mana shunday kitoblarda haqiqat va to'qimalar qorishiqligida saqlanib qolgan.

Mashrabning otasi juda erta vafot etadi. Onasi Bibi Salima ip yigirish bilan oila tebratadi. Mashrab moddiy qiyinchiliklarga qaramay maktab ta'limini oladi. So'fi Eshon mullo Bozor Oxund qo'lida din va falsafa tarixini, fors tilini o'rganadi.

So'ng (taxm. 1665-yillardan) 7–8 yil davomida qashqarlik Hidoyatullo Ofoq Xoja eshon huzurida muridlik maktabini o'taydi.

Hidoyat ko'rguzung, Ofoq Xojam, pushti panohimsiz,
Adashgan, yo'lda qolganman, men g'aribga roh, deb keldim.

Bir kanizakka ko'ngil qo'yishi uning qattiq jismoniy jazolanishi hamda pir dargohidan quvilishiga sabab bo'ladi.

Mana shu jarayonda uning she'rlari shuhrat qozona boshlaydi. Mashrab ikki tilda ijod qilgan.

Mashrab she'riyatning mulamma, mustazod, muxammas, musaddas, musabba' singari janrlarida ijod qilgan. Ammo uning shuhratini, ayniqsa, g'azal va murabba'lari oshirgan. Ularning asosiy yo'nalishi ishq-muhabbat bo'lishiga qaramasdan, ijtimoiy ohanglar ham katta mavqe tutgan.

Mashrab o'zbek tasavvuf adabiyotini yangi bosqichga olib chiqqan. Uning asarlari tilining sodda va jonliligi, o'zbekona so'zlarning tabiiy va samimiy jarangi, xalqona ifodalarga, ayniqsa, maqol va iboralarga boyligi bilan ajralib turadi. Ularning katta qismi *sahli mumtane* san'atining yorqin namunalaridir. Ularda tasavvufning eng qiyin va mushkul muammolari ham nisbatan oson va qulay shakllarda tasvirlab berilgan. Ayni mana shu xislatlar uning she'rlari xalq orasida ommalashib tez yodlanishi va hofizlar tomonidan kuyga solinib ijro etilishida bosh omil bo'lgan.

«Tariyqi ishq aro noyob» bo'lgan Mashrab misralaridagi insoniy tuyg'ular tasviri favqulodda ta'sirchanligi bilan ajralib turadi. Bunda ulardagi so'z va iboralarning mavzu va maqsadga munosib va muvofiqligi, qofiyalarning to'la va ohangdorligi, vaznlarning tovlanishi, goho bosiq, goho o'ynoqiligi yetakchi o'rin tutadi. Quyidagi misralar aruz talablariga qanchalik mos bo'lsa, barmoq talablariga ham shunchalik to'la va mukammal javob bera oladi:

5			+	5			= 10
Ko'ng-lim-ni ber-				dim bir be-va-			
-- V --				-- V --			
				fo-ga			
5			+	5			= 10
Kuy-di yu-ra-				gim jab-ru ja-			
-- V --				-- V --			
				fo-ga			

Mashrab she'rlarida ijtimoiy muammolar talqini va tanqidi ham katta o'rin tutadi.

O'zbek tasavvuf adabiyoti Mashrab qiyofasida yangi bosqichga ko'tarildi. Bu yo'nalishda uning:

Soldim tun-u kun nafs itim birla urushni,
Tanho qilichi birla urub hay-haylab o'ttum, —

yoki «Ma'rifatni xonaqosina qadam kelturmisham» singari bayt va misralari e'tiborga loyiqdir. «Bir Xudodin o'zgasi barcha g'alatdur, Mashrabo» degan misrada Mashrab ma'naviy olamining o'zak nuqtasi bo'y ko'rsatib turibdi.

Mashrabning so'z qo'llash mahorati yuksak. «Qoshi qarosini ko'rung», «Jonim chiqdi», «Urayinmu boshima», «Hay-haylab o'ttum» singari xalqona iboralar shoir she'riyatidagi shiradorlikni ta'minlagan.

Mashrabning ayrim bayt va misralari hayotiy hikmatlar darajasiga yetgan:

Umr emasdur — oshiqing bir lahza bo'lsa yorsiz.

Hech ilme siynaga jo bo'lmadi takrorsiz.

Qaroqchi qo'rqitar har yerda topsa karvon yolg'iz.

Mashrab she'rlarining ijtimoiy-badiiy ahamiyati juda katta. Ular bugun ham bizning zamondoshlarimizni, ayniqsa, yosh avlodni yuksak insonparvarlik ruhida tarbiyalashda, ularning yuksak axloq egalari bo'lib kamol topishlarida, she'riyatning go'zal namunalari asosida shakllanadigan badiiy-estetik didlarining takomilida o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Savol va topshiriqlar

1. Mashrabning hayot yo'li haqida nima deya olasiz?
2. Mashrab yashagan davr va muhit haqida nimalarni bilasiz?
3. Mashrabni tabiatan qanday odam sifatida tasavvur qilasiz?
4. Mashrab ijod qilgan janrlar haqida gapirib bering.
5. Mashrab asarlari bizga qay yo'sinda yetib kelgan?
7. Mashrab she'rlari bilan aytiladigan qanday qo'shiqlarni bilasiz? Sizga ularning nimasi manzur bo'lgan?
8. Mashrab adabiy merosining bugungi kundagi ma'rifiy va tarbiyaviy ahamiyati haqida gapiring.

G'AZALLAR

«Bu tani xokini-yu ruhi ravonni na qilay?!»

Bu tani xokini-yu ruhi ravonni na qilay?!
Bo'lmasa qoshimda jonon, bu jahonni na qilay?!

Yorsiz ham bodasiz Makkaga bormoq ne kerak?!
Ibrohimdin qolg'on ul eski do'konni na qilay?!
Urayinmu boshima sakkiz behisht-u do'zaxin,
Bo'lmasa vasli menga, ikki jahonni na qilay?!

Zarraye nuri quyoshdek bu jahon ichra tamom,
Oshkoro bo'lmasa, sirri nihonni na qilay?!

Arshning kungurasin ustig'a qo'y dum oyog'im,
Lomakondin¹ xabar oldim, bul makonni na qilay?!

Bir Xudodin o'zgasi barcha g'alatdur, Mashrabo,
Gul agar bo'lsa qo'lumda, ul tikanni na qilay?!

Tasavvufda tan va ruh muammosi ancha jiddiy ko'riladigan masala va muammolar sirasiga kiradi. Zero, tan insonga, ruh esa ilohiyotga daxldordir. Odatda, o'zini anglagan inson ruhida ilohiy sirlardan qisman xabardorlik mavjud bo'ladi. *Jonon* esa oshiq (solik) qalbida sodir bo'layotgan ilohiy ma'rifat darajasining ortib borishi bilan aloqador. Demak, bu baytda ilohiy ma'rifatga intilmasdan yashash umr mazmunini yo'qqa chiqaradi, degan haqiqat mujassamlashgan.

Xuddi mana shu fikr keyingi baytda yana bir pog'ona balandroq pardalarda kuylanadi. Tasavvuf adabiyotida *yor*, *jonon* so'zlari ko'pincha ilohiy ma'rifatning oshiq qalbidagi jilolanishini anglatadi. Demak, Makka ziyoratiga borish uchun ham jiddiy tayyorgarlik talab etiladi. Bu talabning asosi ko'ngil pokizaligi, moddiy ehtiyoj va talablardan voz kecha olish, nafs qutqularidan forig' bo'lish, ko'ngil obodligi ustida qayg'urishdir.

¹ L o m a k o n — makonsiz.

Bir qarashda jannat va do‘zax tushunchalarini inkor etish dahriylik tushunchasi bilan bog‘lanib ketganday bo‘ladi. Aslida esa unday emas. Diqqat bilan qaralsa, Mashrab do‘zax va jannatni boshimga uramanmi deganda *yor vasli* — ilohiy tajallini ko‘rishni nazarda tutgan. Agar o‘sha darajaga yetmaydigan bo‘lsa, yuqoridagi tushunchalarning ham mazmuni yo‘qqa chiqadi. Ko‘rinadiki, bu baytda ham yana ko‘ngil ozodaligi nazarda tutilgan.

Olamga boqqanda uning har bir bo‘lagida, ya‘ni insonni qurshab turgan moddiy jismlarning o‘zida ham Yaratganining kuch va qudratini his etib turish kerak. Quyoshning paydoligi uning zarralarida namoyon bo‘ladi. Xuddi shunga o‘xshab Yaratganning o‘zi ham u yaratgan narsalar vositasida anglanadi. «Sirri nihon» insonga ma‘rifiy bilimlar tufayli anglanishi mumkin bo‘lgan haqiqatlardir.

Mashrab bir solik (yo‘lovchi) sifatida bu uzun yo‘lning asosiy bosqichlarini bosib o‘tgan solik tilidan aytmoqdaki, «bodani ichgan solik Arsh kungarasining ustiga ham oyoq qo‘ya oladi». Mayning ilohiy ishq yoki ilohiy ishq mujassamlashgan ko‘ngil ramzi ekanini yodda tutsak, qo‘yilgan qadamning ham, lomakondan xabar olishning ham ma‘nosi bir qadar oydinlashadi. Ya‘ni ilohiy ma‘rifat egasigina emas, *lomakon* — makonning yo‘qligi, yo‘qlik olamidan ham xabardor bo‘ladi. U olam ilohiy olam, ilohiyot olamidir.

Ana shundan keyin oliy haqiqatga yetish mumkin bo‘ladi. Buning uchun Yaratganning o‘zidan boshqa hamma narsaning xato — g‘alat ekanini anglab yetish kerak. Boshqa narsalarga mahliyo bo‘lib asl haqiqatdan chalg‘imaslik kerakligi baytning asosiy mazmun va mantig‘ini tashkil etadi. Bu murakkab umumlashmani anglatish uchun esa oddiy va soddada ikkita obraz qo‘l keladi:

Bir Xudodin o‘zgasi barcha g‘alatdur, Mashrabo,
Gul agar bo‘lsa qo‘lumda, ul tikanni na qilay?!

O‘z-o‘zidan *gul* asosiy maqsad va mohiyatni, *tikan* esa ikkinchi darajali narsalarni anglatayotgani ma‘lum bo‘ladi. Ammo esdan chiqarmaslik lozimki, ikkinchi darajali nar-

salardan ehtiyot qilinmasa, kishiga jarohat yetishi, uning iztiroblari ortishi mumkin.

Mashrab she'riy unsurlarni tanlayotganida ularning mazmun uchun qanday xizmat qilishi mumkinligini ham e'tiborga olgan. Butun she'r davomida so'roq ohangining saqlanishi undagi ma'no qatlamiga bo'lgan e'tiborni har doim tarang holda tutib turish imkonini beradi. Birinchi baytda bir uyada birlashadigan so'zlar miqdorining ko'pligi — tanosub she'riy san'ati bayt mazmunini to'la va yaxlit holda idrok qilishga ko'maklashadi. *Tan* va *ruh* esa mantiqiy tazodni yuzaga keltirgan:

Bu tani xokini-yu ruhi ravonni na qilay?!
Bo'lmasa qoshimda jonon, bu jahonni na qilay?!

Keyingi baytda tashbih, istiora, ramz singari tasvir vositalaridan foydalanilgan. Bular she'rning ta'sirchanligini yanada kuchaytirgan. Bularning barchasi mazmuniga quvvat, shakliga chiroy ato etgan. Ular birlashib, kitobxon qalbida go'zal va yoqimli ta'sirni hosil qiladi.

«Agar oshiqlig'im aytsam...»

Agar oshiqlig'im aytsam, kuyub jon-u jahon o'rtar,
Bu ishq sirrin bayon qilsam, taqi ul xonumon o'rtar.

Kishiga ishq o'tidin zarraye yetsa, bo'lur giryon¹,
Bo'lub besabr-u betoqat, yurak-bag'ri chunon o'rtar.

Meni bexonumon tinmay kuyub-yondim firoqingda,
Oting tutsam, nigoro debki, zavqidin zabon² o'rtar.

Qayu til birla, ey jono, seni vasfing bayon aylay,
Tilim lol-u ko'zum giryon, so'ngaklarni³ nihon o'rtar.

¹ Giryon — yig'lovchi, yig'lab turgan.

² Zabon — til.

³ So'ngak — suyak.

Na qattiq kun ekan, jono, visolingdin judo bo'lmoq,
Meni ohim tutunig'a zamin-u osmon o'rtar.

Bu dard ila xarob o'ldum, kelib holimni so'rmassan,
G'aming boshqa, alam boshqa, yurakimni fig'on o'rtar.

Bu Mashrab dardini, jonoki, har kim boshig'a solma,
Agar mahsharda oh ursam, bihishti jovidon¹ o'rtar.

Savol va topshiriqlar

1. Ritorik savolning shoir ijodidagi o'rni haqida nimalarni aytib bera olasiz?
2. Sizningcha, Mashrab g'azallarida qaysi badiiy timsollar faolroq qo'llanadi?
3. Mashrab qo'llagan tashbihlarni toping va izohlab bering.
4. Tanosub san'atining mohiyatini shoir she'rlari asosida izohlab bering.
5. «O'rtar» g'azalining matla'si yuqori darajadagi ohangdorlikka ega. Uning nimalar hisobiga hosil qilinganini aytib bera olasizmi?
6. «O'rtar» g'azalining qofiya va radiflar tizimini aniqlang, ularning vazifalarini tushuntiring.
7. G'azalda «ishq o'ti» istiorasining bajarayotgan vazifasini belgilang.
8. G'azalda qo'llangan she'riy san'atlarni toping va ularning qo'llanish xususiyatlarini izohlang.
9. «O'rtar» g'azalida shoirning so'z tanlash va qo'llash mahoratiga baho bering.
10. Quyidagi baytni o'qing:

Qayu til birla, ey jono, seni vasfing bayon aylay,
Tilim lol-u ko'zum giryon, so'ngaklarni nihon o'rtar.

Unda ifodalanayotgan tuyg'ularni o'z so'zlaringiz bilan sharhlang.

11. «O'rtar» g'azalidagi istiora va mubolag'alarni toping va ularning shoir muddaosini yoritishdagi o'rnini ko'rsatib bering.
12. «O'rtar» g'azalida ifoda etilgan rang-barang tuyg'ularni baytma-bayt tahlil qiling va ularning o'zaro tafovutlarini izohlang.

¹ Jovidon — doimiy, abadiy.

MURABBA'

«Bulbuldayinkim faryod etarman...»

Bulbuldayinkim faryod etarman,
Ishq daftarini bunyod etarman.
Ko'ngullarimni man shod etarman,
Yorg'a yetar kun bormu, yoronlar?

G'am bahri qildi mavjini bunyod,
Ishqingda qildim yuz oh-u faryod.
O'tti nigorim chun sarvi ozod,
Yorg'a yetar kun bormu, yoronlar?

Hajr ahli keldi tutti yoqamdin,
Bag'rimni tilg'il paykoni g'amdin,
Ming dod-u faryod ushbu alamdin!
Yorg'a yetar kun bormu, yoronlar?

Sham'i firoqing ko'ksunda yondi,
Ko'z yoshim oqib bag'ring'a tom-di,
G'aflatda qolg'on Mashrab uyondi,
Yorg'a yetar kun bormu, yoronlar?

MUXAMMAS

«Na g'urbatlarni chektim charxi bebunyod dastingdin...»

Na g'urbatlarni chektim charxi bebunyod¹ dastingdin,
Mudom motamda o'ttum, bo'lmadim dilshod² dastingdin,
Tamomi xonumonim bo'ldi chun barbod dastingdin,
Hama obod bo'ldi, bo'lmadim obod dastingdin,
Ki man har qayga borsam dod etarman, dod dastingdin.

Chamanning bulbuli bebol-u parman³, oshyonim yo'q,
Misoli chug'zdek vayronalarda ham makonim yo'q,
Azizimdin judodurman, boshimda soyabonim yo'q,
Hama obod bo'ldi, bo'lmadim obod dastingdin,
Ki man har qayga borsam dod etarman, dod dastingdin.

¹ Charxi bebunyod — omonat dunyo ma'nosida.

² Dilshod — ko'ngli shod, xursand.

³ Bebol-u par — qanotsiz va patsiz.

Dilimning quvvati, ruhi ravonimdin ayurdilar,
 Anisim, munisim, dilbandi jonimdin ayurdilar,
 Ko'zumning ravshani ul mehribonimdan ayurdilar,
 Hama obod bo'ldi, bo'lmadim obod dastingdin,
 Ki man har qayga borsam dod etarman, dod dastingdin.

Bu olamda meningdek dil parishon o'lmasun hech kim,
 Ko'zi ham termulub, cho'llarda sarson o'lmasun hech kim,
 Xaloyiq diydasig'a torikiston¹ o'lmasun hech kim,
 Hama obod bo'ldi, bo'lmadim obod dastingdin,
 Ki man har qayga borsam dod etarman, dod dastingdin.

Ilohiy, menga yetkurgaymusan xurshedi matlabni,
 Saodat vaqtida baxting'a chun iqboli kavkabni,
 Ilohiy, sen yetur himmat yo'lig'a xasta Mashrabni,
 Hama obod bo'ldi, bo'lmadim obod dastingdin,
 Ki man har qayga borsam dod etarman, dod dastingdin.

Savol va topshiriqlar

1. Siz murabba'ning qanday ko'rinishlarini bilasiz?
2. Yuqoridagi murabba'ni o'qing va shu asosda murabba' janri haqida gapirib bering.
3. She'rdagi istioralarni toping va ularni izohlang.
4. Sizningcha, Mashrab *yoronlar* deganda kimlarni nazarda tutgan?
5. She'rda Mashrab shaxsiyatiga xos bo'lgan qaysi xislatlar aks etganini aniqlang, ularni izohlang.
6. Muxammas boshqalarning g'azallariga bog'lanishi yoki mustaqil shaklda yaratilishi mumkin. Mashrabning muxammasi qaysi turga kiradi?
7. «Dastingdan» radifining she'rda tutgan o'rni va ahamiyati haqida gapirib bering.
8. Shoir she'rlarida qo'llangan so'zlarning hozirgi adabiy tili-mizdan farq qiluvchi fonetik, leksik, morfologik jihatlarini qiyoslang va shu asosda ijodiy matn tuzing.
9. Mashrab ijodining adabiyot tarixida tutgan o'rni va ahamiyati haqida gapirib bering.
10. Mashrab g'azallaridan birini yod oling.

¹ Torik — qorong'ulik.

Anbar Otin

(1870–1910)

XIX asr ikkinchi yarmi–XX asr boshlari o‘zbek adabiyotida shoirlar ijodi alohida o‘rin tutadi. Anbar Otin ham ularning biri edi.

Shoira «Tarjimayi hol» asarida, jumladan, shunday deydi:

Otam — Farmonquli Marg‘iloniy,
Onam — Ashurbibi Qo‘qoniy.

Ular bo‘zchi, aniqrog‘i, belbog‘chilik bilan mashg‘ul bo‘lishgan. Oila juda kambag‘al yashagan:

Alar belboqchi — bo‘zchi erdi kasbi,
Hamisha makkayidan¹ erdi noni,
Ki «Bo‘zchi yolchimas belboqqa» doim,
Yana juft bo‘lmas erdi bir choponi.

Kambag‘alchilik va nochorlik oilaviy hamjihatlikka ham putur yetkazadi. Anbar va uning ukasi o‘gay ota tarbiyasida qoladi.

Anbarni Qo‘qon shahriga — Zohidxo‘ja degan kishiga turmushga uzatishadi (Anbar Otin she‘rlaridan birida uni «zahmat ahli»dan deb yozadi, «Debocha»da esa uning «O‘ratepadan yalangoyoq yetim kelg‘an»ini ko‘rsatib o‘ta-

¹ Makkayi — makkajo‘xori.

di). Ularning to'rtta farzandi bo'lgan: Mo'minxo'ja, Bibixon, Usmonxo'ja, Ominaxon (yoshligida vafot etgan).

Bo'lajak shoira Dilshod otin maktabida tahsil olgan. Dilshod Barno bu haqda shunday deb yozgan edi: «Anbaroy bug'doyrang, sunbul sochli, ohu ko'z, oy yuzli, axloqi hamida va odobi pisandida sohibidur. Bu sakkiz yashar qizcha bo'lishiga qaramay, hazrat Navoiy g'azallarini o'rganishga behad qiziqadi... Umidim borki, bu qizcha katta shoira bo'lg'usi».

Anbar Otin o'zbek va tojik tillarida ijod qilgan. She'rlarida Uvaysiyning ta'siri sezilib turadi. Zero, Uvaysiyning bir she'rida «momom» deb tilga oladi hamda otasiga Uvaysiyning amma ekanini ta'kidlaydi. Ustozlarning ulug'i sifatida Navoiyning tilga oladi:

Agar ustodi adabni izlasang, Anbar Otin,
Sen Navoiy ta'limini doim mutolaa qil.

«Haziniy to'dasi» degan ibora Anbar Otin qiziqqan ijodiy davraning nomidir. Shuningdek, Muqimiy, Furqat, Kamiy, Zavqiy, Shavqiylar ijodi ham shoira uchun qiziqarli bo'lgan. (She'rlarida ularga murojaat qilgan, ular bilan bahslashgan).

Anbar Otin O'rta Osiyoning Chor Rossiyasi istilosi davrida yashagan. U rus madaniyati, san'ati va adabiyoti, ayniqsa, maktab-maorif sohalaridagi ilk o'zgarishlarni ko'rib, ularga nisbatan dastlab ijobiy baho beradi:

Qo'shulub mulki Farg'ona o'rusga bu saro bo'ldi,
O'rus o'zbek elig'a tug'ishgandek ag'o bo'ldi.

Keyin bu siyosatning qora va jirkanch tomonlarini ham («qilich yonig'a to'pponcha qo'shulub») ko'ra bildi:

Quvonib ibtidoda o'yladi el: «Zulm ketdi», deb,
Kelib zolim, mulozim birla tezda hampo bo'ldi.

Anbar Otin mahalliy va rus hukumati vakillarining birgalashib uylarini tortib olgani, oqibatda katta oilaning kichik

hovlichada qamalib qolgani haqida ham she'riy misralar bitgan. Muhimi, u «ikki yoqlik zulmni» ko'plardan oldin ko'ra bilgan va atrofida qilarni uni bartaraf etish uchun chorlagan edi.

Anbar Otin uzoq umr ko'rmagan bo'lsa-da, umrining ko'p qismini to'shakda mixlangan holda o'tkazgan. Ammo u kuchli iqtidor bilan birgalikda mustahkam irodaga ham ega edi: «Falaki jomakabud¹ dastidin yuz dodki, — deb yozadi u. — bir yig'inda haqni aytib, balog'a qolib zinadan quvlang'animde oyog'im chiqib yotib qoldim.

Yosh umrim hayf va rangim za'faron bo'lib yotdim. Bor mavjud kuchim kitob o'qumoq va g'azal abyot qilmoq ila band bo'ldi».

«Qarolar falsafasi» Anbar Otin ijodidagi eng go'zal adabiy kashfiyotdir. U shoira shaxsiyatidagi ijtimoiy jur'at va jasoratning, yetuk salohiyat va ijodiy barkamollikning go'zal namunasi.

Anbar Otin adabiyotimiz tarixida ilk bor falsafiy-publistsistik yo'nalishda ijod qildi. Tarixda «Risolayi falsafayi siyohon» («Qarolar falsafasi risolasi») nomi bilan saqlanib qolgan, bu asar Anbar Otin dunyoqarashi, tasavvuri haqida boy ma'lumotlar beradi. Uning tarix, falsafa, axloq va madaniyatimiz tarixining bilimdoni ekani ma'lum bo'ladi. U inson tanasidagi ranglarning mutlaqo ijtimoiy ahamiyat kasb etmasligini, uning qayerda yashashi va qaysi tilda gapirishi emas, balki olam va odamga munosabatiga ko'ra farqli jihatlari bo'lishi mumkinligini ko'rsatib beradi.

Qora so'zining turli ma'no qirralarini izohlar ekan, shoira ijtimoiy hayotga, undagi tengsizlikka urg'u beradi. Ijtimoiy adolatning jamiyat hayotidagi o'rni va ahamiyatini o'ziga xos tarzda talqin qiladi.

Anbar Otinning ayollar, ularning ijtimoiy-ma'naviy hayotdagi o'rni va ahamiyati haqidagi kuzatishlari bugun ham o'zining ijtimoiy hamda badiiy-estetik dolzarbligini yo'qotgan emas.

¹ Falaki jomakabud — ko'k rangli osmon.

«RISOLAYI FALSAFAYI SIYOHON»DAN

(«Qarolar falsafasi risolasi»dan)

Avvalg'i fasl

Bu faslida barcha qarolar borasida bu aqli qosir¹ va no-raso ilan bayon qilurman.

Aslida, qaro nimarsalar qarong'ulikda ko'zga ko'runmas, ammo bu falaki kajraftor² o'z shevalari ilan zamonani zulmat ichra qaro chodirga burkabdurki, bu chodir o'z qarolig'i qirg'yilg'i jilosida ichidagi barcha qarolarni ham namudor etgay³...

Har kishida o'tkur idrok bo'lsa bilurki, qarong'u tunda qaro baxt, qaro niyat va qaro fikr nechuk robita⁴ birla zulmat quchog'ida harakat qilur. Qaro tunda qaro baxt harakat qilg'oni shu bo'lurki, barcha mazlumlar bedor va vahshat biym (qo'rquv, vahm)ida og'ir zahmat va mehnatg'a giriftor bo'lurlar...

Aksar Janub va Sharq xalqlari monandi Arab, Eron, Afg'on, Seylon, Hind va Kashmir xalqlari qaro yuz, oq ko'ngul xaloyiq erurlar. Ul xaloyiq aslzoda oq tanlar kabi andom, a'zoyi badan, qo'l-oyoq, til, ko'z, aql-hush, g'ayrat, quvvat va tafakkurga moyildurlar...

Ul qaro xalq oftob so'zonida⁵ mehnat qilib, o'zlari har qancha kuyganlari holda, hosillarini hamtavoqlarig'a tuhfa qilurlar. Misol andoqdurki, qazon bovujud qarodur, o'zi o'tda kuyub qaro bo'lg'oni holda ovqat pishirub odamlarni to'ydurur...

Qarolar bordurlarki, alar o'zlari qaro bo'lg'onlari holda ma'rifat nuri siyratlarida to'ladur va ul nurlarni fasohat⁶ va til durdonalari vositasi ila olamg'a oq shu'la socharlar. Misol uldurki, qaro charog' o'zi qaro yog' va kuyundig'a giriftor bo'lg'oni holda nuri ilan kulbani ravshan qilur.

¹ Qosir — qusurli, aybli.

² Kajraftor — teskari yuruvchi, egri qiliqli; makkor.

³ Namudor etmoq — ko'rsatmoq, namoyish etmoq.

⁴ Robita — aloqa, vosita; tartib-qoida.

⁵ So'zon — taft; kuydirish.

⁶ Fasohat — so'zning ochiq, ravshan, ravon bo'lishi; uslubning chiroyiligi.

Husn bobidagi eng muqaddam omillar ham qaroliqdurlarki, go'zal siymoni asosi qaro qosh-u qaro soch va qaro xol bo'lur.

Ikkinchi fasl

Bu faslda man farqi qarolar taqdirini bayong'a keltirurman. Avvalo, farq iborasi uldurki, ayollar boshini ikki qismga ajratib, peshonasidin, ya'ni burni ustidin ayriliq yo'l tushar, shu(l) yo'lni farq deyurlar, ma'nisi ulki o'ng taraf va chap tarafni farq qilmoq uchun zarurdir. Ma'lum bo'ldiki, farq deb ayol boshidagi chiziqni nom olduk. Bas, farq ayol boshida bo'lsa, ul farq qay xilda bo'lmog'ini ham bilmoqni taqozo qilur.

Ayol sochini farqi har ikki tarafg'a barobar taralg'on bo'lub, nihoyat, silliq bo'lg'onidan yaroqqos jilosi bo'lur, ul jilog'a nazar solub, bu ayol taqdirini nelar bilan o'turini muoyina tafakkur ko'zi ila ko'rib bo'lur. Bu farq egasini man inson onosi har nechuk donishmand enagasi deb bilurman, ul ono shundog' onodur va mohir donodurki, Aflotun va Arastuni, Laqumojis va Doniyolni, Xizr ila Ilyosni, Iskandar-u Doroni, Luqmon va Sulaymonni, Abu Sino va Ulug'bekni, Jomiyini, Sa'diyni, Navoiyni, Firdavsiyni, Bedil va Xayyomni, Nodira va Uvaysiyni, meni va seni o'z qornida o'n oy ko'tarub, turli ofatlardin saqlab, yegan g'izosidan¹ rasamat² berib, to'qson to'qquz to'lg'oq dardini tortub tug'ub, hanuz ko'z ochishg'a majolimiz va sut emmoqqa kamolimiz bo'lmag'on murg'ak va g'ilmak holimizda ko'zimizni ochib, olamni ko'rish va sut emish qobiliyatig'a davvor-u³ mohir qilibdur, ko'z mujgonlarini shona⁴ qilib, undin barcha xilmlarni⁵ bartaraf qilib, nimjon barmoqlarimizni silab, band-bandig'a yig'ilg'on kirlarni artib, qo'limizg'a biror narsalarni ushlatub, harakat-ish o'yinlarni o'rgatti.

¹ G'izo — ovqat, oziq, yegulik.

² Rasamat — ulush, hissa.

³ Davvor — aylanuvchi, o'zgarib turuvchi.

⁴ Shona — taroq.

⁵ Xilm — ko'z og'riq chiqindisi.

O'shal ono o'zi o'rgatgan harakatlar chaqaloqdin voqe' bo'lganda, kamoli xushnudlikdan boz¹ bolani qaynoq va yumshoq ko'ksiga bosub, hidlab, bo'salar qilur. Go'yo boladin so-dir bo'lg'on harakatlar bolani hushyor, botirlig'idin bo'lubdur va go'yo onog'a bir ulug' foydaliq mehnat qilib berubdur.

Bas, shundog' mehribon ono ham mazkur farqi qarolari jumlasidandur...

Farqi qarolarni qaro soch, qaro ko'z, qaro xol va lola yuz, la'ldek lab, sadafdek tish va hokazolar ila tasvir etganda, ularda o'z husni jamollarig'a yarashgon aql, farosat-u himmat va g'ayrat, xizmat-u mehnatlari ham bordurki, ul fazilatlar ila birga yodlamoq lozimdur.

Uchinchi fasl

Bu faslda men baxti qarolar borasida so'z yuritaman, aslida din peshvolari baxti qaro deb o'z aqidalari bilan dunyoda faqat mehnat va mashaqqat bilan kun o'tkuzib, toat va ibodatni maromiga yetkazmagan va yana pir xizmatini munosib qilib, pir yo'llanmasini olmaganlarni aytishadi. Bizning fikrimiz bu aqidaga zid holda, aksincha, umri mehnat va mashaqqat bilan o'tib ketgan guruh ayni bebaxt odamlardirki, ularni baxti to dunyo turguncha barq urib, dostonlarni yoritib turadi. Bilmoq kerakki, Farhod shahzodalikdan ishq gadosi bo'lishni afzal bilib, o'z ma'shuqasining orzusini ro'yobga chiqarmoq uchun qoya toshlarni, daryo(larni) to'sib, sahroni obod etish uchun mehnat va mashqqatga giriftor bo'ldi.

Shunday ekan, ma'lum bo'ladiki, Farhod kabi doston bo'lib uning orzusi butun bashariyat orzusi bo'lsa, nima uchun bu toifa mashaqqat chekkanlar baxtiqaro bo'ladi?! Haqiqatni aytganda, baxtiqaro shu toifalardirki, ular mehnatdan yiroq bo'lib, besh kun ko'rgan umrini rohat bilan o'tkazish maqsadida ming hiyla va aldovlar bilan ustamonlik qilib, o'zgalar mehnati bilan davlat to'plab, obro' va boylik hosil qilib, ommaning nafratiga giriftor bo'lib umri ado bo'lar.

¹ Boz — yana, tag'in, takroran.

Ular shoh bo'lsa, zolim mulla bo'lsa, so'zi boshqa, ishi boshqa amaldor bo'lsa, «jafokor» nomi bilan dunyodan o'tishadi, biror kishi u toifani yaxshi nom bilan yod etmaydi va hech bir donishmand (ularning) hayoti haqida esdalik uchun doston ham to'qimaydi. Bas, ma'lum bo'ldiki, dunyoda to'rt oyoqli hayvonlardek yeb-ichib, maishatni hunar qilib, benom-u nishon o'lib ketgan odamlarni baxtiqaro desa bo'lar.

To'rtinchi fasl

Bu faslda qora zulmat haqida so'z yurutmoqchiman. Aqlga ishoradirki, hech zulmat oq bo'lmas, albatta, bu «zulmat» so'zi qarong'ilikning baland sifati bo'lib, bu so'z ifodaga kelgan zahoti tinglaguvchi nazarida yorishmog'i dushvor bo'lgan qarong'i manzara ko'ringay. Bundoq manzarani ko'rguvchi uni tasvir etishga qobiliyat paydo qilgan va uni ko'rish quvvatiga ega bo'lgan, zulmat tasavvuriga ojiz va uni ko'rish qobiliyatidan begona kishi «zulmat» deb qarong'i kechani bilar va u kecha so'ngidan yaqin soat va muayyan vaqtda yorug' kun kelishini, albatta, bilar...

Zulm ustun kelib, bir mamlakatni bosib tursa, bu zulmni oftob va tong ravshanligi bartaraf etolmas, bunday zulmatni adolat kuchi yengar. Adolat kuchiga chiday olmagan zulmat ko'pincha majoziy hokim va zolimlar tarafidan joriy qilinadi...

Zolim aqlining yo'qligidan bexabar o'zini, shubhasiz, aqlli va dono hisoblab, har ishni qilish fikriga kelsa, o'sha ishni nihoyat ma'qul va maqbul va xaloyiq uchun majburiy qilar, u rejasini amalga oshiradi, ... ijrosiga farmon beradi. O'sha farmon qilgan mashaqqati el boshiga zulmdirki, o'sha zulm soyasi «zulmat» deyilar...¹

Tarixi tahrir 1328 hijriysi (1910) milodiy.

¹ Uchinchi va to'rtinchi fasllarning hozirgi o'zbek adabiy tilidagi tabdili berildi.

Savol va topshiriqlar

1. Anbar Otinning hayotidagi eng muhim voqealar haqida gapirib bering.
2. U qaysi ijodkorlar bilan muloqotda bo'lgan?
3. Anbar Otin ijod qilgan adabiy janrlar haqida gapirib bering.
4. Dilshod Barnoning bo'lajak shoira haqidagi qaydlarini o'qing va unga o'z munosabatingizni bildiring.
5. «Qarong'ulikda» so'z hozirgi adabiy tilimizda qanday talaffuz qilinadi va yoziladi? Ularni qiyoslang, mohiyati va sababini tushuntirib bering.
6. Anbar Otin oq tanli va qora tanli kishilar o'rtasida qanday farq va o'xshashliklarni ko'rsatgan? Bu bilan u nima demoqchi?
7. Asarda qozon bilan bog'liq o'xshatishni toping. Uning nima maqsadda qo'llanganini tushuntirib bering.
8. «Qaro» so'zi ma'rifat va go'zallik tushunchalari bilan aloqalantirilgan o'rinlarni toping hamda ularni izohlang.
9. Adiba ko'plab buyuk allomalar nomini tilga oladi. Bunda u qanday maqsadni ko'zda tutgan?
10. «Baxti qarolar» ifodasini Anbar Otin qanday izohlagan? Uning nazarida haqiqiy baxti qaro kim?
11. Birinchi va ikkinchi qismlardagi ayrim abzas (xatboshi)-larning hozirgi o'zbek tilidagi tabdilini yaratishga urinib ko'ring.
12. «Qarolar falsafasi» matnini qayta hikoyalash bo'yicha musobaqalashing.

MUNDARIJA

KIRISH	3
--------------	---

XALQ OG‘ZAKI IJODI

Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi.....	8
«Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi» dostoni haqida	47

QADIMGI TURKIY ADABIYOT

Mahmud Koshg‘ariy	52
Devonu lug‘ot at-turk	54
«Devonu lug‘ot at-turk» asari haqida	56
Alp Er To‘nga marsiyasi	61
«Alp Er To‘nga marsiyasi» haqida.....	63
Marsiya haqida tushuncha	65
Qadimgi maqollar	66
Qadimgi maqollar haqida.....	68
Yusuf Xos Hojib	70
Qutadg‘u bilig	72
«Qutadg‘u bilig» dostoni haqida.....	90

O‘ZBEK MUMTOZ ADABIYOTI

Nosiruddin Rabg‘uziy	100
Qisasi Rabg‘uziy.....	101
«Qisasi Rabg‘uziy» asari haqida	106
«Kun hamalga kirdi...»	113
Rabg‘uziy she‘rlari haqida.....	114
Alisher Navoiy	117
«Makorim ul-axloq»dan parchalar	117
Saddi Iskandariy	123
«Saddi Iskandariy» hikmatlari.....	149
«Saddi Iskandariy» dostoni haqida	152
Zahiriddin Muhammad Bobur	158
«Xazon yaprog‘i yanglig‘ gul yuzung hajrida sarg‘ardim...».....	161
«Jonimdin o‘zga yori vafodor topmadim...»	164
«Xating aro uzoring — sabza ichinda lola...»	168
Bobur lirikasi.....	171
Masnu‘ she‘r	178
Boborahim Mashrab	181
«Bu tani xokini-yu ruhi ravonni na qilay?!»	184
«Agar oshiqlig‘im aytsam...».....	186
Murabba‘	188
«Bulbuldayinkim faryod etarman...»	188
Muxammas	188
«Na g‘urbatlarni chektim charxi bebunyod dastingdin...»	188
Anbar Otin	190
«Risolayi falsafayi siyohon»dan	193

O'quv nashri

Boqijon To'xliyev, Bahodir Karimov, Komila Usmonova

ADABIYOT

O'rta ta'lim muassasalarining 11-sinfi va
o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining
o'quvchilari uchun darslik-majmua

Birinchi nashr

O'zbek tilida

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»
Davlat ilmiy nashriyoti
Toshkent–2018

Muharrir *Jahongir Qo'nishev*
Badiiy muharrir *Asqar Yoqubjonov*
Sahifalovchi *Akbar Qo'nishev*

Nashriyot litsenziyasi AI № 160, 14.08.2009-y.

Bosishga ruxsat etildi 29.05.2018. Bichimi $60 \times 90 \frac{1}{16}$.
Ofset qog'oziga bosildi. «Times New Roman» garniturası.
Shartli bosma tabog'i 13,45. Nashr hisob-tabog'i 12,50.
Adadi 432 771 nusxa. Buyurtma № 18-253.

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti
100011, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy.

«O'zbekiston» nashriyot-matbaa ijodiy uyi bosmaxonasida chop etildi.
100011, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy.

Ijaraga berilgan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval

№	O'quvchining ismi, familiyasi	O'quv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbarining imzosi	Darslikning topshirilgandagi holati	Sinf rahbarining imzosi
1						
2						
3						
4						

Darslik ijaraga berilib, o'quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan to'ldiriladi

Yangi	Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko'chmagan, betlarida yozuv va chiziqlar yo'q
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib, chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan
Qoniqarsiz	Muqova chizilgan, yirtilgan, asosiy qismidan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan. Darslikni tiklab bo'lmaydi.